स्थळांगदपम् - with मराठी टीका

संपादक - Ed. [illegible]

मोरेश्वर कुंटे.

गणपत कृष्णाजी छापखाना

मुंबई, 1880.

M. III

॥ श्री ॥

ॐनमः सर्वज्ञाय । चिकित्सितस्थानानंतरं कल्पस्थानमारभ्यते । चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथाहि प्रागभ्यधीष्ट । तर्पणेन रसैर्नेक्षोर्मद्येकल्पोदितानि वा । वमनानि प्रयुंजीतेति । तदेवमायुर्वेदशास्त्रापेक्षत्वमस्य । तस्मात्कल्पस्थानमुच्यत इत्याह ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

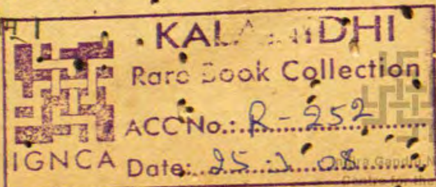
वमनमूर्ध्वं मुखेन दोषहरणम् । तस्य कल्पः कल्पनं योजनमित्यर्थः । शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्व्याख्येयम् । प्राधान्याच्च वमनकल्पे मदनमेव शस्यत इत्याह ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ॥

वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम् । निरपायत्वादन्यद्रव्यविषयेपि वा तस्योपयोगात्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वाच्च । राघवमिच्छंश्च तंत्रकृदिदमवोचत् । त्रिवृन्मूलंविरेचन इति । यथा मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं तथा त्रिवृन्मूलं विरेचने निरपायत्वादिहेतुना ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य जीमूतादेर्विशिष्टता । वक्ष्यति हि जीमूतं तु विशेषतः प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मातिसारिणामिति । एवं त्रिवृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशिष्टत्वम् । न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वम् निरपायत्वं च । तथा चोक्तं चरके । त्रिवृत्सुखविरेचनानामिति । तदेवं वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने सर्वदेति स्थितम् ।

फलानि तानि पांडूनि न चातिहरितान्यपि ।
आदायान्हि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः ॥ २ ॥
प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
मृदुभूतानि मद्येष्टगंधानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृष्य निर्गतेष्टाहि शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथ शब्दोत्र प्रस्तुतौ मदनस्य प्रस्तावे तानि मदनस्य फलानि पांडूनि गृहीत्वा नचातिपांडून्यतिक्रांतपाकत्वात् । न चातिहरितान्यामत्वात् कदादाय प्रशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृतौ । मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः । एवमृतुसंधौ गृहीतानि प्रमृज्य व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा कुशमय्यां मुत्तोल्यां मूटिकायां क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्टाद्बध्वा च ततो गोमयेन तांमूत्तोलीं लिंपेत् । अनंतरं धान्यमध्ये निधापयेत् । स्थापयेत् । कुशानां समूहो रचनाविशेषो निष्पादितः कुशमूत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगंधानि कदाचिन्मधुगंधानि कदाचिदिष्टगंधानि कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वानंतरमष्टाहेतिक्रांते कुशमुत्तोल्याः निष्कृष्टानि बहिःकृतान्यनंतरमातपे शोषयेत् । ततोनंतरं तेषां मदनफलानां शुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धृत्य दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा संक्षुद्य पुनरातपे शोषयेत् । ततोनंतरं सुष्टु गुप्तं धारयित्वा कार्यकाले वमनावसरे ताः प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
शर्वरींमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
कर्बुदारस्य बिंब्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
शणपुष्प्याः सदापुष्प्याः प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ।
ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधुक्तेन तथा वमेत् ।
श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मांतर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥
प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

अथानंतरं ततः पिप्पलीभ्यो मात्रां परिमाणं प्रायेण देशकालादिवंशाद्वा मात्रां विकल्प्यानंतरं तां मात्रां जर्जरीकृत्य संचूर्ण्य मधुयष्ट्यादीनामन्यतमस्य जले शर्वरीं सकलां रात्रिं वासयेदभिषवणाय। ततोनंतरं तं कषायं मृदितगालितं पूर्वं मृदितं पश्चाद्गालितं वस्त्रपूतं कृत्वा सूत्रोदितेन विधिना श्वोवम्यमित्यादिग्रंथोक्तेन पिबेत्। एवं कृते सति तेन साधु वमेत्। विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत्। यावत्पित्तस्य दर्शनम्।

फलपिप्पलिचूर्णं वा क्वाथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥
त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रंथ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥
पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन फलपिप्पलीक्वाथेन भावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णान्वितं कोविदारादिजलेन ज्वरादिष्वरुच्यं तेष्वेवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पिबेत्। पित्ते कफस्थानगते सति ग्रंथ्यादिमान्नरस्तन्मदनफलं जीमूतादिजलेन पिबेत्।

हृद्दाहेऽधोस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीसृतम् ॥ १२ ॥
क्षैरेयीं वा

हृदयदाहेऽधोगे रक्तपित्ते तस्य मदनफलपिप्पलीभिः क्वथितं क्षीरं क्षैरेयीं वा पिबेत्। तंत्रांतरे च क्षीरश्रपणविधिरुक्तः। द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम्। क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिरिति। अस्रपित्त इत्येतावत्युक्त ऊर्ध्वगोभयगयोर्वमनायोग्यत्वादेवाधोग्रहणे सिद्धे पुनरधोग्रहणं सुखतरप्रतिपत्त्यर्थम्। क्षैरेयीति। क्षीराड्ढगिति टिड्ढाणेति ङीप्।

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।
दध्युत्तरं वा दधि वा तत्स्नुतक्षीरसंभवम् ॥ १३ ॥

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तरं दधिसरं वमने हितम् । अथवा दधि हितमुभयमपि वमने हितं तत्स्नुतक्षीरसंभवात् ।

फलादिक्काथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥

कल्कश्च क्काथश्च कल्कक्काथौ फलादीनां मदनफलजीमूतकादीनां कल्कक्काथौ ताभ्यां सिद्धं पक्वं सर्पिः कफेनाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च वमनं हितं । किंभूतं सर्पिः । तत्सिद्धदुग्धजं तैश्च फलादिभिः शृतं तत्सिद्धं च तद्दुग्धं च तस्मादुद्भूतम् ।

स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भल्लातकविधिशृतम् ।
आदर्वीलेपनात्सिद्धं लीढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥
तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

फलमज्ज्ञो वा स्वरसं भल्लातकविधानेन शृतं दर्वीलेपं यावत्पक्वा लीढ्वा सुखेन वमेत् । तं च लेहं भक्ष्यादिषु तथा तस्य मदनफलस्य कषायान्योजयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥
निंबार्कान्यतरक्काथसमायुक्तो नियच्छति ।
बद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्संतर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

मदनफलमज्जजो वा कषायो वत्सकादिगणप्रतीवापो निंबार्कान्यतरक्काथसंयुक्तो व्याधीन् समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् संतर्पणजान् ।

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरूक्षितम् ।
वमेन्मंडरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णैः सुरूक्षितं पुष्पं जिघ्रन् मंडरसादीनां तृप्तादिग्रहणात् कृशराक्षीरयवागूनां परिग्रहः । तथाविधो जिघ्रन् सुखी क्लेशसहिष्णुः सुखेन वमेत् ।

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

एवमेवानेनैव क्रमेण फलाभावे सति पुष्पं प्रकृतत्वान्मदनस्य कल्पनीयं । अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् । शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले इत्यादिविधिना शलाटु वाऽपक्वं फलं वैवं कल्पनीयं ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

जीमूततुंबीकोशातक्याद्याः कुटजफलपर्यंताः फलवन्मदनफलतुल्यविधिना कल्प्याः ।

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मादिरोगिणाम् ।

विशेषेण जीमूतो ज्वरादिषु योज्यः ।

पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृता ॥ २० ॥
लोमशे क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे ।
श्रिते पयसि दध्यम्लं जाते हरितपांडुके ॥ २१ ॥
आसुत्य वारुणीमंडं पिबेन्मृदितगालितम् ।
कफादरोचके कासे पांडुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

अस्य जीमूतस्य पुष्पे संपन्ने पयः क्षीरं जीमूतकशृतं प्रयोज्यं । फलेस्य निष्पन्ने पयस्कृता जीमूतसृतक्षीरेनिष्पादिता पेया योज्या । जीमूतफलस्य लोमशा लोमशतया मृदुकठिनभेदेन द्वैविध्यं । लोमशे तस्मिन् जीमूतफले शृतक्षीरस्य या संतानिका शीतीभूतस्योपरिष्टाद्घनावयवस्तं वमने पिबेत् । अलोमशे जीमूतकाठिन्यमागते तच्चूर्णयुतं दध्युत्तरं दधिसरं पिबेत्।

शृते पयसि मक्तत्वाज्जीमूतफले शृते हरितपांडुके लोमशा लोमशायां मध्यमामवस्थां प्राप्ते सति दध्यम्लं जातं पिबेत् । अम्लमेव दधि दध्यम्लं केचित्तु मस्तुदध्यम्लमित्याहुः । जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वारुणीमंडं पिबेत् । किंभूतं मृदितं गालितं पूर्वं मृदितं खजादिना पश्चाद् गालितं मस्तुतं केषु कफारोचकादिषु ।

इयं च कल्पना कार्या तुंबीकोशातकेष्वपि ।

इयं च कल्पना पयःपुष्पेस्य निवृते इत्यादिकाऽऽसुत्य वारुणीमंडमितिपर्यंतं तुंबीकोशातकीष्वपि कार्या ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।
द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥२४॥
आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।
विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

पर्यागतानां प्राप्तसम्यक्पाकानां फलानां वेणिजन्मनां देवदाल्युत्पन्नानां चूर्णस्य शुक्तिमर्धपलं पयसा वातपित्ताभ्यामर्दित आतुरः पिबेत् । द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यापोथ्य जर्जरीकृत्य तिक्तोत्तमस्य निंबस्य क्वाथे पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । अथवाऽऽरग्वधादिनवकादारग्वधवर्गाद्यायोषधिनवकादन्यतमस्य क्वाथे द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यासुत्य संधाय तथा विमृद्य पूतं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । घराघरी वा वेणी च देवदाली च जीमूतं चेति पर्यायाः ।

जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।
ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥

जीमूतचूर्णं फलपिष्टं कल्कीकृत्याथवा तुच्चूर्णं पित्तज्वरे शीतजलेनालोड्य पिबेत् । तस्यैव कल्कं चूर्णं वा कफवातात् कफाच्चोद्भूते ज्वरे कवोष्णेन वारिणा पिबेत् ।

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते ।
इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

कासाद्यार्ते कफार्दिते पुरुषे वमनविषये इक्ष्वाकुः शस्तः। प्रताम्यति मानवे प्रतमकाक्रांतत्वाद्यः प्रताम्यति नरस्तस्मिंश्च शस्तः । फलपुष्पविहीनस्यासंजातफलपुष्पस्येक्ष्वाकोः किसलयैः क्षीरं साधितं पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोद्रिक्ते प्रयोजयेत् ।

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्रिक्तें प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्वं प्रतिपादयति । इक्ष्वाकोस्तंत्रकृत्। अन्यथा प्रवालैः साधितं क्षीरं पित्तोद्रिक्ते प्रयोजयेदिति ब्रूयात् । इक्ष्वाकुफलस्य जरठावस्थस्य प्रयोगमाह ।

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाययेत् ॥ २९ ॥

हृतमध्ये जीर्णे सुपक्वे तस्मिन् जीमूते फले हृतमध्यभागत्वाच्छून्यमध्ये क्षीरं स्थितं संयदा दधि जातं स्यात्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाययेत् ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पांडुकुष्ठविषार्दितः ।
तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत्संमधुसैंधवम् ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना पांड्वादितः पिबेत् । तेनेक्ष्वाकुफलमध्येन तक्रं वा विपक्वं मधुसैंधवयुतं पिबेत् । समधुसैंधवमित्युक्तं स्पष्टार्थं वमनविधौ हि समधुसैंधवस्य वमनस्यानुज्ञानात् ।

भावयित्वाजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।
विषगुल्मोदरग्रंथिगंडेषु श्लीपदेषु च ॥ ३१ ॥

अजादुग्धेन तद्बीजं भावयित्वा तेनैव छगलीक्षीरेण पिबेत् । विषगुल्मादिषु ।

सक्तुभिर्वा पिबेन्मंथं तुंबीस्वरसभावितैः ।
कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥३२॥

सक्तुभिर्यवसक्तुभिस्तुंबीस्वरसभावितैर्मंथं वा पिबेत् । कफोद्भवेषु ज्वरादिषु।

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं नच दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥
तुंब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गंधसंपत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कल्कं तुंब्या मांसरसैः पिबेत् । गुल्मे तथा ज्वरे प्रसक्ते दीर्घकालानुबंधिनि । एवं सति पुरुषः साधुकृत्वा वमति । दौर्बल्यं न च प्राप्नोति । तुंब्याः फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कैः शोधितैस्तुंबीफलरसैस्तुंबीपुष्पचूर्णमिश्रैरवचूर्णितमाल्यमाघ्राय सुखं वमेत् । गंधसंपद्गंधसंपत्तिमत् ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
कफे च कंठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ३५ ॥
धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

कासादिषु तथा कफस्थानस्थे वाते श्लेष्मणि गलस्थे मुखस्थे च तथा कफसंचयजेष्वरोचकादिषु तथा स्थिरेषु दीर्घकालप्ररूढेषु महत्सु चात्यंतं प्रवृद्धेषु रोगेषु धामार्गवः कोशफलाख्य इष्टः ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥
काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।
तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥
कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताद्रुताः ।

जीवकर्षभादीनां पृथक् प्रत्येकं तेषां रजोभिश्चूर्णैर्मधुसिताभ्यामत्यंतं द्रुता द्रवीकृताः धामार्गवरजोन्वितास्तच्चूर्णमिश्रा लेहाः कासे हृदयदाहे च शस्ताः । मधूलिका मधुयष्टिः ।

ते सुखांभोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

त एव पूर्वोक्ता लेहा उष्णोदकानुपाना वमनाय भवेयुः। कफे पित्तोष्मसहिते सति पित्तेन तथा पित्तकार्येणोष्मणा युक्ते।

धान्यतुंबरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः।

तस्य धामार्गवस्य कल्को धान्यतुंबरुण्या यूषेण क्वाथेनोपयुक्तो विषघ्नः स्यात्।

बिंब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत्।

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

बिंबादीनामन्यतमस्य रसे क्वाथे धामार्गवफलमेकं मृदितं कृत्वाऽथवा द्वे फले मानसे मनोविकारे वमनं पिबेत्। अथवा तत्कृतक्षीरजं सर्पिर्धामार्गवफलसाधितं। क्षीरोद्भवं फलादिभिः साधितं मदनफलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकोशातकीकुटजैः षड्भिः पक्कं मानसे वमनार्थं पिबेत्।

क्ष्वेडोतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते।

कुष्टपांड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

क्ष्वेडस्तिक्तकोशातक्यतितीक्ष्णोष्णकटुकत्वात्कुष्टादिषु प्रगाढेष्वत्यर्थाचिरकालजत्वाद् दृढेषु प्रगूढेषु प्रशस्यते।

पृथक् फलादिषट्कस्य क्वाथे मांसमनूपजम्।

कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

पृथक् फलादिषट्कस्य मदनफलेक्ष्वादिकस्य क्वाथे मांसमनूपजं कोशातक्या समतया तुल्यं सिद्धं पक्कं तद्रसं तस्य मांसस्य रसं लवणान्वितं पिबेत्।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा।

क्ष्वेडक्वाथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥

फलादिपिप्पल्यो मदनफलजीमूतेक्ष्वाकुफलमध्यबीजानि ताभिस्तुल्यमनूपं मांसं समक्ष्वेडरसेन सिद्धं वा पिबेत्। यद्वेक्षुरसेन मिश्रं क्ष्वेडक्वाथे सिद्धमनूपजं मांसरसं सलवणं पिबेत्।

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।
ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

कुटजं सुकुमारेष्वत्यंतवमनासहिष्णुपित्तरक्तकफोदयेऽतिशयेनाधिके तस्मिंस्तथा ज्वरादिषु वमनं श्रेष्ठम्।

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।
पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकोदकैः ॥ ४६ ॥

सर्षपादीनां पृथक् तोयेन क्वाथेन सैंधवस्य च जलेन कुटजबीजं पाययेत्। अथवा कृशरया सह कौटजं पाययेत्। अथवा सप्ताहमर्कदुग्धाक्तं कुटजबीजचूर्णं पृथङ्मदनफलाद्युदकैः पाययेत्।

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

वमनौषधमुख्यानां छर्दिषु प्रधानानामौषधानामित्येवं प्रकारेण कल्पस्य दिग्गतिरीरिता। कल्पमार्ग उदितः। अनेन बीजेनानया दिशा सुमतिरन्यान्यपि वमनौषधानि कल्पयेदिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने वमनकल्पः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वमनादनंतरं विरेचनस्योपयोगः । इतिवमनकल्पादनंतरं विरेचनकल्पः प्रक्रम्यते इत्याह ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पनं कल्पो योजना विरेचनमधोभागेन दोषनिर्हरणं तस्य कल्पो विरेचनकल्पस्तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववत् । दंतीद्रवंत्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो निरपायत्वाद्विरेचनसाध्ये व्याधावनिषिद्धप्रसरत्वात्पूर्वं त्रिवृतायाः उपन्यासः ।

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

अनेन चास्याः स्वरूपकथनम् ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

सैवंगुणा त्रिवृदधुना वातपित्तकफार्थैरौषधैर्युक्ता कल्पविशेषत्वं प्राप्य विरेचनसाध्यव्याधिविषयसर्वरोगजिज्जायते ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।
त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ।

तस्यास्त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारम् । एकं श्याममपरं श्यामारुणम् । श्यामं मूलं श्यामा त्रिवृत्श्यामारुणं मूलमिति व्याख्यां द्विसंज्ञम् । तयोः श्यामश्यामारुणयोर्यद्व्यारुणं मूलं तद्वरतरं । सामर्थ्यादयं वरं श्यामारुणं यन्मूलं तन्निरपायत्वात्सुकुमारादिषु हितम् । श्यामं सापायत्वात् । सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह ।

मूर्छा संमोहहृत्कंठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
क्रूरे कोष्टे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

श्यामं मूलं मूर्च्छादिहृत् कंठकर्षणक्षणनप्रदम् । तत्तीक्ष्णत्वादाशुकारित्वाच्च सापायत्वमस्य तदेवंरूपमपि श्यामं शस्यते क्रूरकोष्ठादिविषये ।

गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।
गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

गंभीरानुगतं गूढं कृत्वा भूमावंतःप्रविष्टं तथा श्लक्ष्णमपरुषं तथाऽतिर्यग्यातं स्पष्टं कृत्वा भूमौ गतमेवं विधं त्रिवृताया मूलं गृहीत्वा तत्काष्ठं विसृजेत् । त्वचं शुष्कां कृत्वा स्थापयेत् ।

अथ काले तु तच्चूर्णं किंचिन्नागरसैंधवम् ।
वातामये पिबेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥
क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कंधवरारसैः ।
कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकांजिकैः ॥ ८ ॥
पंचकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

अथ काले विरेचनप्रस्तावे ततो मूलत्वचश्चूर्णमीषन्नागरसैंधवमम्लैः कांजिकादिभिर्वातविकारे पिबेत् । पैत्तिकविकारे सह घृतशर्करामधु तच्चूर्णं क्षीरेण द्राक्षादिरसैर्वा पिबेत् । कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभिः पिबेत् । पंचकोलादिभिश्चूर्णैश्च कफघ्नैर्युक्तम् । कथं युक्त्या । युक्तं पंचकोलादिचूर्णानां योगो नातिव्याप्तिर्न वाऽव्याप्तिः पंचकोलादिचूर्णेन त्रिवृताचूर्णस्य सम्यग्योगः स्यादित्यर्थः । आदिशब्देनान्येषां पाचनदीपनानां पंचकोलसदृशानां चित्रकादीनां ग्रहणम् ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।

त्रिवृतः कषायेण कल्केन कषायेण वा साधितः सशर्करो लेहः शीतो मधुत्रिजातसंयुक्तो हृद्यं विरेचनं स्यात्। अत्र च कासचिकित्सितोक्तकंटकारिकालेहवत् प्रमाणं निरूपयितव्यम्।

अजगंधातवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

अजगंधादिचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते। सन्निपातज्वरादिपीडितः सन्।

लिंपेदंतस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगंडिकाः ।
एकीकृत्य पचेत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

इक्षुगंडिकां द्विधा कृत्य पाटयित्वा त्रिवृतयांतर्लिंपेत्। अनंतरमेकीकृत्य पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत्।

त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

त्वगेलाभ्यां तुल्या नीली तैश्च तुल्या त्रिवृत्। सर्वैश्च तुल्या सिताचूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत्। वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पाग्निषु च नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचनमेतन्निरपायम्।

विडंगतंडुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।
सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान्परिमार्ष्टि गदान्बहून् ॥ १६ ॥

विडंगतंडुलादयः समांशाः सर्वेऽभ्योर्धेन त्रिवृत् तदेतच्चूर्णं मधुघृताभ्यां लीढं गुडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफवातोत्थांश्चान्यानपि गदान् बहून् परिमार्ष्टि पराकरोति ।

विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
मरीचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।
पक्का मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ १९ ॥
कुष्टार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगंदरान् ।
ग्रहणीपांडुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥
गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।

विडंगादीनि कार्षिकाणि त्रिवृताचूर्णं तिलतैले पृथगष्टपलप्रमाण आमलकफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडपलानि पंचाशत् । मृद्वग्निना पक्का तस्मान्मात्रामयंत्रणो यंत्रणारहितः सन्भक्षयेत् । स च भक्षितः कुष्टादीन्हंति पुंसवनश्च स्यात् । गुडोयं कल्याणसंज्ञः सर्वेष्वृतुषु यौगिको युज्यते ।

व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥
सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
तापे पांड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रयोक्तव्यो व्योषादिभिः समभागैः सर्वैर्द्रव्यैस्त्रिवृत्समा सा च त्रिवृत्तुल्यशर्करा एवमेताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृता मूत्रकृच्छ्रादिषु शस्यंते ।

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदादिकं क्षौद्रद्राक्षारससंयुक्तं प्रावृषि सुखं विरेचनम् ।

त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनम् ॥ २४ ॥
द्राक्षांबुना सयष्ट्याह्वं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृद्दुरालभादिकं द्राक्षाजलेन शरदि विरेचनम् ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
स्वर्णक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

त्रिवृतादिकं चूर्णमुष्णांबुना सह हेमंते पिबेत् ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥

त्रिवृच्छर्करा समा ग्रीष्मर्तौ विरेचनम् ।

त्रिवृत्त्रायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥ २७ ॥
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।

त्रिवृतादीनि संचूर्ण्य त्र्यहं गोमूत्रे भावयेत् । एष योगः सर्वर्तुष्वपि स्निग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

श्यामात्रिवृद्दुरालभाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।
रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

श्यामाद्यं संचूर्णीकृतं मांसरसघृतोष्णांबुभी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तं । अपि शब्दात्स्निग्धानां शस्तमेव ।

ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥

ज्वरादिष्वन्येभ्यस्तद्विषयोक्तेभ्यो विरेचनद्रव्येभ्यो राजवृक्षोऽतिशयेन पथ्यः। किंभूतः। मृदुर्मधुरशीतलश्च।

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे।
योज्यो मृद्धनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः॥ ३१॥

बालादौ मृदुत्वादनपायित्वाच्च विशेषेण चतुरंगुलो योज्यः।

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत्।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत्॥ ३२॥
सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत्॥ ३३॥

तस्य शम्याकस्य फलं काले परिणतं पक्वं फलं समाहरेत् संगृह्णीयात्। तेषां फलानां गुणवतां सुनिष्पन्नानां भारं पलशतं विंशतिवालुकासु विनिक्षिपेत्। सप्तरात्रादूर्ध्वं सिकताभ्य उद्धृत्यानंतरमातपे शोषयेत्। ततोनंतरं तेभ्यः फलेभ्यो मज्जानमुद्धृत्य गृहीत्वा पात्रे भांडे शुचौ शुद्धे स्थापयेत्।

द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते।
चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके॥ ३४॥

तं मज्जानं द्राक्षारसेन दद्यात्। दाहाद्यार्ते नरे चतुर्वर्षे बाले सुखेनैतद्विरेचनं यावद्द्वादशवार्षिके बाले सुखं विरेचनमिदम्।

चतुरंगुलमज्ज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम्।
दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक्॥ ३५॥
सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा।

अथवा राजवृक्षमज्ज्ञो हिमं शीतकषायं दधिमंडादिभिः पृथग्युक्तमथवा कांजिकेनाथवा कल्केन त्रिवृता संबंधिना युक्तं पाययेत्।

दन्तीकषाये तन्मज्ज्ञो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत्॥ ३६॥

तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा।

दंतीकषायैस्तन्मज्ञः कर्णिकारस्य मध्यानि गुडं जीर्णं च विनिक्षिपेत्। तं स्थितमरिष्टं मासं पाययेत्। पक्षं वा स्थितम्।

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यंतरवल्कलम्॥ ३७॥
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः।
रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्॥ ३८॥
कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत्॥ ३९॥
मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्रीफलांबुभिः।

तिल्वकमूलस्य त्वचं त्यक्त्वा मध्यवल्कलं विशोष्य तथा चूर्णयित्वा ततश्चूर्णाद् द्वौ भागौ रोध्रस्यैव कषायेण गालयेत्। ततोनंतरमवशिष्टो वस्तृतीयो भागस्ततश्चूर्णात् तं तेन कषायेण वस्त्रगालितेन भावयेत्। अनंतरं वस्त्रगालितकषायेण भावितं पुनः कषाये दशमूलस्य भावितमनंतरं शुष्कचूर्णं ततश्चूर्णात्पाणितलं कर्षं मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत्। कोलं बदरं। धात्रीफलमामलकम्। तयोरंबुनी स्वरसौ। तद्भावनौषधप्रमाणं च शिलाजतुनः कल्पवत् कल्पयेत्। शिलाजतुकल्पं च वक्ष्याति। समगिरिजमष्टगुणितं निःक्वाथ्यं भावनौषधमित्यादि। तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध्रश्च भावनौषधं समं देयम्। ततोष्टगुणं जलं देयम्। तच्च कथनेनाष्टांशशेषं कार्यमिति। एवमन्यत्राप्यनिर्दिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावना द्रव्याणां तोयावशिष्टानां परिमाणं बोध्यम्।

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः॥ ४०॥
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम्।

रोध्रस्य कषायेण कल्केन च सशर्करो घृतान्वितो लेहः स्यात्। स च लेहः श्रेष्ठं विरेचनम्।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयम्॥ ४१॥

आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।
मृदौ कोष्टेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

सुधा गुडा दोषाणां महांतमपि संचयं निहन्ति । एवंगुणामपि तां सुधां भिषग्मृदुकोष्टादिषु न कल्पयेत् । शीघ्रमेव कष्टविभ्रंशादिति । कल्पयेदिस्यतिसर्जने लिट् । तर्हि केषु प्रयोज्येत्याह ।

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
पांडौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रांतचेतसि ॥ ४३ ॥
सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।

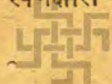
गुल्मादिषु कल्प्या सा स्नुकूतीक्ष्णैर्बहुभिः कंटकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् ।

द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरांते विशेषतः ॥ ४४ ॥
तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
बिल्वादीनां बृहत्योर्वा क्वाथेन समेकशः ॥ ४५ ॥
मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं तप्तांगारेषु शोषयेत् ।
पिबेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

तां सुधी द्विवर्षामथ त्रिवर्षां विशेषेण शिशिरांते कार्यवशादन्यस्मिन्नपि ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा ततः सुधातः क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे वर्षे प्रमाणमस्या इति ठक् । तस्य रसाद्युगिन्त्रिलुक् । ततश्च ठक्च । ततोनंतरं बिल्वादीनां कंटकारिमहोटिकयोर्वा क्वाथेन एकश एकैकेन समं मेलयित्वा सुधाक्षीरमनंतरमंगारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुलिकां कृत्वा यथायोगमस्त्वादिभिः पिबेत् ।

त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
सप्ताहं स्नुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥

त्रिवृतादीन्नवेति त्रिवृच्छयामा राजवृक्षस्तिल्वकश्च तथा सुधा शंखिनी सप्तला दंती द्रवंतीति । तदेतान् त्रिवृतादींस्तथा त्रिफलां स्वर्णक्षीरीं

सातलां च सप्त वासरान् स्नुक्पयःपीतान् स्नुक्क्षीरभावितान् मांसरसेन घृतेन वा पिबेत्।

तद्वद्व्योषोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ।

तथैव व्योषादीन् गुडांबुना पिबेत् ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकासिनी ।
श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

शंखिन्याः फलं निस्तुषीकृतं नातिशुष्कं कार्यं । सप्तलायाश्च मूलं ग्राह्य ते च शंखिनीफलसातलामूले तीक्ष्णविकाषिणी श्लेष्मामयाद्येषु कल्पयेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितम् ।
हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

तयोः शंखिनीसप्तलयोः पूर्वोक्तयोः कर्षमात्रं पिंडं सुरालवणयुक्तं वातकफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

दंतिदंतस्थिर स्थूलं मूलं दंतीद्रवंतिजम् ।
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥
गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

दंतिनो दंतस्तद्वत्स्थिरं स्थूलं च दंतीद्रवंत्युद्भवं मूलं किंचित्ताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि चेत्यादिना तत्स्वरूपोक्तिः ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्दर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
शोष्यं मंदातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाशिताम् ।
तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥
अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।
गोमृगाजरसैः पांडुः कृमिकोष्टी भगंदरी ॥ ५४ ॥

तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्तं मृद्भिर्वेष्टितं स्वेदितं पश्चान्मंदातपे शोष्यम्। किमेवं क्रियत इत्याह। यस्मादग्न्यर्कावस्य विकाषिनां हतः। तच्च मस्त्वादिभिः पिबेत्। अभिष्यणदेहादिपांडुामयी क्रमिकोष्ठी भगंदरी च गोमूत्राजमांसरसैः पिबेत्।

सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च।
विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्धृतम्॥ ९५॥
तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबंधकफमारुतान्।
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिलव्यथाः॥ ९६॥

तस्य मूलकस्य क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च सिद्धं घृतं विसर्पादीन् जयेत्। तैलं सुसिद्धं गुल्मादीन् जयेत्। महास्नेहः शकृदादिसंगादीन् जयेत्।

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः।

एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः।

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत्॥ ९७॥

यथा त्रिवृदादेर्विधानमुक्तं। अथ काले च ततश्चूर्णं किंचिन्नागरसैंधवमित्यादि तथैव हरीतक्या अपि विधातव्यमित्यर्थः।

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्फलं पलम्।
दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश॥ ९८॥
प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि।
उष्णाम्भो नु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना॥ ९९॥
एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः।
विशेषाद्ग्रहणीपांडुकंडूकोठार्शसां हिताः॥ १००॥

गुडस्याष्टपले हि पथ्याविंशतिर्दंतीचित्रकयोः पलं प्रत्येकं स्यात्। पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्षावुभौ। दशमोदकानेवं प्रकल्प्यैकमेकं मोदकं दशमे

दशमदिने योजयेत्। पश्चादुष्णांबु पिबेत्। अमुना विधिना सर्वान्मोदकान् भक्षयेत्। एते मोदका निःपरिहारास्तथाऽशेषव्याधिनिबर्हणाः स्युः। विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिताः। संबंधमात्रिस्य विवक्षितत्वादत्र षष्ठी। अन्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात्।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम्।
कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः॥ ६१॥

अल्पस्य वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पौषधयोगस्य केनचित्तत्तद्योग्यौषधसंश्लेषेण तस्य महार्थत्वं कार्यम्। तथा कालेन मध्यान्हादिना तथा संस्कारेण तद्योग्येन गुणांतरोत्पादनेन तथा युक्त्या योजनाप्रकारविशेषेण तथा वीर्येण प्रभूतस्य मात्रयाऽथवा महार्थस्य कदाचित् केनचिद्द्रव्येण विश्लेषं कृत्वा तस्याल्पकर्मत्वं कार्यम्। तथा कालेन प्रत्यूषादिना मंदवीर्येण तथा संस्कारेण गुणांतराधानेन तथा युक्त्या तादृश्याऽल्पशक्तित्वलक्षणं कर्म कार्यम्।

त्वक्केसराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलिंगैः।
मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि॥६२

इति त्वक्केसरादिभिस्तैस्तैरन्यैश्च तथाविधैरनुकूलैर्मानसप्रियैरोषधैर्युक्तानि विरेचनानि देयानि। एवं कृते सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति। उपजातिवृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

अथातो वमनविरेचनकल्पाभ्यामनंतरं तद्व्यापत्सिद्धिं ब्रूते।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः।

वमनविरेचनयोर्व्यापद्यथाशास्त्रमनुष्ठीयमानायाऽगदोत्पत्तिस्तस्या वमनविरेचनव्यापदः सिद्धिः साधनं चिकित्सितं तां वर्णयिष्यामः।

वमनं मृदुकोष्टेन क्षुद्वताल्पकफेन वा ।
अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णे दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।
वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

एवंविधेन पुरुषेणैवंविधं वमनं पीतमधः प्रयाति । तस्मिन्वमनेऽधस्तात्प्रयाते सतीष्टहानिरभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्तिः । तथा मलस्य वमनसाध्यस्य श्लेष्मणः केवलस्यान्यदोषयुक्तस्य वोदयः स्वस्थानस्थस्यैवामयकरणं प्रति चलप्रबलके च पीतवमनं पुरुषमथ शांतं पुनः स्निग्धं वामयेत् । पूर्वं स्निग्धमपीति पुनः शब्दस्यार्थः । कथं वामयेत् स्मरन् पूर्वमतिक्रमं यतोतिक्रमात् पीतवमनोथासौ पुरुषो वमनकर्मणः फलं नाप्तवान् । तमतिक्रममपराधं स्मरंश्चेतसि कुर्वाणो नत्वेवमेवं वामयेत् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।
तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापिचेत् ॥ ३ ॥
आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।
अन्यत्र सात्म्यात्हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिप्रभूतं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र तस्मिन्नूर्ध्वं व्रजति पूर्वोक्ता व्यापत् । इष्टहानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धिश्चिकित्सितम् । तथानंतरं विरेचनस्योर्ध्वंगमनादविरिक्तं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्वं विरेचनातिक्रमं स्मरन्नितोपराधात्पूर्वं विरेचनेन विरिक्तस्तमतिक्रमं परिहरन् विरेचयेदित्यर्थः।तथा तदप्येवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनौषधं पीतं यद्याशये कोष्टलक्षणे न तिष्ठति तत्र स्थितिं न बध्नाति । ऊर्ध्वमेव पुनरेति । ततस्तृतीयं विरेचनौषधं मदनारग्वधादिनावचारयेत् । यदि तु सात्म्यं हृद्यं निरपायं च भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।
दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ५ ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मां तमसो दर्शनं क्लमम् ।
पिंडिकोद्वेष्टनं कंडूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
स्निग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वास्तब्धमामे वा समुत्क्लेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।

अस्निग्धस्विन्नशरीरस्य पुराणं रूक्षं विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्लेश्य प्रच्याव्य निर्हर्तुमशक्तं विभ्रंशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा स्निग्धस्विन्नस्य चौषधमत्यल्पं मात्राहीनं दीप्ताग्नेर्जीर्णं स्यात् परिणतं शीतैर्वा स्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धः स तदा दोषानुत्क्लेश्य निर्हरेत् पूर्वोक्तानेव रोगान् जनयेत् । स एवंभूतः सर्व एवायोगः ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसंकरैः ॥ ८ ॥
निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।

तमुत्क्लिष्टदोषं तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरशंकराख्यैः स्वेदैः स्विन्नं तथा निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयानुवासयेत् । वातहरैः स्नेहैः स्निग्धं पुनस्तीक्ष्णेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य मंदाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
सोदावर्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
श्वासं विण्मूत्रवातानां संगं कुर्याच्च दारुणम् ।
अभ्यंगस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य तथा मंदाग्रेरल्पमौषधं योजितं तदोदावर्तवतो दोषानुत्क्लेश्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्भृशं नाभिमाध्मापयेत् । तथा पृष्ठास्फिग्रुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य नरस्याभ्यंगमृदिकं कर्म ह्युदावर्तहरं सर्वं शस्यते ।

पंचमूलयवक्षारवचाभूतिकसैंधवैः ॥ १३ ॥
यवागूः सुकृताशूलविबंधानाहनाशनी ।

पंचमूलादिभिः सुकृता यवागूः शूलादिनाशनी ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिंगुशुंठ्यम्लवेतसान् ॥ १४ ॥
ससैंधवान्पिबेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥

पिप्पल्यादीन्मद्येन सर्पिषोष्णांबुना पिबेत् प्रवाहिकादिषु ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वंति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥
हिध्मापार्श्वरुजाकासदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दंतान्कटकटाययन् ॥ १७ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्ग्रहं कुर्वंति हिध्मायुक्तं स च हृद्ग्रहादिमान् जिव्हां खादति निःसंज्ञः सन् तथा दंतान् कटकटायते ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्छार्तं कटुभिः कफमूर्छितम् ॥ १८ ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे भिषगाश्वेव तं रोगिणं संशयं हित्वा वामयेत् । मधुरैः पित्तमूर्छार्तं वामयेत् । कफमूर्छितं कटुभिर्वामयेत् । वामयि-

त्वा चास्य दोषशेषं पाचनीयैर्द्रव्यैर्विपाचयेत्। कायाग्निं बलं च क्रमेणास्याभिप्रवर्धयेत्।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥

यस्यातिवमतः पवनेन हृदयं पीड्यते तस्मै रोगिणे स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफे कुपितेऽन्यथा मधुरशीतादिकं दद्यादित्यर्थः।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा।
रुद्धोति वाऽविशुद्धस्य गृह्णात्यंगानि मारुतः ॥ २१ ॥
स्तंभवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥

पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहे कफेन वा रुद्ध अविविशुद्धस्य वा वायुरंगानि गृह्णाति स्तंभादिभिः। तत्र सर्वं वातहरं स्नेहस्वेदादि शस्यते।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्टस्य भेषजम्।
हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्रावयेद् द्रवान् ॥२३॥

क्षुधार्तस्य मृदुकोष्टस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफांश्च्छीघ्रमेव हत्वा द्रवान्धातूनास्रावयेत्। तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः शेषं विरेचनद्रव्यमुद्धरेत्।

तत्रातियोगेमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत्।
यो ज्योतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तंभयेच्च तम्।

अतिवमने सति विरेको योज्यः। अतिविरेके च मृदु वमनं योज्यम्। परिषेकादिभिश्च शीतैस्तं विरेकं स्तंभयेत्। आदिशब्दो जलार्द्रशीतमारुतादिग्रहणाय।

अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥
लाजचूर्णैः पिबेन्मंथमतियोगहरं परम् ।

अंजनादिकं लाजचूर्णैः सह मंथं परं विरेकातियोगहरं पिबेत् ।

वमनस्यातियोगे तु शीतांबुपरिषेचितः ॥ २६ ॥
पिबेत्फलरसैर्मंथं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
सोद्गीरायां भृशं छर्द्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥
समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।

वमनस्य त्वतियोगे शीतांबुपरिषेचितः सन् फलरसैर्मंथं घृतादियुक्तं पिबेत् । अतिशयेन सोद्गारे वमने सति मूर्वादिचूर्णं लेहयेत् ।

वमनेऽतःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥
स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूषमांसरसा हिताः ।
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २९ ॥
निसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।

छर्दयतोभ्यंतरे जिव्हायां प्रविष्टायां सत्यां कवलग्रहच्छागमांसरसाः स्निग्धादियुक्ता मनःप्रिया हिताः । तथा तस्यांतःप्रविष्टजिव्हस्याग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि खादेयुः । निसृतां च रसनां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामंतः प्रवेशयेत् ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।

वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधितां स्वच्छां यवागूं दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योजयेत् ।

अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।
शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजासह ॥ ३२ ॥

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्तेपित्तमादिशेत् ।
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ।

अतियोगेन च यद्भेषजं जीवाख्यं शोणितं हरति तद्भेषज्यं जीवादान-मिति गदितं यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तरक्तयोर्गंधवर्णानुवृत्तित्वसामा-न्यात्किमिदं रक्तमुत पित्तमिति संशयः । तत्परीक्षार्थमाह । तेन विरेचना-तियोगोद्भवेन रक्तेन मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा दद्यात् । तस्मिन् रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीवं वदेत् । अभुक्ते च तस्मिन् विरेचनाति-योगेरितं पित्तं ब्रूयात् । शुक्लं वस्त्रं तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन संशयरूपेण भावितमार्द्रीकृतमनंतरमावानं शुष्कं कोष्णवारिणा प्रक्षालितं प्रकर्षेण धौतं पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यान्न शुद्धं शोणिते तु सति प्रक्षालितं वस्त्रं शुद्धं स्यात् ।

तृष्णामूर्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥
रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥
पिबेज्जीवाभिसंधानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति ।
तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥

तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्रवत्येव रक्तपित्तातिसारघ्नीं प्राणरक्षणीं शीघ्रं क्रियां कुर्यात् । अनेन च मरणतुल्याधिरूढत्वं द्योतयति । संशयेपि चि-कित्सा कार्येति प्रागभ्यधायि । तत्र मृगादीनां जीवतां सद्यस्कं तत्क्षणोत्पन्नं रक्तं पिबेत् । किंभूतम् । जीवाभिसंधानं जीवमभिसंधीयतेऽनेनेति जीवाभि-संधानम् । हि यस्मात्तद्रक्तं कर्तृभूतं जीवं कर्म आशु गच्छति प्राप्नोति । तदेतद्रक्तं दर्भमृदितमभिनवप्रसूतदर्भमृदितम् बस्तौ निवेशयेत् प्रक्षिपेत् ।

श्यामाकाश्मर्यमधुकदूर्वोशीरैः सृतं पयः ।
घृतमंडांजनयुतं बस्तिं वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥

पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमंडानुवासनम् ।

श्यामादिभिर्वा शृतं पयो घृतं मंडांजनाभ्यां युक्तं बस्तिं हिमं शीतलं योजयेत् । अथवा पिच्छाबस्तिर्स्वल्पमनुवासनं सुशीतं घृतं मंडेन स्वस्थेनार्भभवेन घृतस्योपरिभागस्थितेन देयं । अस्यामतियोगोद्भवायामवस्थायां गुदभ्रंशः संभाव्यत इत्याह ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च कषायरसनिष्पादितैः क्वाथैः स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

विसंज्ञं संपन्नं सामवेदवेणुगीतादीनां निस्वनं श्रावयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्पं ब्रूते ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम्॥ १॥
पूतोयवानीफलबिल्वकुष्टवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥२॥
बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
बस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र॥ ३॥

बलादीनि प्रत्येकं पलोन्मितानि तथाष्टौ मदनफलानि प्रायेण पलं स्युः। छागमांसात्पंचाशत्पलान्यप्सु चतुर्भागावशेषं पचेत् । पूतश्च क्वाथो

यवान्यादिभिः कल्कैस्तथा गुडादिभिर्युक्तः सुखोष्णो लवणयुतश्च बस्त्यर्थं परिकल्पितत्वाद्बस्तिः सर्वगदानामुपहंता स्वस्थे च हितः स्वास्थ्यानुवृत्तत्वाज्जीवनो बृंहणश्च । अत्र चतुर्थशेषग्रहणमनर्थकं यतो वक्ष्यति क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषवः । अत्रोच्यते वक्ष्यमाणपरिभाषाप्रमाणमत्र नाश्रीयत इति प्रतिपादनीय चतुर्थशेषोपादानं तेन निरूहयोग्यक्वाथार्थं द्रव्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्त्वा चतुर्भागावशेषं ग्राह्यमितीहावतिष्ठते एवमन्यत्र निरूह उपयुज्यते । ये तु तंत्रकाराभिप्रायमविदंतः सरलाशमुखीकाः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्त्वा चतुरंशशेषं ग्राह्यमिति । शेषं स्थितं तथा यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं ग्राह्यं स्वस्थे कल्कपलद्वयमितिवचनात् स्नेहश्चात्र क्वाथे चतुर्थांशः षष्ठांशोष्टमांशः क्रमेण वातपित्तकफेन योज्यः । उक्तं च । ततः क्वाथं चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिकेषि।मधुलवणे च यथा नात्यच्छता नातिलवणता च बस्तौ स्यात्तथा योजयितव्ये । उक्तं च मधुयद्वायुक्तैव । बस्तौ च यत्र कल्को न पठितस्तत्रामुमेव कल्कं देयात् । उपजातिवृत्तमिंद्रवज्रा च ।

द्विपंचमूलस्य रसोम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ।४।

दशमूलसहितस्य छागमांससहितस्य रसः क्वाथोऽम्लेन कांजिकादिनायुक्तः पूर्वैर्यवान्यादिभिर्भक्ष्यैः सहितस्तथा त्रिभिः स्नेहैः सर्पिर्मज्जावसाख्यैरन्वितः श्रेष्ठो निरूहः सर्वव्याधिहरो गदितः ।

बला पटोली लघुपंचमूलं त्रायन्तिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ।
प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनःप्रस्थसमःसयावत्॥५॥
प्रियंगुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैंधवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

बलापटोल्यादेरसात्सुसिद्धाद्बलादिनिरूहमाह । बलादेः सुसिद्धाद्यो रसः पृथग्जातस्तस्मात्प्रस्थच्छागमांसरसार्धे प्रस्थेम युक्तः पाकेन प्रस्थावशेषः कार्यः । यावदसौ प्रस्थप्रमाणः स्यात् । प्रियंग्वादिभिः कल्कैर्युक्त-

स्तैलादिसहितो बस्तिर्दीपनो मांसबलप्रदश्च स्यात्। चक्षुर्बलं च शीघ्रमेवोपदधाति।

एरंडमूलात्त्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलम्।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन्।
वचाशताह्वाहपुषाप्रियंगुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
दद्यात्सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम्।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठहृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबंधम्।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् १०

एरंडमूलस्य त्रीणि पलानि पलाशात्किंशुकाच्च पलानि त्रीणि ह्रस्वं पंचमूलं पालिकं रास्नादि प्रत्येकं पलिकान्यष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये विपाचयेत्। अष्टांशशेषिते चास्मिन्वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्टं दद्यात्। लवणकर्षचतुर्थांशयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितो यः स लेखनो दीपनो जंघोरुमूलादींस्तांस्तान्बहुविधानपि वातश्लेष्मोत्थान् रोगाञ्जयते। षडुपजातय इंद्रवज्रादयश्च।

यष्ट्याह्वरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च।
सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान्हंति सजीवनीयम्॥ ११॥

यष्ट्याह्वादिभिः शृतं पयोऽग्र्यं श्रेष्ठं स्यात्। शर्कराक्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं जीवनीयसहितं पित्तामयान् हंति। अभयं सुशीरम्।

रास्नां वृषं लोहितिकामनंतां बलां कनीयस्तृणपंचमूल्यौ।
गोपांगनाचंदनपद्मकर्धियष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्धकानि॥ १२ ॥
निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोर्धाढकमंबुहीनम्।
जीवंतिमेदर्धिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥१३॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौंडरीकोत्पलपुंडरीकैः ॥
लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्वमुंजातकचंदनैश्च ॥ १४ ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैंधवं शीतलमेव दद्यात् ।
प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ।
दाहातिसारप्रदरास्रपित्तहृत्पांडुरोगान्विषमज्वरं च ।
सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृतान्निहंति॥१६॥

रास्नादीन्यर्धपलप्रमाणानि तोयेन निःक्वाथ्य तेन रसेन पयः शृतमर्धाढकमात्रं जलहीनं जीवंत्यादिभिः सुपिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं सैंधवान्वितं शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते निर्गते परिषिक्तं गोधन्वमांसरसेन शालीनद्यात् । सात्म्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते परिषिक्तांगः स च दाहादीन् हंति । पंचोपजातय इंद्रवज्रा च ।

कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥
पक्का कुलत्थान्बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः।
तान् सर्षपैलामदनैःसकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च॥१८
दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्नये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादीन् जले पक्का तस्य रसक्वाथस्य दशप्रसृताः स्युस्तान्सर्षपादिभिरक्षप्रमाणैर्युक्तान् क्षौद्रादीनां प्रत्येकं प्रसृतेन युक्तान् फलाह्वयं तैलं यन्मदनफलकल्केनाम्लैश्च पक्कं तैलं तदेतत्संयोज्य कफरोगार्तादिभ्यो निरूहं दद्यात् । अत्र कोशातक्यादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि सामान्यपरिभाषया तत्परिमाणं कल्पनीयं । यत्परिमाणेभ्यो द्रव्येभ्यो षोडशगुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषं यथा दश प्रसृताः संपद्यंते तत्परिमाणानि कोशातक्यादीन्यत्र परिकल्पनीयानीति बोध्यम् ।

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान्मृदून् ।
कर्मणा विप्लुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

तुशब्दो भिन्नक्रमः सुखोचितानां पुनः सुकुमाराणां तु निरूहान्पृथक् प्रसृतैर्निर्दिश्य भणिष्यामि । किंभूतान्मृदूनतीक्ष्णांश्च स्नेहकृतः कृते स्नेहान् । केचित्त्वसमग्रं वृत्तं चोत्क्रमतुष्टभरसं गृण्हते । तच्चासम्यक् । एवंहि वृत्तस्य । षंढता न स्यात् तस्मादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतैश्च निष्पादितत्वादेते बस्तयः प्रसृतैरुपलक्षिताः कार्याः । अथानंतरमिमान्निरूहान् स्नेहनसमर्थान् मृदूनतीक्ष्णान् सुकुमाराणां नराणां कर्मणा वमनादिना विप्लुतानां भ्रष्टानां प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ चत्वारि पलानि मधुतैलघृतात् त्रयः प्रसृताः । षट् पलानि खजेन दर्व्याकारिणे मथितो बस्तिर्वातं निहंति बलं वर्णं च करोति।

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्काथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित्॥२२॥

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतएको बिल्वादिपंचमूलक्काथाद् द्वौ प्रसृतौ कौलत्थात्क्काथात् द्वौ प्रसृतौ स बस्तिर्वातजित् ।

पटोलनिंबभूतीकरास्नासप्तच्छदांभसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥
सपंचतिक्तोभिष्यंदकृमिकुष्टप्रमेहहा ।

पटोलादीनां पंचानां क्काथान् पृथक्प्रसृतो घृताच्च प्रसृतो बस्तिः ससर्षपकल्कः सपंचतिक्त अभिष्यंदादिहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ २४ ॥
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्संगानाहभेदनः ।

तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता अष्टौ पलानि पिष्टैः सर्षपैः सह बस्ति-र्विट्संगादिजित्।

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषम् ॥ २५ ॥
एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।

पयस्यादिकाथानां पंचानां प्रसृताः पंचमाक्षीकघृतयोर्द्वौ प्रसृतौ द्वाविति सप्तप्रसृताः पिप्पलीकल्कवान् बस्तिर्वृषत्वकृच्छुक्रकरः ।

सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

अतः प्रसृतेभ्यो निरूहेभ्योऽनंतरं निर्व्यापत्वादिगुणतः संज्ञया सिद्धबस्तीनतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये भणिष्यामि यान्सर्वदा प्रयोजयेत् तथा निर्व्यापदो बहुफलान्बलादिप्रदांश्च । सुखांश्च सुश्रुते चोक्तं । यस्मिन्युक्ते यथा बस्तौ ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धबस्तिरितिख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

मधुतैलसमे कर्षः सैंधवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥
एरंडमूलक्काथेन निरूहो मधुतैलिकः ।
रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

मधुतैले समे तुल्ये सैंधवस्य कर्षम्मिसिः द्विपिचुर्द्विकर्षप्रमाण एरंडमूलक्काथेन सह मधुतैलिकोयं निरूहो रसायनं स्यात् प्रमेहादिजित् । यस्मान्मधुतैलं प्राधान्येनातिवर्तते मधुतैलिक इत्येष विज्ञेयो बस्तिचिंतकैरिति सुश्रुतः ।

सयष्टिमधुकश्चैषश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

मधुयष्टियुक्तश्चैष बस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
पायुजंघोरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।

यापनाख्यो बस्तिर्मुस्तकल्केन सह मधुतैलमांसरसाज्ययुतः पार्श्वादि-शूलजित्। यापनः प्राणधारणात्।

प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत्॥ ३०॥

यापनं निरूहं घृतादिभिः प्रसृतप्रमाणैः सैंधवार्धकर्षेण हपुषार्धपलयुतं कल्पयेत्।

एरंडमूलनिःक्वाथो मधुतैलः ससैंधवः।
एषयुक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः॥ ३१॥

एरंडमूलनिःक्वाथो मधुतैलसैंधवान्वित इत्येष वचापिप्पलीमदनफलान्वितो युक्तरथोन्वर्थनामा बस्तिः। सुश्रुते चोक्तं। रथेष्वपिहि युक्तेषु हस्त्यश्वेष्वपि योजयेत्। तस्मान्न प्रतिषिद्धोयमतो युक्तरथः स्मृत इति।

सक्वाथो मधुषड्ग्रंथाशताह्वाहिंगुसैंधवः।
सुरदारुवचारास्नाबस्तिर्दोषहरः परः॥ ३२॥

स पूर्वोक्त एरंडमूलक्वाथो मध्वादिभिः सह एष बस्तिर्दोषहृच्छिवश्च।

पंचमूलस्य निःक्वाथस्तैलं मागधिका मधु।
ससैंधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः॥ ३३॥

पंचमूलक्वाथस्तिलतैलादिकः सैंधवमधूकसहितः सिद्धबस्तिसंज्ञो मुनिभिः स्मृतः।

द्विपंचमूलत्रिफलाफलबिल्वानि पाचयेत्।
गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः॥ ३४॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च।
युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविषूचिषु॥ ३५॥
शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपे च पूजितः।

द्विपंचमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् तेन क्वथितगोमूत्रेण पिष्टैश्च पाठादिभिर्युक्तः कफामयादिहृत्।

मुस्तापाठामृतैरंडबलारास्नापुनर्नवाः ॥ ३६ ॥
मंजिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥
जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतम् ।
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
सपादजांगलरसः ससर्पिर्मधुसैंधवः ।
पिष्टैर्यष्टिमिसिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ ३९ ॥
बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।
वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ।
वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

मुस्तादीनि कनीयः पंचमूलपर्यंतानि पृथक् पलिकानि मदनफलान्यष्टौ जलाढके पचेत्। तच्च पादशेषं परिस्रुतं क्षीरशेषं पुनः पचेदिति । तावत्कषायेण सह पक्तव्यं यावत्क्षीरप्रस्थद्वयं स्यादित्यर्थः। बस्तिः सर्पिर्मधुसैंधवयुतः पिष्टैर्यष्ट्यादिभिः सहितः सुखोष्णो मांसादिवर्धनो वातरक्तादीन् हन्यात्। चक्षुष्यादिगुणश्च। किंभूतः सपादजांगलरसस्तत्र चतुर्विंशतिपलिको निरूहस्तस्य पादेन षट्पलानि जांगलरसस्य स्युरित्यर्थः।

मृगाणां लघुबभ्रूणां दशमूलस्य चांभसा ।
हपुषामिसिगांगेयीकल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
निरूहोत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ।

ह्रस्वानां बृहतामुभयरूपाणां मृगाणां मांसानां तथा दशमूलस्य च क्वाथेन सह हपुषादिकल्को बस्तिः सुष्ठु वातहरो महास्नेहयुतो वृष्यश्च स्यात् ।

मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्तुंडवर्जितम् ॥ ४४ ॥
लघुना पंचमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।
पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
तद्विदारीकणायष्टीशताह्वाफलकल्कवत् ।
बस्तिरीषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षादिवर्जितं दशपलमात्रं ह्रस्वेन पंचमूलेन पलमितेन युतं क्षीरं जले पक्त्वा क्षीरस्य द्वयाढिको जलस्याद्वयाढिक इत्येवं कृत्वा तावत्क्काथयेत् । यावत्क्षीरावशेषं स्यात् । क्षीरं च तच्छेषं च क्षीरशेषं । घृतमाक्षिकसहितं विदार्यादिकल्कान्वितमीषल्लवणयुक्तं बस्तिः परमशुक्रकृत् ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

इयं च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च पृथक्कार्या तथैव जलचरेष्वपीयं कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता कल्पनेयं कार्या मत्स्यानां क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकोंदुरजं पलम् ॥ ४८ ॥
पृथक् दशपलं क्षीरे पंचमूलं च साधयेत् ।
तत्पयः फलवैदेहीकल्कवद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसायनम् ।
व्यायाममथितोरस्कक्षीणेंद्रियबलौजसाम् ॥ ५० ॥
विबद्धशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।
गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥
पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

गोधादीनां मांसं पृथक् प्रत्येकं दशपलं क्षीरे पंचमूलं साधयेत्। एतत्क्षीरं मदनफलकणाकल्कसैंधवसौवर्चलान्वितं बस्तिः शर्करातैलमधुघृतसहितो योज्यो रसायनं स्यात्। व्यायामक्षथितोरस्कादीनां पुनर्नवं कुरुते वाजीकरणेषु मुख्यश्च।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः॥ ५२॥

आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा सह भोज्यं। उच्चटा गुंजा।

स्नेहांश्चायंत्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत्।

स्नेहांश्च स्नेहबस्तीनयंत्रणान्निःपरिहारान्सिद्धान् बहुशो दृष्टप्रत्ययान् सिद्धद्रव्यैर्निरपायैः प्रकल्पयेत्।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहबस्तयः॥ ५३॥
दशमूलं बलां रास्नामश्वगंधां पुनर्नवाम्।
गुडूच्येरंडभूतीकभार्ङ्गी वृषकरोहिषाम्॥ ५४॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम्।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान्॥ ५५॥
वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च।
पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः॥ ५६॥
अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत्।

अधुना दोषघ्नाः सपरीहाराः स्नेहबस्तयो वक्ष्यंते तानेवाह। दशमूलादिकं पलप्रमाणं काकनासा काकजंघा यवादीनि प्रसृतप्रमाणानि जलस्य वहे द्रोणचतुष्टये विपाच्य तेन द्रोणशेषेण च तैलाढकं पलांशिके जीवनीयैः पुष्पैः सह पचेत्। तदनुवासनमपि पवनविकारजित्।

अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता॥ ५७॥

अनूपप्राणिनां वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तद्वत्पूर्वगुणा।

शताव्हाचिरिबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे।

शताह्वादिभिस्तैलं पक्वं पवने योज्यम् ।

सैंधवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥

अग्निवर्णेन सैंधवेन तप्तं च घृतं समीरणजित् ।

जीवंतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताव्हर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलघृतंक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य तैलघृतं यमकं क्षीरे चतुर्गुणे साधयेत् । एतदनुवासनं बृंहणं वातपित्तघ्नं बलादिवर्धनं रजःशुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्रीयमिति हितर्थि पुत्राच्छचेति ।

सैंधवं मदनं कुष्टं शताह्वानिचुलो वचा ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारुसकट्फलम् ॥ ६२ ॥
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।
विडंगातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥
बिल्वाजमोदचप्रला दंती रास्ना च तैः समैः ।
साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
वध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥

सैंधवादिभिः समांशैःसामान्यपरिभाषया एरंडतैलं तिलतैलं वा साध्यं। द्विर्ग्रहणादेरंडतैलस्यार्धं तिलतैलस्यार्धमित्यपि कल्पनीयमित्याहुः । एतदनुवासनं कफरोगजिच्छीघ्रं वध्मादीन्हन्यात् ।

साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।
कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ।

पंचमूलेन बिल्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं तैलं, कल्पयेत् । अथवा कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैश्चाष्टगुणैरम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे शस्तम् ।

मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।

मृदुश्चासौ बस्तिश्च मृदुबस्तिर्मधुरस्निग्धशीतलात्मकत्वान्मृदुर्मृदुबस्तिश्चासौ जडीभूतश्च मृदुबस्तिजडीभूतः कोष्टाद्बहिर्निःसरणात्कोष्ट एवावस्थितिं कृत्वा स्थितस्तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यो बस्तिस्तीक्ष्णः शस्यते । तीक्ष्णैर्मूत्रादिनिष्पादितैर्बस्तिभिर्विकर्षिते कोष्ठे अति स्निग्धादिगुणो बस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ॥ ६८ ॥
प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ।

तीक्ष्णत्वं बस्तेर्मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः प्राप्तकालं योग्यावसरे विधातव्यं क्षीरघृताद्यैश्च बस्तेर्मार्दवं प्राप्तकालं कर्तव्यम् ।

बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः॥६९॥
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ।

बलादीन्प्रविभज्य स्वैःस्वैरौषधवर्गैर्यथायथं योग्यैः सिद्धो बस्तिर्योजितः स्वान्स्वानामयानुपशमयति ।

उष्णार्तानां शीतांश्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ ७० ॥
तद्योग्यौषधयुक्तान्बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ।

स्पष्टम् ।

बस्तीन्न बृंहणीयान् दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु॥ ७१ ॥

मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ।
न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥ ७२ ॥
दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥

यस्मादेतेदोषैर्निबद्धजीवितास्तस्मादेतषां दोषनिर्हरणात् प्राणसंशयः स्यादित्याह जीवितरक्षार्थमेते न विशोध्या इति । आर्याश्चत्रस्तः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिकल्पश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बस्तिव्यापत्सिद्धिर्व्याख्यायते ।

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥

अथात इति पूर्ववत् । असम्यक् प्रयुक्तेषु बस्तिषु या व्यापदस्तासां साधनायास्याध्यायस्यारंभः ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
शीतल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोपि वा ॥ १ ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
नाभिबस्तिरुजादाहहृल्लेपश्वयथुर्गुदे ।
कंडूर्गंडानि वैवर्ण्यमरतिर्वन्हिमार्दवम् ॥ ३ ॥

अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाल्पस्नेहलवणोल्पद्रव्यमात्रोल्पद्रव्यकल्पस्तथा घनो बहुद्रव्यकल्पो बस्तिर्योजितः सन् बस्तिसाध्यं दोषं संक्षोभ्य दुर्बलत्वादनिर्हरन्न योगं करोति तेन योगेन वातादिग्रहः स्यात् ।

क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
उष्णमन्यं तस्माद्ध्येकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
सुरादिमांस्तत्र बस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

प्रागतीसारचिकित्सिते क्वाथद्वयं पाचने युगुलं द्वयं दोषेऽतिसारिणि विहितं भूतीकपिप्पल्यादिरेको बिल्वधनिको द्वितीयस्तस्मात्क्वाथद्वयादेकस्यान्यतमस्य क्वाथस्योष्णस्य तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते । तथा फलवर्तयः स्वेदाश्च नानाविधा अवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं शस्यते । बिल्वादिमान्बस्तिस्तथा सुरादिमान् बस्तिः स प्राक् पेष्यः । बलां गुडूचीमित्यादौ बस्तौ यः पेष्यो यवान्यादिकस्तेन प्राक्पेष्येण सह वर्तते स प्राक्पेष्यस्तमत्र दत्तबस्तिनोत्क्लिष्टं दोषमानयेदाकर्षयेत् ।

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणम् ।
सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनाम् ।
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

दोषाढ्ये तथा रूक्षे क्रूरकोष्ठे वा बस्तिरल्पवीर्यो दत्तो दोषैर्वाय्वाद्यैरावरकैरावृतोनंतरं स बस्ती रुद्धमार्गः प्रतिहतगतिप्रसरणो वायुं रुंध्यात् । सोनिलो विमार्गग आध्मानं कुर्यात् । तथा हृदयादीनां मर्मणां व्यधनं पीडनं तथा गुदकोष्ठस्य विदाहं तथा मुष्कवंक्षणवेदनां च कुर्यात् । तथा शूलैर्नानाविधाभिर्भग्नरुद्धमृदितपीडितावनद्धादिभिः पीडाभिर्हृदयं रुणद्धि । आवृणोति हृदयमावृत्यानंतरमितश्चेतश्चानियते देशे धावति पवनः ।

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ।
बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।

तत्रावस्थाविशेषे सुष्ठ्वभ्यक्तांगस्य स्विन्नांगस्य फलवर्ति प्रयोजयेत् । बिल्वादिकश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् । सरलदेवदारुभ्यां साधितं तैलं वाऽनुवासनं स्यात् ।

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
अस्निग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोल्पभेषजः ।
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
निरेति मूर्छाहृल्लासतृड्दाहादीन्प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं वेगविधारणं कुर्वतः पुंसो यः पीडितो बस्तिरतिमात्रया वा पीडितः स्निग्धलवणोष्णो वा तथाल्पो मात्रयाल्पभेषजश्च मृदुर्वा स तथाभूतो मारुतेनोर्ध्वक्षिप्तो मुखनासिकाते निरेति निर्गच्छति मूर्छादीन् प्रवर्तयेत् ।

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिंचेच्छीतांबुना मुखम् ॥ १२ ॥
व्यजेदाक्लमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।
पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्व्यालदंष्ट्रिभिः ।
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।
कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ।
गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥
पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।
पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
सतैलगुडसिंधूत्थविरेकौषधकल्कवान् ।
बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ॥ २० ॥
शिरःस्थे नावनं धूमं प्रच्छाद्य सर्षपैः शिरः ।

अस्य तु तथाविधो बस्तिः पूरुषस्य मूर्छादिविकारं दृष्ट्वा शीतांबुना मुखं सिंचेत्तथा क्लमनाशं यावत्तं तालवृंतादिना वीजयेत् । तथा तं पुरुषं प्राणायामं च कारयेत् । प्राणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो बस्तिरधो याति । उष्णैः करैः पृष्ठं पार्श्वमुदरं च मृज्यात्तथा तं पुरुषमधोमुखं कृत्वा केशैरुत्क्षेप्योर्ध्वं नीत्वा वपुर्धुन्वीत तथा व्यालादिभिर्भीषयेत् । तथोर्ध्वं प्रवृत्तो बस्तिर्यस्मादधो गच्छति तथा पाणिभिर्वस्त्रैर्गलापीडं कुर्याद्यथा न म्रियेत । एवं सति प्राणोदानविरोधः संपद्यते प्राणोदानविरोधेष्वस्मादधोगः सुप्रसिद्धतरायनो भूत्वाऽपानो वायुस्तं बस्तिं द्रागेवापकर्षत्यूर्ध्वादधो क्षिपेदिति सुष्टु प्रकर्षेण शुद्धतरमयनं यस्य स शुद्धतरायनः कुष्टादिकल्कं वाऽम्लसंयुतं पाययेत् । कल्कोस्यातुरस्योष्णादिगुणयोगात्तं बस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्कं नीतं गोमूत्रेणाधोनुलोमनं पक्वाशयस्थिते दोषे स्निग्धैर्निरूहैर्दशमूलिको विधातव्यः यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्बस्तिर्विधेयः । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुडूच्यादिभिस्तैलगुडसैंधवयुक्तो बस्तिर्विरेकद्रव्यकल्कवान्विधेयः ।

बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।

अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो बस्तिः प्रयुक्तं अतिस्वेदितस्य वा पुंसोल्पे दोषे तथा मृदौ कोष्ठे मुहुर्मुहुःप्रयुक्तत्वातियोगत्वं प्राप्तोयं कुक्षिरुग्जनकः स्यात् । स तथाविधे बस्तिर्विरेचनातियोगेन तुल्ये सदृशे लक्षणचिकित्सिते यस्य स एवं स्यात् ।

बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हृत्वा दाहादिकान्जयेत् ॥ २६ ॥
विशुद्धस्य पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो बस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुदं दहन्निव विलिखन्निव क्षिण्वन्निवास्य नरस्य परिस्रवं करोति स पुरुषस्तदा विदग्धमस्रं स्रवति तथा बहुशो बहून्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः पित्तं स्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्कं द्राक्षाजलेन पिबेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् माषयूषेण सह भोजनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा सुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

बस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेवं सिद्धिश्चिकित्सितं स्यात् । स्नेहबस्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्तेर्गुरुवर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।
निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो बस्तिरल्पो वाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेऽत्युष्णस्तथा कफे मृदुरयोगः संपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्बस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीषस्य संचयेऽल्पबल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो बस्तिः शीतादिकारणाद्वातादिभिः स्नेहबस्तिरावृतो नायाति गुदमार्गान्न प्रत्यागच्छति। अभिभवादप्यतोऽवस्तंभोरुसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृतं विद्यात् । तमेवंविधं स्नेहं स्नेहबस्तिं निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीरकसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलक्वाथवद्भिरित्यर्थः। रास्ना च पीतद्रुश्च रास्नापीतद्रू ताभ्यां साधिते तैले रास्नापीतद्रुतैले ते विद्येते येषां निरूहाणां तैः क्वचित्पुटके रास्नातैलं क्वचिद्दारुद्रातैलं योज्यमित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पृथक्तैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च समुच्चये । न केवलं तं निरूहयेत् । रास्नातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाद्यनुरोधादनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु प्रातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकृज्ज्वरैः ॥ ३३ ॥
विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ।

तृडादिभिस्तृड्दाहादिभिः पित्तावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं स्वादुतिक्तैर्बस्तिभिर्विनिर्हरेत् ।

तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।
कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

तंद्रादिभिः कफावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं कषायकटुतिक्तकैः सुरामूत्रो-

बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥ २६ ॥
विशुद्धस्य पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो बस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुदं दहन्निव विलिखन्निव क्षिपन्निवास्य नरस्य परिस्रवं करोति स पुरुषस्तदा विदग्धमस्रं स्रवति तथा बहुशो बहून्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः पित्तं स्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्कं द्राक्षाजलेन पिबेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् माषयूषेण सह भोजनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा सुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

बस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेवं सिद्धिश्चिकित्सितं स्यात् । स्नेहबस्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्तेर्गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।
निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो बस्तिरल्पोवाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेत्युष्णस्तथा कफे मृदु-रयोगः संपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्बस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीषस्य संचयेऽल्पबल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो बस्तिः शीतादिकारणाद्वातादिभिः स्नेहबस्तिरावृतो नायाति गुदमार्गान्न प्रत्यागच्छति। अभिभवादप्यतोरवस्तंभोरुसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृतं विद्यात् । तमेवंविधं स्नेहं स्नेहबस्तिं निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीरकसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलक्वाथवद्भिरित्यर्थः। रास्ना च पीतद्रुश्च रास्नापीतद्रू ताभ्यां साधिते तैले रास्नापीतद्रुतैले ते विद्येते येषां निरूहाणां तैः क्वचित्पुटके रास्नातैलं क्वचिद्दरिद्रातैलं योज्यमित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पृथक्तैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च समुच्चये । न केवलं तं निरूहयेत् । रास्नातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाद्यनुरोधादनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु प्रातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ।

तृडादिभिस्तृड्दाहादिभिः पित्तावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं स्वादुतिक्तैर्बस्तिभिर्विनिर्हरेत् ।

तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।
कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

तंद्रादिभिः कफावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं कषायकटुतिक्तकैः सुरामूत्रो-

पत्राधितैः फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत्। फलानामुष्णवीर्याणामक्षोटादीनां तैलं केचित्तु फलं मदनफलं तिलतैलं च ताभ्यां युतास्तैरिति व्याचक्षते।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥
आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम्।
कटूनां लवणानां च क्राथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम्।

छर्द्यादिभिरामलिंगैर्दाहयुतैः स्नेहमत्यशनावृतं विद्यात्। कटूनां लवणानां च क्राथैश्चूर्णैश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्विरेकस्तथा तस्मिन्नामविहितं सर्वमौषधं हितम्।

विण्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः।
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च।

विण्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तथोदावर्तहरेण विधिना सम्यग् विनिर्हरेत्।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥
गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः।
ऊर्ध्वं कायं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान्।
तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः।
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहबस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते बस्तिरथवा पेयामात्रमेवाशितं येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहबस्तिरना-

वृत: सन् वेगादूर्ध्वं कायं धावति तत: कंठादूर्ध्वेभ्यश्च खेभ्य: पतति तत्र गोमूत्रादिसिद्धो यवादिमान् क्वाथस्तेन क्वाथेन सिद्धतैलैर्निरूहमनुवासनं दद्यात् । कंठादागच्छत: स्नेहस्य स्तंभकं च ग्रहादिभिश्छर्दीघ्नीभि: क्रियादिभिश्च तन्निर्हरणं कुर्यात् ।

नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं ह्युपलिंपति ।
तत: कुर्यात्स तृण्मोहकंडूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥
तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक्वं स्नेहं न दद्यात् यस्मात्सोऽपक्व: स्नेहो गुदमुपलिंपति तत उलिप्ते गुदे रुजाभि:सह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो बस्तिस्तथाऽर्कपत्ररसे शृतं तैलं ।

अनुच्छ्वस्यनुबद्धे वा दत्ते नि:शेष एव च ॥ ४५ ॥
प्रविश्य क्षुभितो वायु: शूलतोदकरो भवेत् ।
तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्वस्य बस्तेर्वदने बद्धे सत्यथवा नि:शेषं दत्ते सति प्रविश्यांत्रे वायु: कुपित: शूलतोदकर: स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा वातहंतॄणि भोजनानि च ।

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु स्तंभपीडाभेदनानि स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यंगश्च ।

पीड्यमानेंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोनिल: ॥ ४८ ॥
उर:शिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ।
बस्ति: स्यात्तत्र बिल्वादिफलै:श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

पीड्यमाने बस्तिपुटकेंतरा मध्य एव कदाचित्तस्मिन् मुक्ते गुदेऽनिलः प्रतिहतो बलवान्दुष्टः शिरोरुजमूरुसादं च जनयेत्। तत्र बिल्वादिभिर्बस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यात्।

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम्।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिपुटकः कोष्ठे तिष्ठति गलं वाऽऽयाति तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च शस्यते।

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम्।
यथांडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः।

वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्धं क्षामदेहं क्षामबलं क्षामानलं च पुरुषं वैद्यः प्रयत्नेन सर्वस्मादेवापवादाद्रक्षेत्। किमिव यथा तरुणमभिनवं कृतमंडं यथा तैलपूर्णं पात्रं रक्ष्यते तथा यत्नेन रक्षेत्।

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः।

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततस्तस्मिन्मधुरहृद्यानि दद्यात्। अनंतरमम्ललवणौ रसौ ततः स्वादुतिक्तरसौ ततः कषायकटुकौ रसौ दद्यात्।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत्।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां तथा स्निग्धरूक्षयोरन्योन्यं प्रत्यनीकयोर्व्यत्यासाद्विपर्ययादुपयोगेन यथा स्वमुपयोगेन यथा मधुररसमुपयुज्य पुनरम्लान्यतमं तत्प्रतिपक्षं युंज्यात्। अम्लमुपयुज्य पुनर्मधुराद्यन्यतमं तत्प्रतिपक्षं युंज्यात्। एवं स्निग्धरूक्षयोगं कुर्यात्। तथा तं पुरुषं वमनादिभिर्विशुद्धं प्रकृतिं यथोचितां स्वां नयेत्।

सर्वंसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

सर्वंसहोऽशेषक्षमस्तथा स्थिरबलः प्रकृतिं प्राप्तः पुमान् वेद्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । बस्तिव्यापदां ह्युत्पन्नानां सिद्धिः साधनं सद्भेषजप्रयोगादपि च सर्वेषां रोगाणां या सिद्धिः प्रशमोपायः सोपि सद्भेषजप्रयोगादेवेत्याह ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

भेषजस्य कल्पो योजना भेषजकल्पः शेषं पूर्ववत् ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ॥
अफालकृष्टेऽनाक्रांते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
जंबुदग्धं दवादग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥
भूतैश्छायातपांब्वाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

धन्वदेशे तथा साधारणे देशे तथा समे न निम्नोन्नते तथा सन्मृत्तिके तथा श्मशानादिवर्जिते । चैत्यं दिनचर्याध्याये उक्तं । तथा मृदौ सुस्पर्शे तथा प्रदक्षिणमनुकूलं जलं यस्मिंस्तथा कुशरोहिषसंस्तृते तथाऽफालकृष्टे न लिखिते तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रांते देशे यद्भेषजं जातं युक्तं यथा स्वर्ण-

रसादिभिस्तद् भेषजं शस्यते। तथा जंतुभिः कीटैरजग्धमभक्षितं दवेन दावाग्निनाऽदग्धमप्लुष्टं तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः स्वभावं परित्यज्य धर्मबाधादिकवैराकाशादिभिर्यदनासेवितं तदविदग्धं । विकृतमेव वैकृतं । प्रज्ञादित्वादण् । तथा छायादिभिर्यथाकालं कालमनतिक्रम्य सेवितं यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ छायादीनामन्यतमं वस्तुजातमुपयुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः । तथाऽवगाढं दूरं गतं महत्पृथु मूलं यस्य तदवगाढमहामूलं तथोदीचीमुत्तरां दिशमाश्रितं तामाश्रित्य स्थितं ।

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृण्हीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रांतवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगतः ॥ ६ ॥

अथेत्यानंतर्यमंगलसूचकः । भेषजमेवंविधं विदित्वाऽनंतरं कल्याणं स्वस्त्ययनादि चरितमनुष्ठितं येनासौ कल्याणचरितस्तथा भेषजहरणंप्रति श्रद्धावांस्तथा शुचिः स्नानादिशुद्धस्तथोपोषितः कृतोपवासः । एवंविधमौषधमेवंविधः पुमान् गृण्हीयात् । तच्च भेषजं स्वस्थं कृत्वा स्थितं काले सक्षीरमार्द्रं कल्पयेत् । तदसंपत्तौ तु तथाविधस्य सक्षीरस्यौषधस्यासंपत्तावनतिक्रांतवत्सरं भेषजं कल्पयेत् । किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् । ऋतइत्यादि गुडादीन्वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।

पयो बाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।
वयोबलवतां धातुपिच्छशृंगखुरादिकम् ॥ ७ ॥

क्षीरं बष्कयिण्यासंबंधि ग्राह्यं । विण्मूत्रं च तत्क्षीरं च नीरुजमपगतदोषं ग्राह्यं । वयोबलवतां धातुपिच्छादिकं ग्राह्यं । आदिग्रहणाच्चिकित्सितोपयोगिकेशनखचर्मादिकं गृह्यते । वयश्शब्दोपादानाद्विशिष्टं तरुणं वयो गृह्यते। नह्यवयाः कश्चिदस्ति ।

कषाययोनयः पंच रसा लवणवर्जिताः ।
रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥

पंचधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।

कषायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पंच रसास्तेभ्य एव कषायाः स्वरसादयः पंचैव संभवंति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनायां योगा न संभवंति सदैव शुष्करूपत्वात् । कल्ककल्पनापि न संभवति यतो यद् द्रव्यं द्रव्येण सिक्तं पिंडीभवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति । तथा यद् द्रव्यं क्वथयित्वा जलादुद्रियते द्रव्यावयवास्तूदकं प्रविशंति तत्रैव शृतकल्पना। लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेवं न संभवति । इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः। एवं शीतफांटयोरप्येतेनैव न्यायेनासंभव इत्युक्तं । लवणवर्ज्या रसाः कषाययोनय इति । मुनिनाप्युक्तं । कल्पनावशतः पंचानां रसानां कषायसंज्ञा व्यवहार इति। लवणस्य कल्पनायोगाभावान्मधुरकषायोम्लकषायस्तिक्तकषायः कटुकषायः कषायश्चेति रसानां स्वरसादिकल्पनायोगो न संभवति। उक्तं चैतत्। तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहणं मंतव्यं । रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना । पंचधैव कषायाणां स्वरसादीनां सा च कल्पना यथापूर्वं बलाधिकाऽधिकशक्तिः।एवं फांटाख्या कल्पना सबला। ततोप्यधिकशक्तिः शीताख्या। ततोप्यधिकवीर्या शृताख्या।ततोप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अंतर्भावादपृथग्ग्रहणं कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्यकल्पनाया अधिका शक्तिः । ननु चूर्णादनंतरं कल्कः क्रियते नतु कल्कादनंतरं चूर्णं तस्मात्पंचानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टुं युक्ता नतु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान्। किंतु लवणस्य कषायसंज्ञायां समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्कइति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति तस्माल्लवणे न संभवति कषायसंज्ञासमावेशः ।

सद्यः समुत्धृतात्क्षुणाद्यः स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
स्वरसः स समुद्दिष्टः

सद्यस्तत्क्षणं समभूमेः सम्यगुद्धृतमुक्तां समनंतरं क्षुण्णं पिष्टं सद्यः समुद्धृतक्षुण्णं तस्माद्वस्त्रपीडिताद्यः स्रवेत् स स्वरसः कल्पनाकषायः समुद्दिष्टः संज्ञायां संकेतितः ।

कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः ।

चूर्णोऽप्लुतः

द्रवेणाप्लुतः पिष्टः सन् कल्क इति कल्पनाकषायः संकेतितः । यस्माद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शुष्कमेव पिष्टं सकल्पनाकषायश्चूर्ण इति गदितस्तेन कल्कस्यैवायं भेद इति नासौ कल्पनेति शंकनीयम् ।

शृतः क्वाथः

यद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शृतं स कल्पनाकषायः क्वाथ इति कल्प्यते ।

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥१०॥

यद् द्रव्यं द्रवे सकलां रात्रिं स्थितं स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते।

सद्योभिषुतपूतस्तु फांटस्तन्मानकल्पने ।
युंज्याद्व्याध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

यद् द्रव्यं द्रवेऽभिषुत्य सद्यः पूतं क्रियते स कल्पनाकषायः फांट इति संकेतितः । मानं च कल्पना च मानकल्पने तेषां स्वरसादीनां मानकल्पने तद्व्याध्यादिबलेन युंज्यात् । आदिशब्देन कोष्ठबलादीनां ग्रहणं । तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन् दोषधात्वाद्यालोच्य प्रथममनंतरं व्याध्यादिबलं च ततः स्वरसादीनां मानकल्पने युंज्यान्न नियमं कृत्वेत्यत आह । तथा च वचनं मुनेः । मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

मध्यमं मानं मात्रा स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

पेष्यस्योभयरूपस्य कल्कस्य चूर्णस्य वा कर्षं मध्यं मानं तच्च पेष्यस्य कर्षं द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोड्यम् ।

क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

क्वाथं द्रव्यपले द्रव्यस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा तच्च श्रपणेन पादशेषं कुर्यात् ।

शीतं पले पलैः षड्भिः

शीतं कषायं पले द्रव्यस्य षड्भिः पलैर्द्रवस्य कुर्यात् ।

चतुर्भिश्च ततोपरम् ॥ १४ ॥

ततः शीतकषायादनंतरं फांटाख्यं प्रकृतत्वाद् द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रवस्य पलैः कुर्यात् । पंचविधायां कषायकल्पनायां मध्यमं मानमस्माच्च मानाद्देश-कालादीन् समीक्ष्योनाधिकभावो मात्रायाः स्वबुद्ध्या कल्प्यः ।

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेहद्रवं योज्यम्

स्नेहपाके विधातव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ मानवचनस्य विशिष्टस्यानिर्देशे चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रवं योज्यं । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रवं । तदेवं कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः स्नेहाद् द्रवश्चतुर्गुण इति बोध्यम् । पंचप्रभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसमश्चायमित्यत्र योज्यमिति ।

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥
स्नेहे सिध्यति शुद्धांबुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात् ।
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥
पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पंचप्रभृति तु द्रवम् ।

शौनकःप्रस्तुततंत्रकृदधीत एवं पठति । स्नेहेत्यादि स्नेहः कदाचिच्छुद्धांबुना पच्यते कदाचिन्निःक्वाथेन कदाचित्स्वरसेनेति तैः शुद्धांबुनिःक्वाथस्वरसैः स्नेहे सिध्यति सति क्रमेण कल्कस्यांशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं

योजयेदिति यत्र चतुर्भ्योऽधिकानि द्रव्याणि तत्र पृथक् स्नेहसमानि नतु परस्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । पाकलक्षणमधुना लक्षयन्नाह ।

नांगुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
वर्णादिसंपच्च यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ।

नांगुलिमिति कल्कविषयेऽगुलिग्राहित्वं यदा न भवत्यग्नौ प्रक्षिप्ते वा स्नेहे सशब्दता चटचटायित्वं न भवति तथा वर्णगंधरसस्पर्शानां यदा संपच्छुभत्वं स्यात्तदा तस्मिन्कालेऽश्यामलच्छायामंतं स्नेहं शीघ्रमाहरेत् । अग्नितः स्नेहस्य कटाहस्थितस्य सकाल अवतरणेत्यर्थः । अन्यदपि स्नेहपाकलक्षणमस्ति ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं नच ।
पाकस्तु त्रिविधो मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १९ ॥
मंदः कल्कसमे किंचिच्चिक्कणो मदनोपमे ।
किंचित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
दग्धोत ऊर्ध्वं निःकार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।
मृदुर्नस्ये खरोभ्यंगे पाने बस्तौ च चिक्कणः ॥ २१ ॥

घृताख्यस्य स्नेहस्य पच्यमानस्य फेनोपशमो यदा जायते तैलाख्यस्य च स्नेहस्य सम्यक्पाकं प्राप्तस्य तदुद्भवः फेनोत्पत्तिः स्यात्तदा घृततैलयोः पाको भवति । लेहस्य पाकं प्राप्तस्य तंतुमत्ता तंतुप्रादुर्भावः पाकः । तथाप्सु मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा संभवः संभवत्यत इदमाह । शरणं नच सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति नतु शरणमवयवशो गमनं तथापि तस्य पाकः संपन्न इति वेद्यं।पाकस्त्रिप्रकारो मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणाख्यः। स्नेहपाकविधौ कियदाख्ये वस्तुजाते कल्कसमे यथा कल्कोंगुलिनोद्दिष्टन्यावि तथा कियतोपि स्नेहपाकस्यांगुलिग्राहिता न भवति स स्नेहपाको मंद उच्यते। मदनोपमे कृते सक्लेवमंगुलिग्राहिणि स्नेहपाकस्य सचिक्कणः पाकः। किंचिदीषत् कृते सति सीदति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिंस्तथा वर्तमाने

वर्तिमागच्छति सति पश्चिमः खरचिक्कणाख्यः पाकः। अतोस्मात् खरचिक्कणादूर्ध्वमनंतरं दग्धो भवति स्नेहः सच निःकार्यः स्यात्। यथानिरूपितकार्यकरणो न भवेन्निर्वीर्यत्वात्। आम ईषत्पाकः स्नेहः पुनरप्यग्निसादकृत्। मृदुमंदपाकस्नेहो नस्ये तद्विषये योज्यः। खरः खरचिक्कणः स्नेहोऽभ्यंगे तद्विषये प्रयोज्यः। पाने तथा बस्तौ तद्विषये चिक्कणः प्रयोज्यः। अधुना मानसंख्याया यथास्वं संज्ञाविधानार्थमाह।

शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम्।
द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम्॥ २२॥

शाणादयो वहपर्यंताः क्रमेण चतुर्गुणाः पाणितलादिसंज्ञा ज्ञेयाः।

द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम्।

शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं दत्त्वा योजयेत्। शुष्कद्रव्ययोर्वा द्रवद्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सत्यार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत्। शुष्कद्रवद्रव्ययोरेकस्मिन्योगतुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद् द्रवद्रव्यं कुडवादिपरिमाणसंज्ञया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत्।

पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे॥ २३॥

निर्द्रवेऽनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं वारि योजयेत्। स्नेहपाके वाऽनुक्तद्रवे वार्येव योजयेत्।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम्।
कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम्॥ २४॥

यत्र यत्र प्रयोगे न द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र द्रव्याणां सदृशान्भागान् कल्पयेत्।

द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रंक्षणश्च तौ।
अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः॥ २५॥

कर्षो विडालपदकं तिंदुकं पाणिमानिका ।
शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
पलं प्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावंजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुंभो घटोर्मणम् ।
तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

द्वौ शाणौ वटकः । कोलं बदरं । द्रंक्षणश्चेत्यत्र शब्दान्यत्वं नतु तत्त्वतो भेदः। तौ द्वौ द्रंक्षणावक्षं तथा पिचुस्तथा पाणितलं तथा स्वर्णं तथा कवलग्रहस्तथा कर्षस्तथा बिडालपदं तथा तिंदुकस्तथा पाणिमानिकेत्यत्राभिन्नेऽर्थे शब्दानेकत्वं । तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थस्यैक्ये सति पलप्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराम्रं चतुर्थिकेत्यत्रापि शब्दानां वैलक्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रसृतावंजलिः कथ्यते । तौ द्वावंजली मानिका । अष्टौ पलानीत्येव । आढकादीनां शब्दानां स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदस्तथैव द्रोणादीनां शब्दानां पलशतं तुला पठ्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते । क्काथादीनामुत्तमादिमात्राः संग्रहादवधार्याः।संग्रहे ह्येवं पठ्यते । क्काथो निर्यूहस्तत्र भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि । छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधः प्रलिप्तायां ताम्रायांमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बाहुल्यपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता सूक्तरसस्तस्यतावदुदकमासेच्योच्छोषयेत्साग्रावधिश्रयेत् । यावन्मात्रोदकदाने तथा तदवशिष्टत्वे च तत्र नियमसामर्थ्यात् क्काथ्यद्रव्यपरिमाणस्यात्र यत्परिमाणानि द्रव्याण्युदकमियत्प्रमाणं तदवशिष्टता च यत्प्रमाणेन न नियमोक्तिरेवंविधा विद्यते किंतर्ह्यभ्यूहनीयमेतत्सर्वमित्यत्र विधिः । यथामावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्या च विघट्टयन् मृदुनाग्न परितः समुपगच्छताऽनलेन साधयेदवतार्य च सु परिस्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत। क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवति। इति वारिक्काथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे तु यदग्र्यं क्काथयेत् । शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूर्वं शीतःकषाय उष्णांभसि क्षुण्णो-

भिषुतः पूर्तः फांटइति। तत्र सम्यग् रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरबलादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च संप्रयोजयेत्। तथा च केचिदाहुः। मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिकोष्ठं बलं च यः। आलोच्य देशकालौ च भेषज्यमवचारयेत्। एवं च सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं न निश्चितं कृत्नोक्तेन विधिनेति एतदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय यथातु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथैवोपदेक्ष्यत इति निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्पलं कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थे विशृत्य पादशेषमवतारयेत्। शीतफांटयोरौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंबुपलैरासुतमिति। तथा शाणपरिमाणस्य पाणितलवाचकस्य किमपि परिमाणं नोक्तं येनासौ परिच्छिद्यत इति न वाच्यं। संग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात्। तत्र ह्येवमुक्तं षड्वंश्यो मरीची। ताः षट् मरीच्यः सर्षप उच्यते। अष्टौ सर्षपास्तंडुलः। तौ द्वौ तंडुलावेको धान्यमाषः। तौ द्वौ धान्यमाषौ यवः। अतःपरं चतुर्गुणवृध्यांबूका माषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यंते। एवं चतुर्भिर्माषकैः शाणस्य परिमाणं परिभिद्यते। धरणं तु पलस्य दशमो भागः। माषकस्य तु पर्यायो हैमः। कर्षस्य षोडशिका। आढकस्य तु पर्यायाः कंसः पात्रं भाजनं च। द्रोणस्य पर्यायो नल्वणः। तथा अर्मणः। तथोन्मानस्तथा घटः कुंभः कलश्च। द्रोणद्वयं च शूर्पइति शैलभेदाद् द्रव्यविशेषमाह।

हिमवद्विंध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा।
सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैंध्यमौषधम्॥ २९॥

हिमवत्पर्वतेन विंध्यशैलेन च बाहुल्येन वसुंधरा व्याप्ता। तत्र तयोर्मध्यादाद्यं हैमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च स्वभावाद्भवति। वैंध्यमौषधमाग्नेयं न तथा देहस्य पथ्यं स्यादिति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

॥ उत्तरस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अनंतरमुत्तरस्थानारंभः । यतः काय़ाख्यमाद्यमंगं तच्च पूर्वैः स्थानैः सर्वमुक्तं । अधुना बालादीनामुत्तरेषामंगानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते । तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमंगं विवक्षुराह ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्य शिशोरुपचरणं बालोपचरणं तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तंत्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैंधवसर्पिषा ॥
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥
अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।
अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥
"अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।"
"आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्" ॥ ३ ॥
"शतायुः शतवर्षोसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।"
"नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु" ॥ ४ ॥

जातमात्रं सद्य एवोद्भूतं बालमुल्बःदपरापरपर्यायात्सैंधवयुक्तेन घृतेन विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा पश्चात्प्रसूत्य प्रसवेन क्लेशितं बालं बलातैलेन सेचयेत् । पश्चात्पाषाणयोर्वादनमस्य कर्णमूले कारयेद्वैद्यः । अनंतरमस्य दक्षिणकर्णे इमं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चारयेत् । तमेव मंत्रमाह अंगादित्यादि ।

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ।
बद्ध्वोर्द्ध्वं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥
नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत्स्नापयेदनु ।
क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगंधोदकेन वा ॥ ६ ॥
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

समाश्वस्तस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्द्ध्वं सूत्रेण बद्ध्वानंतरं छेदयित्वा ग्रीवायां योजयेत् । नाभिं च कुष्टतैलेन सेचयेत् । अनु पश्चात् क्षीरिवृक्षकषायेण सेचयेत् । अश्वत्थोदुंबरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पंचैते क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः । अथवा सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन स्नपयेत् । किंभूतेन । कोष्णेन । कथं । तप्ताभ्यां रूप्यसुवर्णाभ्यां निमज्जनैरसकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुंठयेत् ॥ ७ ॥
शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमंत्रितम् ॥ ८ ॥
ऐंद्रीब्राह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

अनंतरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालुमुन्नम्य शिरसि पिचुना तैलाक्तेन वा गुंठयेत् । अस्य च बालस्य प्राश्यं लेहं मेधाद्यर्थं प्रयोजयेत् । कियन्मात्रं हरेणुप्रमाणं । तथाभिमंत्रितं प्राङ्मंत्रेण । किंतत्प्राश्यमित्यादि । ऐंद्री इंद्रवारुणी । ब्राह्मी मंडूकपर्णी ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोथवा ।

अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मं चूर्णीकृत्य लिह्यात् । रजीकृता इति । अरुर्मनइत्यादिना सुलोप इत्त्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भांभः सैंधववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

ततोनंतरं गर्भांभः सर्पिषा सैंधवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

ततो जातकर्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन गृह्योक्तेन विधिना भिषक् कारयेत् । स्तन्यप्रवर्तने हेतुमाह ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥
तृतीयेन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

हृदयाश्रितानां शिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विवृतत्वं तस्मात्कारणात्तृतीयदिवसे कदाचिच्चतुर्थे योषितां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥
अनंतामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

यत एवं दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावस्तस्माद्धेतोः प्रथमेऽन्हि त्रीन् कालान् मधुघृते यवासकयुक्ते मंत्रेण पाविते शिशुं भोजयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीनेवकालान् भोजयेत् । अनंतरं तस्य शिशोः पाणेस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारितस्तन्यस्यास्य बालस्य द्वौ कालौ नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।
स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले ॥ १५ ॥
अव्यंगे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।
नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥
हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

बालो मातुर्जनन्या एव स्तन्यं पिबेत्। कुतः। यस्माच्च तस्यास्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात्। तदसंपदि मातृस्तन्यासंपत्तौ द्वे स्तन्यधात्र्यौ च वत्सले स्नेहले बालस्य वात्सल्यकामे कार्ये। तथा व्यंगरहिते। ब्रह्मचारिण्यौ. वर्जितमैथुने। वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये। तथा निरामये। मध्यवयस्के। जीवद्वत्से लौल्यवर्जिते कामसुख्यादिरहिते। आदरयुक्ते। ते हितेनाहारेण यत्नाद्युपचरेत्।

शुक्क्रोधलंघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
स्तन्यस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः।
क्षीरं क्षीरण्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि। शुक् शोकः। स्तन्यस्य मद्यानि हेतवः। किंभूतानि सीधुवर्ज्यानि। आनूपजाश्च रसाः। तथा क्षीरवंत्य ओषध्यो जीवंत्याद्याः। शोकादिवैपरीत्यं च।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः।
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

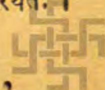
तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्यास्तथा बुभुक्षिताया निंदितायाश्च तथा प्रदुष्टदोषायां गर्भिण्याश्च संबंधि स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्।
ह्रस्वेन पंचमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स्तन्यस्याभावे सति छागं पयो गव्यं वा छागतुल्यगुणं पिबेत्। छागसमानगुणं गव्यं कथं स्यात्तथाह। ह्रस्वेनेत्यादि। ह्रस्वेन पंचमूलेन सिद्धं शालिपर्णीपृश्निपर्णीसिद्धं वा शर्करायुतं पिबेत्।

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः।
जागृयुर्बांधवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥

अन्यथापि तस्य शिशोर्बांधवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः। षष्ठीं पुनस्तमस्विनीं विशेषेण यत्नेन जागृयुः। किं कुर्वंतः। परं हर्षं धारयंतः।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
बिभ्रतोंगैर्मनोह्लादलरोचनागुरुचंदनम् ।
नक्षत्रदेवतायुक्तं बांधवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् । स्वकुलयोग्यैर्विधानैः। बालस्य नामार्चितं प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः । किंभूतस्य । अंगैः पाण्यादिभिर्मनोह्लादीनि धारयंतः । किंभूतं नाम । नक्षत्रस्य यासौ देवता तया युक्तं । अथवा बांधवं ज्ञातिपूर्वजं समवर्णं न तु विषमाक्षरं ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥२४॥
शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

ततो नामकरणादनंतरं प्रकृतिभेदेन विकृतिविज्ञानीय उक्तानि यानि रूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमतिर्वैद्यः कुर्यात् । किंभूतस्य । प्राक्शिरस उत्तरशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तान्युपधानानि शय्यायामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्द्रव्यैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किंभूतः । विशस्त व्यापादितो नतु स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतायुक्तः ।

जीवत्खड्गादिशृंगोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन्॥२६॥
धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्म्यैंद्रीजीवकादिकाः ।
हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षिणीम् ।

बालः सर्वदा शुभहेतून्मणीन् बिभृयात्। किंभूतान्।जीवंतश्च ते खड्गादयश्च तेषां शृंगाणि तेभ्य उत्थानं येषां तान् जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः। शृंगग्रहणमुपलक्षणार्थं। अतएव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत्। तथौषधीः ब्राह्म्यादीः शुभा धारयेत्। कैः। पाण्यादिभिः। विशेषेण सर्वदा वचां धारयेत्। किंभूतां वचां। आयुरादिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारिणीं।

पंचमे मासि पुण्येन्हि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत्।

स्पष्टम्।

षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
कर्णौ हिमागमे विध्येत् धात्र्यंकस्थस्य सांत्वयन्।

अनंतरं षष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे दिवसे कर्णौ विध्येत्। धात्र्युत्संगस्थितस्य। धात्री माता स्तनपायिनी च। कथं विध्येत्। सांत्वयन् प्रीतिवचनादिना।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना।
मध्यतः कर्णपीठस्य किंचिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यावभासिते।
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ ३२ ॥
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात्।
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥
कालिका मर्मरी रक्ता

कुमारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वामं वैद्यो विध्येत्। किं कुर्वन्। दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधन्। वामेन पाणिना पालिं दधन्। क विध्येत्। कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचिन् मनाग्गंडस्थाने। कीदृशस्य बालस्य।

सम्यङ्निश्चलं धृतस्य । क्वविध्येत् । दैवकृते छिद्रे । किंभूते । जरायुमात्रेण प्रच्छन्ने स्थगिते । तथारविरश्मिभिरवभासित उद्योतिते । तथालक्तकरसेनांकिते चिन्हिते । कथं विध्येत् । लाघवात् सकृदेकवारमेव । तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा नोपरिष्टान्नाधस्तान्न पार्श्वतो विध्येत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्तत्र शिरा आश्रिताः । ता एवाह । कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ।
सशोफदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ ३४ ॥

तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्भिषग्याशु चिकित्सितम् ।

तेषां च रागादीनां यथास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ ३५ ॥

स्थाने व्यधान्न रुधिरं स्रवति न रुगादीनां संभवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमं तैलेन सिंचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥
विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसीम् ।
वर्त्तिं त्र्यहात्ततो रूढं वर्धयेत शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् । आमं तैलेन सेचयेत् । बहलां घनां पालीं तद्वत्पूर्ववदारया विध्येद्धिताशिनः सतः । अनंतरं त्र्यहादूर्ध्वं स्थूलतरां वर्तिं संचार्य ततो रूढं कर्णं शनैः शनैर्वर्द्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ॥ ३८ ॥

अनंतरमेनं शिशुं जातदंतं संतं स्तनात् क्रमेणापसारयेत् । न सहसा । पूर्वोक्तं छागादिकं क्षीरमन्नं च लघुबृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोपलैः ।
अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
संग्राहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥

प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योज्यः । बालबिल्वादिभिर्दीपनो मोदको योज्यः । धातुक्यादिभिः संग्राही योज्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥

यथावस्थमस्य शिशोः सौम्यैरौषधैरविषादकैरक्षोभकैरामयान् जयेत् । विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमंतरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृण्हंति हि ग्रहाः ।

न च तं बालमविधेयमनायत्तं कृत्वा त्रासयेन्न भाययेत् । यतस्त्रस्तं बालं ग्रहा गृण्हंति ।

वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेल्लंघिताच्च तम् ॥ ४२ ॥

वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्टसैंधवैः ।
सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद् घृतम् ॥ ४३ ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधाकृत् । आयुष्यं पाप्मादिहृद्भूतोन्मादनिबर्हणं च ।

वचेंदुलेखा मंडूकी शंखपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
अष्टांगं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीराद् घृतप्रस्थमष्टांगं पचेत् । अष्टावंगानि वचादीनि यस्मिंस्तदष्टांगं । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैंधवैः ॥ ४६ ॥
सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवन्हिकृत् ।

अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरं ।

वचामृताशठीपथ्याशंखिनीवेल्लनागरैः ॥ ४७ ॥
अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।

वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानं ।

हेमश्वेतवचाकुष्टमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥
हेममत्स्याक्षकः शंखः कैंडर्यः कनकं वचा ।
चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥
वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।

हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाः ।

वचायष्टयाव्हसिंधूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ५० ॥
शुध्यते वाग्हविर्लीढैः सकुष्टकणजीरकैः ।

वचादिभिः सर्पिर्लीढैर्वाक् ग्रस्यते शुध्यत इति चिंत्यम् । कर्मवत्कर्मकर्तृत्यस्यत्वविषयः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्सार्थो बालामयंप्रतिषेध उच्यते ।

अथातो बालामयंप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

बालस्त्रिःप्रकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोऽन्नवर्तन उभयवर्तनः । क्षीरान्नाभ्यां यो वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति । दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भूतिः । शुद्धं क्षीरं लक्षयति ।

यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
तद्विशुद्धं पयः

यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं । तद्विशुद्धं ।
दुष्टस्य लक्षणमाह ।

वाताद्दुष्टं तु प्लवतेंऽभसि ॥ २ ॥
कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविबंधकृत् ।

वातदुष्टं क्षीरं जले प्लवते तरति नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयुक्तं च स्यात् ।

पित्ताद्दुष्टाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

पित्ताद्दुष्टं क्षीरमुष्णाम्लकटुकं । तथा तोये प्रक्षिप्तं पीतराजि स्याद्दाहकरं च ।

कफात्सलवणं सांद्रं जले मज्जति पिच्छलम् ।

कफात् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

संसर्गाद्दुष्टं क्षीरं संसृष्टलिंगं स्यात्।सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिंगं च स्यात्।

यथा स्वलिंगांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथा स्वलिंगान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ ५ ॥

बालस्य तीक्ष्णां खरामतीक्ष्णां च रुजं पीडां रोदनाल्लिंक्षयेत् । अतिरोदनेन किंचिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विंद्यादित्यर्थः ।

सोयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
तत्र विद्याद्रुजं

यं देहदेशं स भृशं स्पृशेद्यत्र च देहदेशः स्पर्शनाक्षम एव स्यात् । तत्र देशे रुजं विद्यात् ।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥
हृदि जिव्हौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ।
कोष्ठे विबंधवमथुस्तनदंशांत्रकूजनैः ॥ ७ ॥
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

शिरसि पीडामक्षिनिमीलनाद्विद्याद्विनाशहेतुमत एव जिव्हौष्ठदशनादिभिर्हृदि पीडां विद्यात् । विबंधादिभिराध्मानादिभिः कोष्टरुजं विद्यात् । बस्तौ गुह्ये च पीडां विट्संगादिभिर्विद्यात् ।

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथा दोषं यथामयम् ।

अथानंतरमेवं ज्ञात्वा धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्टदीप्यकम् ।
सभार्ङ्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणेक्षणम् ॥ १० ॥

तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीणि दिनानि दशमूलं पिबेत् । अथवा चित्रकादीनि क्वथितानि त्र्यहं पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
अनुचाच्छसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
बस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

अनंतरं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् । पश्चादच्छसुरां पिबेत्। एवं स्निग्धां सतीं मृदु विरेचयेदारग्वधेन। अनंतरं बस्तिकर्म कुर्यात् । स्वेदनादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यंगादेर्ग्रहः ।

रास्नाजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥
बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा सिपक्वं ससितोपलम् ।

रास्नादिचूर्णान्वितं शिशुः सर्पिर्लिह्यात् । अथवा तैः सिद्धं सशर्करं घृतं लिह्यात् ।

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिंबचंदनम् ॥ १३ ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वाससारिवम् ।
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिंबकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।

पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि क्वाथयित्वा बालः पिबेत् । धात्रीच । अथवा त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगणं पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
शीतांश्चाभ्यंगलेपादीन् युंज्यात्

अथ सारिवादिगणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिह्यात्। विरेचनद्रव्यं च पित्तघ्नं कुर्यात्। अभ्यंगादींश्च शीतान् युंज्यात्।

श्लेष्मात्मके पुनः।
यष्ट्याह्वसैंधवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥
सिंधूत्थपिप्पलीमद्यैः पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ।
राठपुष्पैः स्तनौ लिंपेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥
सुखमेवं वमेद्बालस्

श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैंधवयुतं घृतं पाययेत्। सैंधवपिप्पलीयुक्तं घृतं वा पाययेत्। मदनकुसुमैर्माक्षिकयुतैः स्तनौ लिंपेत्। बालस्य चोष्ठौ लिंपेत्। एवं कृते सति बालः सुखं वमेत्।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत्।
अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं क्वथितं पिबेत् ॥ १८ ॥
तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिंगकान्।
अथवातिविषामुस्तषड्ग्रंथापंचकोलकम् ॥ १९ ॥

धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत्। अनंतरं कृते संसर्गे सति मुस्तादिं क्वथितं पिबेत्। तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत्।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंध्यामं जलोपमम्।
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥
शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम्।
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृंभिकाः ॥ २१ ॥
अंगभंगोंगविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः।
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायंतेऽन्येपि तं गदम् ॥ २२ ॥
क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम्।

त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गंध्यादिगुणं शकृदुपवेश्यते । तदा नानाव्यथावर्णं मूत्रं च पीतं सितं घनं स्त्यानं च स्यात् । तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवंप्रकारा रोगा जायंते । तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयंति । अत्ययं विनाशहेतुः। अतएवातिदारुणं ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

तत्र क्षीरालसके शीघ्रमेव धात्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।
निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥

संसर्ग्यां पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं वा गणं प्रयोजयेत्। माद्र्यादीन् वा योजयेत् ।

पाठाशुंठ्यमृतातिक्ततिक्तादेवाह्वसारिवाः ।
समुस्तमूर्वेंद्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तः किराततिक्तः ।

अनुबंधे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

अनुबंधे सति यथारोगं चिकित्सितं कुर्याद्वैद्यः ।

दंतोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
अभिष्यंदस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

रोगाणां च सर्वेषामपि दंतोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां हेतुः संपद्यते ।

पृष्ठभंगे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
दंतोद्भवे च बालानां नहि किंचिन्न दूयते ॥ २८ ॥

मार्जाराणां पृष्ठभंगे सति मयूराणां शिखोद्गमे सति दंतोत्थाने शिशूनां न किंचिन्न दूयते । अपि तु सर्वाण्यंगानि पीडयंत इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाशयम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन रोगानुसारेण तद्देशकालसत्वसात्म्यप्रकृतीर्निरूप्य चौषधं नियोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात्त एव वातादयो दोषास्त एव रसादयो दूष्या ज्वरादयश्च रोगाः पूर्वोक्तास्त एव तस्मादेव पूर्वोक्तं भैषज्यं । अस्य तु बालस्य मात्रा कनीयसी । कुतोस्य ह्रस्वतरा मात्रेत्याह । सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।

शिशवः सर्वदैव स्निग्धाः कुतो घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैवं तस्मात् तान् बालान् सद्यो वमनं मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं दमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२॥

क्षीरसेविनं तथा क्षीरान्नसेविनं बालं स्तन्यस्य तृप्तं संतं वामयेत् । स्तन्यस्य तृप्तमित्यधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वमयेदिति ग्लास्नावनुवमांचेति मित्वविकल्पः ।

पीतवंतं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

अन्नादं बालं तनुमघनां पेयां ससर्पिष्कां पीतवंतं वामयेत् ।

बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
युंज्यात्तद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

विरेकेण साध्ये रोगे बस्तिं युंज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्शं युंज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युंज्यात् ।

मूर्वाव्योषवराकोलजंबुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

मूर्वाद्यो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

शिशोर्दंतपालीं पिप्पल्यादिचूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातुकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतित्तिरवल्लूररजःपुष्परसकृतम् ॥ ३६ ॥
द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखम् ।

लावादिचूर्णं माक्षीकं द्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दंतकेसरवत् मुखं करोति । दंता एव केसरं तद्विद्यते यस्मिन्निति मतुप् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ३७ ॥
मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

वचादिभिः पक्वं घृतं दंतोत्थाने सिद्धमव्याहतशक्तित्वात् ।

रजनी दारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
पृश्निपर्णी शताव्हा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥
अतीसारज्वरश्वासकामलापांडुकासनुत् ।
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

रजन्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या दीपनं सुष्ठु वातस्य चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजित् । बालस्य सर्वामयेषु हितं बलवर्णदं ।

समंगाधातकीरोध्रकुटंनटबलाव्हयैः ।
महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
क्षीरमस्तुयुतं हंति शीघ्रं दंतोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥
विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम् ।

समंगादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुयुतं पक्कं दंतोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हंति । एतच्च वृद्धकश्यपेन निर्मितम् ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियंत्रयेत् ॥ ४३ ॥
स्वयमप्युपशाम्यंति जातदंतस्य यद्गदाः ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु बालं नातीव यंत्रयेत् पथ्यभोजनादिना नातीव नियमयेत् । यथाऽन्यरोगिणं। किमित्याह । यद्यस्मात्स्वयमेव चिकित्सामंतरेणापि जातदंतस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाम्यंति ।

अत्यहः स्वप्नशीतांबुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

भृशं दिवास्वप्नादिसेविनोर्भकस्य कफेन रसवाहिषु स्रोतःसु रुद्धेषु सत्स्वरोचकादयः प्रादुर्भवंति । ततस्तेषु जातेषु कुमारः शुष्यति । स्निग्धं शुक्लं वदनं नयनं यस्य स एवंभूतः सन् ।

सैंधवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ ४६ ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

तस्यारोचकादिषु सैंधवादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा क्षुतम् ।

तथा पंचकोलं रजीकृतमशोककटुकाभ्यां युक्तं योजयेत् । अथवा बदर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
निचुलोत्पलवर्षाभूभांर्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ।
सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स्थिरादिभिः कार्षिकैश्च घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिंह्यश्वगंधा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।

सिंह्यादिभिर्घृतं पूर्वगुणं ।

यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ ५० ॥
तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ।

मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषजित् ।

शृंगीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ।
सूपपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥
शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

शृंग्यादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःक्वाथेन साधितं शुष्यतो बालस्यातिपुष्टिकरं ।

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः सृतम् ॥ ५३ ॥
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितम् ।

वचादिभिश्छागमूत्रसुराभ्यां च सिद्धं तैलमभ्यंजने हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
अश्वगंधानिशादारुकौंतिकुष्टाब्दचंदनैः ।
समूर्वारोहिणीरास्नाशताव्हामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यंजनाद्धितम् ।
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।

लाक्षारसतुल्यं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणमश्वगंधादिभिः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणैः सिद्धं लाक्षादिसंज्ञमेतत्तैलमभ्यंगाद् बल्यं ज्वरादिजित् यक्ष्मादिघ्नं गर्भिणीभ्यश्च हितं ।

मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
एकां वातिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतम् ।

अतिविषादीन्मधुना कासादिपीडितं शिशुं बालं लेहयेत् । अथवाऽतिविषामेकां लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ।
पिप्पलीपंचलवणक्रमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ।
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

पिप्पल्यादिकं तद्वत्पूर्ववत् मधुसर्पिषाऽऽलोडय लिह्यात् । व्योषं तथा मधुसर्पिषा लिह्यात् । शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मषीं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्टचंदनजे रसे ।
सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

खदिरादिरसे सक्षीरं सर्पिः पक्वमुपयुक्तं वमिं शमयति ।

सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् * ।

यस्तु बालो दंतैः सह जायते यस्य वा दंताः प्रथममुपरिष्टाद् भवंति । तस्मिन् तथाविधे उत्पात उत्पन्ने सति शांतिं च कुर्यात् । तं च बालं ब्राह्मणाय सदक्षिणं ससुवर्णादिकं दद्यात् । नैगमेषं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् ॥ ६३ ॥
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥
तृडास्यकंड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ।

कफो मधुराद्यैस्तालुमांसे प्रकुपितस्तालुकंटकं कुर्यात् । तेन तालुकंटकेन शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृद्द्रवं स्यात् । तथा तृडाद्याः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
तालु तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैंधवैः ।

तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृंगवेरनिशाभृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

---

* क्षेपकावत्र ।
हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशास्थिगोचरः ।
यदा शिशोः प्रकुपितो नोतिष्ठंति तदा द्विजाः ॥ १ ॥
रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।
हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ २ ॥

रसेन लिंपेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥

तथा शुंठ्याक्किकल्कितं वटपल्लवैर्बध्वा गोशकृता लिप्तं ततः कुकूले स्वेदयेत् । अनंतरं रसेन च ततः स्रुतेन ताल्वास्यं च लिंपेत् । तथा नेत्रे परिषेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ ६८ ॥

हरीतक्यादिकं माक्षिकयुक्तं स्तन्यं शिशुः पीत्वा तालुकंटकाद्विमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोंतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येपि पूतनम् ।
प्रष्टारुर्गुदकुंदं च केचिच्च तमनामिकम् ॥७० ॥

गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात्स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कंडूमानांतरो बहूपद्रवो जायते । तथाविधं केचिन्मातृदोषं कथयंति । अपरे च पूतनसंज्ञमित्याहुः । केचित्प्रष्टारुरिति । केचित् गुदकुंदमिति । केचिच्च तमनामिकं ब्रुवते ।

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।

तत्र तस्मिन्ननेकनाम्नि रोगे धात्र्याः क्षीरं शोधनीयं । कैः । पित्तश्लेष्महृद्भिरौषधैः ।

शृतशीतं च शीतांबुयुक्तमंतरपानकम् ॥ ७१ ॥
सक्षौद्रताक्ष्यर्शैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसांजनैः ।
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ।

सारिवाशंखनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके* ॥ ७५ ॥

सह क्षौद्रेण वर्त्तते यत्तत्सक्षौद्रं च तत् तार्क्ष्यशैलं च तेन युक्तं शीतांबु । अंतरं च पानकं च हितम् । किंभूतं । शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य शीतत्वेनैव लब्धत्वाच्छीतांबित्यतिशयार्थम् । एवं हि पित्तोपशांतिर्भवति । अतएव च तत्सहितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसांजनयोगोऽत्र कृतः । तेन च जलेन व्रणं लेपयेत् । कथंभूतं व्रणं । त्रिफलादिक्वाथेन परिषेचितं संतं । कासीसादिपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमवचूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशंखनाभिभ्यामवचूर्णयेत् । अथवाशनत्वचा लिंपेत् । रागकंड्वाधिके जलौकोभिरसृक्स्रावं कुर्यात् । जलौकसा जातावित्येकवचनांतस्य प्रयोगो न दोषाय । तथा सल्लक्ष्यस्य दृष्टत्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणतुल्यं गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिश्चित्रकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिः पक्वं घृतं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्मुच्यते ।

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोनुपीतस्तं तं जयेद्गदम् ॥ ७७ ॥

यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनः प्रलेपितो मुहूर्तमात्रं नाडिकाद्वयं यावद् विधृतः स्तनेन पश्चात् पीतस्तं तमनियतं रोगं जयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालग्रहप्रतिषेध उच्यते । ग्रहाणामपि रोगहेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

बालानां ग्रहास्तेषां प्रतिषेधो यस्मिन्स बालग्रहप्रतिषेधस्तं । शेषं पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पंच ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च सप्तोत्पादिताः ।

स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।
शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥
मुखमंडलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

स्कंदादयः पंच नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहाणां गृहीष्यतामाभिलष्यमाणानां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्त्रासजृंभाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्टयोष्ठदंतदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यंगविलेखनम् ॥ ५ ॥

तेषां सामान्यं रूपमुत्त्रास इत्यादि स्वधात्र्यंगविलेखनांतम् ।

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ ६ ॥

दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
वक्रो वक्रो वमेल्लालां भृशमूर्द्धं निरीक्षते ॥ ७ ॥
वसासृग्गंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिश्च कश्चिच्छिशुः ।
चलितैकाक्षिगंडभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवम् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्य एकलोचनः श्रवणशीलस्तथा शिरो निक्षिपत इत्यादिसंरक्तलोचनद्वयांतं स्कंदगृहीतस्य लक्षणं । तेन वैकल्यं पंगुत्वकारणत्वादि मृत्युरेव वा ध्रुवं निश्चितं भवेत् । संप्रति विशाखस्य स्कंदापस्मारापरसंज्ञस्य लक्षणमाह ।

संज्ञानाशो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ ९ ॥
विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
फेनोद्वमनमूर्द्धेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ १० ॥
स्तनस्वजिव्हासंदंशसंरंभज्वरजागराः ।
पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

संज्ञानाशादिकं पूयशोणितगंधांतं स्कंदापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादास्यस्पंदनं फेननिर्वमः ।
तृण्मुष्टिबंधातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभबस्तामगंधताः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

मेषस्य नैगमेषापरसंज्ञस्याध्मानाद्येकनेत्रशोफांतं लक्षणम् ।

कंपो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिव्हादंशोंतःकंठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।

शुनि श्वग्रहे कंप इत्यादिकं क्रोशनं श्वानवदित्यंतम् लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥
कासातिसारवमथुजृंभातृट्शवगंधताः ।
अंगेष्वाक्षेपविक्षेपः शोषस्तंभविवर्णताः ॥ १७ ॥
मुष्टिबंधः स्रुतिश्चाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यंतं लक्षणं ।

स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ।
निश्यन्हि प्रविलीयंते पाको वक्रे गुदेपि वा ॥ १९ ॥
भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

शकुनिग्रहे स्रस्तांगत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यंतं लिंगं ।

पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
स्रस्तहृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधता ॥ २१ ॥

वमिकंप इत्यादिकं काकवत्पूतिगंधतेत्यंतं पूतनाग्रहे लिंगम् ।

शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृष्णांत्रकूजोतीसारो वसावद्विस्रगंधता ॥ २२ ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

शीतपूतनया कंपरोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमंतं शीतपूतनाग्रहे लिंगं ।

अंधपूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोल्पवन्हिता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गंध्यान्यंगशोषणम् ।
दृष्टिपातादोतिरुक्कंडूपोथकीजन्मशून्यता: ॥ २४ ॥
हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
वेपथुमत्स्यगंधित्वमथवा साम्लगंधिता ॥ २५ ॥

छर्द्यादिकं साम्लगंधितेत्यंधपूतनयाद्दष्टिपूतनापरसंज्ञया लक्षणम् ।

मुखमंडितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
अरोचकोऽगग्लपनं गोमूत्रसमगंधता ।

मुखमंडितायां ग्रहे पाणिपादस्य रमणीयतेत्यादिकं लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्रत्वरक्तताः ।
बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

रेवत्यां रेवतीग्रहे श्यावनीलत्वादि लिंगम् ।

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ।

शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षय इति लिंगम् । अधुनात्र साध्यलक्षणं वक्ति ।

केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥
रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ ३० ॥
जिव्हाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

केशशात इत्यादिकं श्यावतालुता चेत्यंतं बालस्य स्यात् । तत्र चिकित्सेत् ।

भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतक्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ।

भुंजानोऽन्नं बहुविधमित्यादिलक्षणं बालं शुष्करेवती हंति । त्रिभिः कारणैर्ग्रहा गृण्हंतीत्याह ।

हिंसारत्यर्चनाकांक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

हिंसा रतिश्चार्चना च तासामाकांक्षाऽभिलाषः सा ग्रहाणां ग्रहणे हेतुः।

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्रुतनासिकः ।
क्षतजिव्हः क्वणेद् बाढमसुखी साश्रुलोचनः॥ ३३ ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हंत्यात्मानं तथा परम् ।
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्याद्धिंसात्मके ग्रहे सति बालो महान्वा पुरुषः स्रुतनासिकादिर्जायते । तथा क्षामः सन्निदमिदं कुर्यात् । तद्विधमात्महननादिकमन्यदपि कुर्यात् । तृड्दाहमोहस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् । तथा सर्वस्रोतेभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत् । रिष्टोत्पत्तिं च । तं बालं नोपक्रमेत् ।

रहः स्त्रीरतिसंलापगंधस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

रहः स्त्रीरत्यादिप्रियो हृष्टादिगुणो बालो रतिकामेन ग्रहेण पीडितः। कृच्छ्रसाध्यः स्यात् । संमत्यर्चाकामं ब्रूते ।

दीनः परिमृशेद्वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
अन्नेऽन्नाभिलाषेपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

दीनादिगुणः सन्निदमिदं करोति । तमेवंविधं बलिकामेन गृहीतं बालं सुखसाध्यं विद्यात् । अधुनैषां चिकित्सितमाह ।

हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

जिघांसुं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । ननु हिंसाकामो साध्यतं त्यजेदित्युक्तं तत्कथं तस्य साधनमुक्तम् । ब्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्यैव । तथा च संग्रहेऽभ्यधायि। तस्मादाचरमोच्छ्वासे चिकित्सेदित्यादि। अपि च मंत्रप्रभावस्याचिंत्यत्वाच्च । इतरौ तु रत्यर्चाकामौ यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
त्रिरन्हः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।
विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥
रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ।
साधितेन बलानिंबवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
पारिभद्रककट्वंगजंबूवरुणकट्तृणैः ।
कपोतवंकापामार्गपाटलामधुशिग्रुभिः ॥ ४५ ॥
काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपैः ।
सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

अथेति । कृतमंगलं साध्यग्रहं बालं विविक्ते गृहे स्थितम् । किंभूते । त्रीन् वारान् शोधिते सिक्ते च । त्रिरन्ह इति कृत्वःसः प्रयिण्ङ्-इत्यधिकरणे षष्ठी । तथा सर्वदा निकटाग्नौ । तथा विक्षिप्तभूत्यादिके । रक्षोघ्नतैलप्रदीपे प्रदीपहतपापे। व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किंभूतं बालं।पुरस्-घृताभ्यक्तम्। तथा स्नातमुष्णांबुना । किंभूतेन जलेन । बलादिभिः साधितेन । वैजयंती अरणिका । महाश्वेता कटभी । परिषिक्तस्य चाप्यस्य द्वीप्यादिचर्मादिभिर्घृतमिश्रितैर्धूपनं कुर्यात् ।

पूतीदशांगीसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥
सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात् । पूती पूतीकरंजः ।

वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं दशांगः कश्यपोदितः ।

वचादिदशांगः कश्यपेन विनिर्मितः धूपः सर्वग्रहजित् ।

सर्षपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

सर्षपादिभिर्धूपोऽशेषग्रहनिवारणः । अश्वखुरा गिरिकर्णिका ।

अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।
दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुतं घृतं पिबेत् । तच्च शिशोः पथ्यं । परं ग्रहजित् ।

रास्नाद्ध्यंशुमतीवृद्धपंचमूलवचाघनात् ।
क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥
पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारुभिः ।

सग्रंथिकैः सैंद्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ९३ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्नादिक्वाथसारिवादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । तच्च शिशोः सदा पथ्यं सर्वरोगग्रहघ्नं । दीपनं बलवर्णदं च ।

सारिवासुरभीब्राह्मीशंखिनीकृष्णसैर्षपैः ॥ ९४ ॥
वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यंजनेन च ॥ ९५ ॥

सारिवादिभिः सुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यंजनाभ्यां सर्वग्रहनाशनम् ।

गोशृंगलोमवालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
निंबपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ९६ ॥
कार्पासास्थियवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपैः ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ९७ ॥
मृद्भांडे बस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ९८ ॥

गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भांडे छागमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णरजीकृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युंज्यात्तथा बलिं होमं स्नपनं मंत्रतंत्रवित् ॥ ९९ ॥

यानि च सर्पींषि भूतविद्यायां वक्ष्यंते तानि च युंज्यात् । तथा मंत्राः संग्रहोक्ताः । मंत्राणि च तंत्राणि च तानि वेत्तीति मंत्रतंत्रविद् वैद्यो बलिं होमं स्नपनं च युंज्यात् ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।

तुंबीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥
उत्क्वाथ्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।

पूतीकरंजत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्बदरादिभ्यश्च तोयमुत्क्वाथ्य तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुबंधान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ।
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अनुबंधाद् यथा कृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपायो मोक्षः ये चोपद्रवास्तांश्च बालामयप्रतिषेधाध्यायोक्तैरौषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्याया- मुत्तरस्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्यष्टांगहृदये कौमारतंत्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविद्याज्ञानाध्यायारंभो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥
सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भजेत् तेन तं पुरुषमधिष्ठितं गृहीतं वदेत् । सभूतोऽष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ३ ॥
प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥
तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
देवादयोऽप्यनुघ्नंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

तस्य भूतस्यानुषंगे प्रज्ञापराधः सद्योऽधुना ततः पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः । तेन प्रज्ञापराधेन कामक्रोधादिजेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यानप्यतिक्रामति । तं पुरुषं तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्भिन्नमर्यादं देवादयो ग्रहा अप्यत्यंतमर्यादातिक्रमादनु पश्चाद् घ्नंति । न केवलं हिंसात्मकानां क्षमा इति द्योतनार्थोऽपि शब्दः । कीदृशास्ते । छिद्रप्रहारिणः । हेतावियं प्रथमा छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रंपापक्रियारंभः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
एकस्य शून्येवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
दिग्वासस्त्वं गुरोर्निंदा रतेरविधिसेवनम् ।
अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥
होममंत्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

छिद्रं पापक्रियारंभ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः फलं । एकस्याद्वितीयस्य शून्ये स्थाने वा स्थितिः । अथवा श्मशानादिषु निश्यवस्थितिः । तथा नग्नेत्यादि । किंवा बहुनोदितेन संक्षेपेण दिनचर्यादिकथितस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

गृण्हंति शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।
शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥

५८

गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
पंचम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
शुक्लाष्टपंचमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोपरे ।
गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं संध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

देवाः शुक्लप्रतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नरं गृण्हंति । शुक्लत्रयोदश्यां कृष्णद्वादश्यां च दानवाः । गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु पंचम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां । एकादश्यां च यक्षा गृण्हंति । शुक्लाष्टम्यादिषु ब्रह्मराक्षसा गृण्हंति । रक्षःपिशाचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादश्योः पर्वसु गृण्हंते । दशम्यादिषु पितरो गृण्हंति । अपरेऽनुक्ता गुरुवृद्धादयोऽष्टमीनवम्योर्गृण्हंति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण बाहुल्येन ग्रहणकालं संध्यासु पूर्वादिषु जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
मीलयंतं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
शुक्लमाल्यांबरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥

फुल्लपद्मोपममुखमित्यादिं देवग्रहगृहीतं विद्यात् ।

जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
रुद्रः स्कंदो विशाखोहमिंद्रोहमिति वादिनम् ।
सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

जिह्मदृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षितं दैत्यवशीकृतं विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
शृंगारलीलाभिरतं गंधर्वाध्युषितं वदेत् ।

स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षितं गंधर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
श्वसंतमनिशं जिव्हालालिनं सृक्किणीलिहम् ।
प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
उरगाधिष्ठितं विद्यात्त्रस्यंतं चातपत्रतः ।

रक्ताक्षमित्यादिलक्षणं छत्राच्च त्रस्यंतं सर्पाधिष्ठितं विद्यात् ।

विप्लुतं त्रस्तंरक्ताक्षं शुभगंधं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
अल्परोषं द्रुतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

विप्लुतत्रस्तमित्यादिलक्षणं यक्षगृहीतं विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नंतं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षणं ब्रह्मराक्षसगृहीतं विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहंतं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरंतं प्रधावंतं शब्दंतं भैरवाननम् ।
अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसंतमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

सक्रोधदृष्टिमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठंतं परिधाविनम् ।
उच्छिष्टनृत्यगांधर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदंतमनिमित्ततः ।
नखैर्लिखंतमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥
आवेदयंतं दुःखानि संबद्धाबद्धभाषिणम् ।
नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
आरोहंतं च काष्ठाश्वं तथा संकरकूटकम् ॥ ३३ ॥
बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधमित्यादिलक्षणं प्रेतग्रहगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलंबितयायिनम् ॥ ३५ ॥
शूनप्रलंबवृषणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

बहुप्रलापादिलक्षणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादि भ्रमंतं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥
नग्नं धावंतमुत्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ।
स्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
तिलान्नमद्यमांसेषु संततं रक्तलोचनम् ।
निषादाधिष्ठितं विद्याद् वदंतं परुषाणि च ॥ ३८ ॥

गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षणं तथा परुषाणि भाषमाणं निषादगृहीतं विद्यात् ।

याचंतमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।
उग्रवाक्यं च जानीयाद्रमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥

याचंतमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणार्दितं वदेत् ।

गंधमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।
बहुच्छिद्रं च जानीयाद् वेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥

गंधमाल्यरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीतं विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मंदपावकम् ॥ ४१ ॥
अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीतं विद्यात् ।

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिंतानुरूपतः ।
व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

गुर्वादीनां शापचिंतानुरूपवचनादिभिर्यथायोगं तद्ग्रहं विद्यात् ।

कुमारवृंदानुगतं नग्नमुद्धतमूर्द्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

सर्वग्रहगृहीतं त्यजेत् । कीदृशं । कुमारसमूहेनानुयातं । तथा नग्नमुद्धतकेशं तथाऽस्वस्थचित्तं । तथा दीर्घकालानुवर्तिनं च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥

पंचमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानानंतरं भूतस्य प्रतिषेधं चिकित्सितमुच्यते । ननु निदानचिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्क्रमितीदं तंत्रकृता नोपनिबद्धमिति केचिच्चोद्यमचूचुदंस्तान् संचक्ष्महे। शास्त्रकारस्यास्येदृशी प्रतिज्ञा सूत्रशारीरनिदानचिकित्सितकल्पोत्तराख्यैः षड्भिः स्थानैस्तंत्रमिदमभिधेयमिति । तदेवं । यद्युत्तरे स्थानेपि किंचिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते ततः षट्स्थानकमिदं तंत्रभतिज्ञां व्याहन्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकारविशेषः कृतः।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ।
तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

अहिंसाकामं भूतं जपादिभिर्जयेत् ।

हिंगुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।
अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ।
वज्रप्रोक्तावयस्था च शृंगी मोहनवल्यपि ॥ ३ ॥
स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
खराश्वश्वाविदुष्ट्रर्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्घृतम् ॥ ५ ॥
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥
एभिश्च गुटिकां युंज्यादंजने सावपीडने ।
प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥ ७ ॥
प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान्सापस्मारांश्छमं नयेत् ।

हिंग्वादय औषधं । अलं हरितालं । नेपाली कस्तूरी । जटा जटामांसी । लता प्रियंगुः । कुकुटी शितिवारकः । सर्पगंधाख्या नाकुली । कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । शृंगी अतिविषा । मोहनवल्ली मंदाकः । अन्यदपि रक्षोघ्नं गुग्गुल्वादिकमौषधं । तथा गर्दभतुरंगादिभ्यश्चर्मादयः । सामुद्रसत्वतो जलधिजंतोस्तदेतस्मिन् हिंग्वादिवर्गे घृतं पुराणमथवा नवं तैलं पचेत् साधयेत् । तच्च घृतं तैलं वा सिद्धं पाने नस्येऽभ्यंजने च प्रयोज्यं । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्यं । एभिश्चूर्णैर्गुटिकामंजने चावपीडने च युंज्यात् । एषां च द्रव्याणां कल्कप्रलेपक्वाथं परिषेचने युंज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजाव्हा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥
गोधानकुलमार्जारझषपित्तप्रपेषितान् ।
नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

हस्तिपिपल्यादीनि गोधादिपित्तपिष्टानि नस्याभ्यंजनसेकेषु ग्रहापहान् कुर्यात् । मूलं पुष्करमूलं । झषो जलचरभेदः ।

सिद्धार्थकवचा हिंगु प्रियंगु रजनीद्वयम् ।
मंजिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥
निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।
सुराव्हं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
ग्रहान्सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

सर्षपादिगोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकसंज्ञं पाने नस्ये च योजितं सर्वान् ग्रहान्द्राङ् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेतकटभी श्वेतगुंजा । श्वेताद्रिकर्णिका शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥
पाननस्यांजनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितो गदः पानादिषु योजितः पूर्वेण तुल्य उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिंगुपलांडुकंदम् ।
बीजं करंजात्कुसुमं शिरीषात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥
समाणिमंथं सनतं सकुष्टं स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।
बस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥
दुष्टव्रणोन्मादतमो निशांधानुद्बद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टांस्ते साधयंत्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

सिद्धार्थकादि बस्तमूत्रेण सुभावितं गव्येन पित्तेन गुडकान् कुर्यात् । ते च गुडका अंजननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन्साधयंति । उपजातिवृत्तमिंद्रवज्रा च ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिंडीतक
त्वङ्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥
नागेंद्रद्विजशृंगहिंगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

कार्पासाऽस्थ्यादिभिः कृतं धूपनं स्कंदादिघ्नं परं स्यात् । निर्माल्यं महादेवसंबंधि । वृषदंशाविण् मार्जारविष्ठा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंही निशादारुसिद्धार्थयुग्मां-बुशक्राह्वयैः ॥ सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्ताक्चा तुत्थयष्टी बलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वा विशाख्याविषातार्क्ष्यशैलैः संनव्यामयैः ॥ कल्कितैर्कृतम भिनवमशेषमूत्रांशसिद्धंमतं भूतरावाह्वयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

त्रिकटुकादिभिः कल्कितैर्घृतमशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनामंशैर्भागैः सिद्धं भूतरावाह्वसंज्ञं मतम् । तत् पानतः परं ग्रहघ्नं स्यात् । दलं तमालपत्रं । सिद्धार्थयुग्मं पीतकृष्णभेदेन । तुत्थं कर्परिकातुत्थं । शक्राह्वा इंद्रयवाः । सितलशुनं शुक्लरसोनं । प्रियाह्वा कंगुणिका । विशाख्या अतिविषा । विषा काकोली । प्रथमक इह दंडकश्चंडवृष्टिप्रयातो नद्वयात्सप्तनाप्यरैः सप्तभिः । प्रतिपदमिहवृद्धिरेकवृध्व्यास्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-शंखादयः ।

नतमधुकरंजलाक्षापटोलीसमंगावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंही निशायुग्लतारोहिणी ॥ बदरकटुफलत्रिकाकांडदारुकमिश्रा जगंधामरांकोल्लकोशातकीशिग्रुनिंबांबुदेंद्राह्वयैः ॥ गदशुकत रुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुंभाग्निबिल्वैः समैः कल्कितै मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं ॥ विधिविनिहितमाशुसर्वैः क्रमैर्योजितं हंतिसर्वग्रहोन्मादकुष्टज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥२०॥

नतादिभिर्मूत्रवर्गेण गोमूत्रादिमूत्रकदंबकेन सर्पिः पक्वं विधिविनिहितं सर्वैः क्रमैरभ्यंगपाननस्यादिभिर्योजितं । शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन् हंति । एतच्च महाभूतरावसंज्ञं घृतं । दंडको व्यालाख्यः ।

ग्रहा गृण्हंति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

येषु दिनेषु ग्रहा गृण्हंति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहोमादीन् भिषक् प्रयुंजीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स्नानवस्त्रादि यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

तथा रत्नादीनि तथा बीजानि यवादीनि मधुसर्पिषी सर्वे भक्ष्याः सर्वेषां ग्रहाणामित्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।
गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥
पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥
चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

सुरादिभ्यः पंचभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां बलिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गंधर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्यां ब-

लिं दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलिं दद्यात् । यक्षाय यक्षप्रासादे । अथवा सरितोर्नद्योः समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलिं दद्यात् । दक्षिणस्यां तु दिशि रक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मरक्षसां शून्यालये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
दधिछत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिंगुसर्षपषड्ग्रंथाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
तत्पाननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

हिंग्वादिभिरर्द्धपलिकैः सर्पिः प्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । तत्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं बस्तवारिणा ।

वचाहिंगुलशुनं छागमूत्रेण नस्यमंजनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

दैत्यग्रहे बलिर्बहूनि फलानि यस्मिंस्तथोशीरकमलोत्पलैर्युक्तो देयः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।
परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नामसर्षपाः ॥ ३३ ॥
शीतेन वारिणा पिष्टं भावनांजनयोर्हितम् ।

नागानां सुमनोलाजादिभिर्बलिर्देयः । वचादयः शीतलजलपिष्टा नस्येऽभ्यंगे च हिताः । श्वेतपत्रं शुक्लपुंडरीकं ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनम् ।
हिरण्यं च बलिर्योज्यो

यक्षाणां क्षीरादिभिर्बलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
सिद्धं समोन्मितं पाननावन्याभ्यंजने हितम् ।

गोमूत्रक्षीरघृतं तुल्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्वं नस्याभ्यंगयोर्हितं ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
निंबपत्रं च बस्तांबुकल्कितं नावनांजनम् ।

हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्टं नावनांजने हितं ।

ब्रह्मरक्षोबलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥
तोयस्य कुंभः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

पक्वं यवानामाढकं पात्रं पूर्णं जलकुंभः पललं छत्रं वस्त्रं प्रलेपनमिति ब्रह्मराक्षसाय बलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं पक्वं पात्रं यवैः पूर्णपक्वपात्रमित्यर्थः। पूरणार्थेऽत्र षष्ठी । आढकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु मानवाचकः । पक्वपात्रं पक्वशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलक्वाथेर्द्विपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
त्र्यूषणत्रिफलाहिंगुषड्ग्रंथामिशिसर्षपैः ।
सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान्सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥
गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यंगेषु तद्धितम् ।

खदिरविंशतिपलक्वाथे त्र्यूषणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत्। तत्पानादिषु हितं।

रक्षसां पललं शुक्तं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
बलिः पक्कामुमांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः।

राक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावलोहितसिक्तो बलिर्देयः।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥
तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम्।
हिंग्विद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
नावनांजनयोर्योज्यो बस्तमूत्रहृतोऽगदः।

नक्तमालादिकं बस्तमूत्रेण हृतमगदो नस्याभ्यंजनयोर्योज्यः।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यंजननावनैः।

एभिरेव द्रव्यैर्घृतं गोमूत्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पानादिभी रक्षोग्रहनिवारणं स्यात्।

पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतोदनयावकम्।

पिशाचानां सीध्वादिभिर्बलिर्देयः।

हरिद्राद्वयमंजिष्टामिशिसैंधवनागरम् ॥ ४५ ॥
हिंगुप्रियंगुत्रिकटुरसोनात्रिफला वचा।
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यंजनयोर्हितम्।

हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिकं घृतं पक्कं परं पानाभ्यंजनयोर्हितं।

बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनम् ॥ ४७ ॥

बस्तांबुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमंजनं च हितमुक्तं ।

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
सर्पिःपानादिमृद्वास्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् । मृदु सर्पिःपानादिकमौषधमत्र योज्यं ।

ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सर्वैद्यमातुरं घ्नंति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥

सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमंतरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसा प्रतिकूलाचरणात्क्रुद्धाः सन्तः सवैद्यमातुरं घ्नंति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सतं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितं । तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

मायूरीं महाविद्यां तं ग्रहगृहीतं शुचिं संतं सततं श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसंज्ञान् पूजयेत् । सिद्धांश्च सिद्धमंत्रान् जपन् सर्वग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानंतरयोः किंचिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परम् ॥ ९३ ॥

यदप्यनंतरयोरध्याययोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधाख्ययोर्वक्ष्यति भणिष्यति तच्चात्रहितम् । यच्चास्मिन्नध्याये देवग्रहादीनां पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि ग्रहाणां परस्परं प्रयुंजीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने भूतप्रतिषेधो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

भूतप्रतिषेधानंतरमुन्मादापस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् । तत्राप्यपस्मारादुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं भणिष्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

प्रत्येकं दोषैस्त्रयः सान्निपातिक आधिजो विषजश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥

उन्मादो दोषैर्वातपित्तकफैरुन्मार्गगैरपरत्रप्रस्थितैर्मनसो यो मदः स उन्मादो नाम रोग उच्यते । अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह ।

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।
विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात् ।
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।
एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
धियो विधूय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिंतितारंभस्

शारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्याबदुपविषेण चेति । एभिरमीभिर्हेतुभिर्दोषा हृदये प्रदूषिताः संतो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्रोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेनोन्मादेन देहो बुद्धिभ्रमान्नष्टसुखदुःखो भ्रष्टसारथिरिव रथो भ्रमति । अचिंतितारंभः । अचिंतितोऽनिरूपितक्रियारंभ उद्यमो यस्य स एवं । इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्त्वा पवनादिजस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

तत्र वातात्कृशांगता ॥ ६ ॥
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
अलंकारो नलंकारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे चावमानता ॥ ९ ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।

वातादुन्मादे सति कृशांगादिलक्षणं च जीर्णे चान्ने गदोद्भव इत्यंतं । अस्थाने अप्रसंगे रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन पुनः पुनः वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्संतर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकांक्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

पित्तादुन्मादे सति संतर्जनक्रोधादयः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनं ।

कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिंघाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुराननेर ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान्सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आयतनानि निमित्तानि । संस्थानानि लिंगानि । सर्वाणि त्रिदोषविषयाण्यायतनानि संस्थानानि यस्मिन्सन्निपाते तदात्मकं त्रिदोषोत्थमुन्मादं दारुणं मारणात्मकं विद्यात् । तमुन्मादं नोपक्रमेत् ।
अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति ।

धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंगवान् ।
पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
रोदित्यकस्मान्म्रियते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

धनादिनाशेन दुःसहेनाभिषंगवानुन्मादः स्यात् । तेन पांड्वादिकः सन्निदमिदं करोति । तथा खिन्नः शोकचेता ध्यायन् जागरणशीलो विचेष्टते ।

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ।
वेगांतरेऽपि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विषेणोन्मादे श्याववदनः स्यात् । तं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृत्तमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

अथेदृश्युन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तस्मिन्स्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेहं मृदुशोधनं पूर्वं स्नेहपानात्कारयेत् ।

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य बस्तिं च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धस्विन्नस्य नरस्य यथासंख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्न केवलं पवनजे स्नेहपानमादौ यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा च मुनिः । उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेदिति । बस्तिं शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च एवं शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमंजनम् ॥ २० ॥
हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।
अभ्यंगोद्वर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ।

एवमप्युपक्रांत उन्मादेऽस्यानुबंधे सति तीक्ष्णं नावनांजनं युंज्यात् । हर्षणादि च । कुतः । यस्मादेतानि कृतानि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयंति ।

हिंगुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

हिंग्वादिभिर्द्विपलिकैर्घृतस्याढकं गोमूत्रेण सह पचेत् । तच्चोपयुक्तं परममुन्मादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् ॥२३॥
व्योषश्यामात्रिवृद्दंतीशंखपुष्पीनृपद्रुमैः ।
ससप्तलाक्रिमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
पलवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
उन्मादकुष्टापस्मारहरं वंध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

ब्राह्मी स्वरसात्प्रस्थद्वयं घृतस्य प्रस्थं व्योषादिभिः कार्षिकैः रजीकृतैः पक्वं पलवृद्ध्या । पलं प्रथमेऽन्हि । द्विपलं द्वितीयेऽन्हि । त्रिपलम् तृतीयेऽन्हि । चतुष्पलम् चतुर्थेऽन्हि । ततः परं चतुःपलमित्येवं प्रयुंजीत । तच्चोन्मादादिजिद्वंध्यासुतप्रदं वागादिकृच्छिवं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥
द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।
बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
सदंतीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
पांडुकंडुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ।
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
बल्यं मंगल्यमायुष्यं कांतिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

वरादिभिः कर्षप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्चोपयुक्तं भूतग्रहादिषु श्रेष्ठं वन्ध्यादिगुणं च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुंसवनेषु च वरं । अत्र च भद्रैला स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
सूर्प्यपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

एभ्यो वरादिभ्यो मध्यादाद्यानि सप्त हित्वा द्विसारिवादीन्येकविंशतिर्जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेद्यावत्स्नेहाच्चतुर्गुणः क्वाथस्तस्मिन् स्नेहचतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् वीरादिभिः स्नेहकथितैः पादिकैः कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम घृतं पूर्वस्मात्कल्याणकाद् गुणैरधिकमित्युक्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति कस्यचिद् भ्रांतिः स्यात् । एवं च सारिवादिद्वयस्य ग्रहणं न प्राप्नुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलंकषा ॥ ३५ ॥
महापुरुषदंता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटंभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनम् ।

जटिलादिभिर्घृतं पक्वं चातुर्थिकादिनाशनम् । जटिला मांसी । पूतना हरीतकी । केशी गंधमांसी । चारटी पद्मचारिणी । मर्कटी कपिकच्छूः ।

जया अरणिका । वीरा काकोलिका । चोरकश्चंडा । वयस्था धात्री । शूकरी वृद्धदारकः । छत्रा धान्यकम् । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । पलंकषा लाक्षा । महापुरुषदंता शतावरी । कायस्था क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वयं सर्पाक्षी सर्पसुगंधा च । महापैशाचकसंज्ञं चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्यं महागुणत्वात् । बुध्यादिकं शिशूनां च संवर्द्धयति ।

ब्राह्मीमैंद्रीविडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥
रास्नां विशल्यां लशुनं विषघ्नीं सुरसां वचाम् ।
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनंतां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
काच्छीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

ब्राह्म्यादिभिर्गजमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायायां विशोषिता नस्यादिभिरुन्मादहृत् । विषघ्नाऽतिविषा । विशल्या लांगली । नागविन्ना नागदंती । काच्छी सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
सहिंगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

कल्काद्यैरवपीडस्त्विति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्षपयुता हिताः । अभ्यंगश्च सर्षपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः सर्षपचूर्णं घ्राणेऽऽध्मापयेत् । तथा सूत्रस्थानोक्ततीक्ष्णो धूमो हिंगुना सह हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकाद्वषबस्तजैः ॥ ४२ ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलूका चर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एनं चोन्मादिनं पुनः पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिगंधिभिर्धूपयेत् । वातश्लेष्मात्मके बाहुल्येनैवोपक्रमः ।

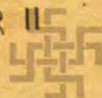
पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

पैत्तिके तून्मादे तिक्तकं सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते । तथा मिश्रको यमकः स्नेहः प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराण्यन्नपानानि लघूनि शस्यंते ।

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

तथा शिराविध्युक्तां शिरां विध्येत् । मेदुरमांसस्य तृप्तं निवाते स्वापयच्च । एवं कृते सति मतिविभ्रमान् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दांतैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।
भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ५२ ॥

अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा शोषयेत्। अथवा तमुन्मादवंत सुहृद्धर्मार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत् सांत्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादेर्विनाशं ब्रूयात्। अद्भुतानि वा तं दर्शयेत्। अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमुत्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत्। कपिकच्छ्वा स्पृशेत्। अथवा तप्तैर्लोहादिभिरथवा चर्मकशाभिराहत्य बद्धं संवृमवटे विनिःक्षिपेत्। शस्त्रादिवर्जिते त्वगारे भवने वा बध्वा विनिःक्षिपेत्। ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादस्य निदानमुक्तम्। यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात्। नैष दोषः।तदर्थकारिभेषजत्वात्।तदर्थकारिणि हि भेषजे यदेव निदानं तदेवौषधम्। यथा तुल्थदग्धेऽग्निप्रतपनम्। मदात्यये मद्यपानमिति। तद्वदिहाप्यवगंतव्यम्। अथवा समुत्पाटितदंष्ट्रेण सर्पेण भापयेत्। दांतैर्गजादिभिर्वा। राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुष्ठु तं यंत्रितं कृत्वा राजाज्ञया तर्जयंतो वधेन भापयेयुः। यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परमतिशयेन प्राणभयं मतम्। तेन भयेन इतश्चेतश्चित्तं विप्लुतमुन्मादिनः शममेति।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया।

इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सांत्वाश्वासैः शमं नयेत्।

इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तादृशी तुल्या प्राप्तिः कार्या। तथा सांत्वनैश्वाश्वासनैश्च शममुन्मादिनं नयेत्।

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ ५४ ॥
परस्परप्रतिद्वंद्वैरेभिरेव शमं नयेत्।

कामादिजानुन्मादानन्योन्यप्रतिपक्षैरेभिरेव कामादिभिः शमं नयेत्।

भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम्।

भूतैर्देवादिभिः पूर्वोक्तैरनुबंधोनुषंग एव तमनंतरोक्त आगतावुन्मादे यदीक्षेत तदा भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु कथमीक्षणं कर्तुं शक्येत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह । प्रोक्तलिंगाधिकाकृतिमिति । प्रोक्तानि पूर्वं षड्विधस्योन्मादस्य यानि लिंगानि तेभ्योधिकाऽऽकृतिर्लक्षणं यस्य भूतानुबंधस्य तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिंडिकाम् ॥ ९६ ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्कामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ९७ ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ ९८ ॥

तथाऽत्र भूतानुबंधे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य चेति बलिं दद्यात् । क चतुष्पथे । तथा गोतीर्थे नद्योर्वा संगमे ।

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागंतुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ९९ ॥

—यः पुरुषो निवृत्तमद्यमांसो हितभोजी प्रयतः शुचिः स्यात् स सात्विको निजागंतुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भवितव्यमिति भावः ।

प्रसाद इंद्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०० ॥

इंद्रियार्थानां प्रसन्नत्वं तथा बुध्यात्ममनसां च धातूनां प्रकृतिस्थत्वं चेति विगतोन्मादस्य लक्षणम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थान उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वाभिसंप्लवात् ।
जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
दंतान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
पश्यन्नसंति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
कालांतरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स्मृतेरपायो विनाशोऽपस्मार उच्यते । इत्यपस्मारस्य निर्वचनार्थमेतद्वचनं । स च स्मृतिविनाशो बुद्ध्यादिविनाशाच्चित्ते चिंताद्यभिहते तथोन्मादवच्चित्तदेहगतैर्दोषैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते हृदये व्याप्ते तथा संज्ञावाहिषु स्रोतःसु व्याप्तेषु सत्सु जायते । तस्मिंश्च जाते सति मूढमतिः सन् तमो मोहं विशन् बीभत्सा निंदिताः क्रियाः कुरुते । ननु तमोद्रव्यविशेष इह उच्यते तस्य दिवाऽसंभवात् । यदि वा तमसोऽसंभवस्यापि दर्शनं संभाव्यमेव रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति । पश्यन्नसंति रूपाणीति । ता एव क्रिया वक्ति । दंतानित्यादि यावद्विजिह्माक्षिभ्रुव इति । विजिह्ममक्षिभ्रुवं यस्य स एवम् । अक्षिभ्रुवः शब्दोऽचतुरादिनिपातः । दोषवेगे चातिक्रांते विबुध्यते प्रकृतिं याति कालांतरे सोपस्मारैवमेव पूर्वं व्यक्तं करोति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अपस्मारश्चतुःप्रकारः । कथमित्यादि । वातादिभिः सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पित्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः शून्यता भ्रमः ।
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिंघाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेवं च मेहनम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्नपस्मार उद्बुभूषति सति हृत्कंपादयः स्युः । अक्षिवैकृतमिति विकृतिशब्दात्स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण् । स्वप्ने च गानादि स्यात् । तैलमद्ययोः पानं तयोरेव मेहनं मूत्रणं स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
उत्पिंडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ।
आविध्यति शिरोदंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ १० ॥
परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

तत्र तेषु मध्याद्वातादपस्मारे सति स्फुरत्सक्थ्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ १२ ॥
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

पित्तेनापस्मारे सति पुनः पुनः संज्ञां चेतनां लभते । पीतफेनाक्षिमुखत्वं स्यात् । अत्र च वक्त्रग्रहणेनैवाक्षिग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम् तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।
चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं

कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विबोधनं मोक्षणं स्यात् । चेष्टाल्पेत्यादि च ।

सर्वलिंगं तु वर्जयेत् ।

सर्वलिंगमपस्मारं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

अथैवमपस्मारस्वरूपमवगत्य धीचित्तहृदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कुर्यात् । कैर्वमनादिभिस्तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

वातिकमपस्मारं बस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तिकं प्रायो विरेचनैः । श्लैष्मिकं तु वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।

सर्वतोध उपरिष्टाच्च विशुद्धस्य तथा सम्यगाश्वासितस्य च कृतपेयाद्यन्नसंसर्गिकस्य च सम्यगाश्वासनं संपद्यते । तस्यापस्मारिणोऽपस्मारविशोधनाय वक्ष्यमाणानिमान् योगानाकर्णय । तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकामलांतकरं पिबेत् ।

गोमयस्वरसादिभिर्घृतं पक्वमपस्मारादिघ्नं पिबेत् ।

द्विपंचमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
भार्गीपाठाढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
मूर्वाभूतिकभूनिंबश्रेयसीसारिवाह्वयैः ।
मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
प्रस्थं तद्वद्द्रवैः पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ।
ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परम् ॥ २३ ॥
शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासग्रहापहम् ।

द्विपंचमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते क्वाथे भार्ग्यादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैर्घृतस्य प्रस्थं तद्वत्पूर्वैर्गोमयस्वरसादिभिर्द्रवैः पाचयेत् । महदिदं पंचगव्यं परं ज्वरादिहरम् । शोफादिघ्नं च । बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वं यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः पक्वं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयै रजीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् । तत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहंति तत् ॥ २७ ॥

क्षीरेक्षुरसयोः कंस आढके तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणेऽष्टप्रस्थपरिमाणे घृतादस्याष्टगुणत्वं जीवनीयैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। तद्वातपित्तजमपस्मारं शीघ्रमेव निहंति। ननु द्वंद्वजस्यापस्मारस्यासंभवात् कथमुक्तं वातपित्तोद्भवं हंतीति। उच्यते। वातपित्तोत्थयोर्द्वयोरप्यपस्मारयोर्हंतीत्येतदिंद्रोक्तमित्यदोषः।

तद्वत्कासविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः।

तद्वत्पूर्ववत्काशादिक्वाथे शृतं क्षीरं स्यात्।

कूष्मांडस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम्।

कूष्मांडस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्कं घृतप्रस्थं पक्वमपस्मारजिद् बुध्यादिप्रदं च।

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितम्।

कपिलानां गवां पित्तं नस्यं सुष्ठु हितम्। न कृष्णानां गवामचिंत्यत्वात्प्रभावस्य। श्वादीनामपि पित्तं हितम्।

गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते।

गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते।

त्रिफलाव्योषपीतद्रूयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं विपाचितम्।
बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥

त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमुन्मादापस्मारिणोर्हितम्। चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्येऽऽध्मापयेत्।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

नकुलादीनां यथासंभवं तुंडादिभिरपस्मारिणो धूमं योजयेत् ।

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

तथा तैललशुनं शीलयेत् । क्षीरेण शतावरीमद्यात् । ब्राह्मीरसं वा कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेद्वचां वा ।

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

यद्यस्मादपस्मारो युगपत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते यतश्चैष महामर्माश्रयस्तत एनमपस्मारं दुश्चिकित्स्यं रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्तं चाग्निजलादेर्विषमात्सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥

मनोविकारेण च मुक्तं सतं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृंहयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यष्टांगहृदये भूततंत्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनंतरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितैरपस्मारो जन्यते तथैव मूर्धाख्यमहामर्माश्रितैरूर्ध्वजत्रूत्था रोगा जन्यंते । तेषामपि च मध्येऽक्षिरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः । कृच्छ्रोन्मीलनादयः । तेषां विज्ञानमवबोधः । स विद्यते यस्मिन्निति छस्तस्य पूर्ववल्लुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
वर्त्मसंधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥
रोगान् कुर्युः

सर्वरोगनिदानेष्युक्तान्यभिहितानि यथायोगं तिक्तोषणादीनि तैराहारविहारैः प्रकुपिता मला रोगान्कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता मलाः प्रायो बाहुल्येन पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं जत्रुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य संबंधिनमवयवं वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकमाश्रिताः । वर्त्मेत्यादि । वा शब्दः प्रत्येकं युज्यते । वर्त्म वा संधिं वा सितं वाऽसितं वा दृष्टिं वा सकललोचनमाश्रिता इति सामान्येन नयनरोगाणां संप्राप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनम् ॥ ३ ॥
पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदंति तम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये वर्त्माश्रयाः शिरा वायुः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तंभं कुरुते रुजया सह । तथा पांशुपूर्णाभनयनत्वं

कृच्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुरुते । विमर्दनान्मलनाच्च शमः स्यात् । तमीदृक्स्वरूपं कृच्छ्रोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदंति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुङ् निमेषोऽसौ

वायुर्वर्त्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति । असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्पुनर्वर्त्मविमुक्तसंधि तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तं वातहताख्यं रोगं वदंति मुनय इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योंतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ ६ ॥
आध्मायंते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ।

पित्तेन कृष्णवर्णाभाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुंभीकबीजतुल्यास्तथा भिन्नाः सत्यः पुनराध्मायंते ताः कुंभीसंज्ञाः ।

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशंति तत् ।

पित्तेन सदाहक्लेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्म जायते तत् पित्तोत्क्लिष्टमुशंति कथयंति ।

करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मांतमास्थितम् ॥ ८ ॥
पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदंति तम् ।

पित्तं पक्ष्मांतमास्थितं कंडूं दाहं च करोति । अनु पश्चात् पक्ष्मशातं करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयंति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहरुक्कंडूपिंच्छलाश्रुसमन्विताः ।

कफात् पिटिकाः श्वेताः सर्षपोपमा घना निबिडाः शोफादियुता पोथकीसंज्ञाः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स्तंभादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्क्लिष्टं नाम ।

ग्रंथिः पांडुररुक्पाकः कंडूमान् कठिनः कफात् ।
कोलमात्रः सलगणः किंचिदल्पस्ततोऽपिवा । ११ ॥

कफाद्यो ग्रंथिः कोलमात्रोऽथवा तत्कोलात्किंचिदल्पः पांडुः पीडापाकरहितः कडूमान्कठिनश्च स्यात् स लगणाख्यः ।

रक्तारक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ।
उत्संगाख्या

रक्तेन रक्तवर्णाः पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकैराचिता उत्संगाख्याः ।

तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

तथोत्संगवदुत्क्लिष्टाख्यं वर्त्म । तच्च पिटिकारूपं किं तर्हि राजियुतं स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अर्शोधिमांसं वर्त्मांतः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।
रक्तं रक्तेन तत्स्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्द्धते ॥ १३ ॥

अधिकमांसं च वर्त्माभ्यंतरस्थितमर्शो नाम रक्तेन स्यात् । रक्तं वर्णतस्तथा स्तब्धतादिगुणं स्यात् । तथा तच्छ्रावि तद्रक्तं स्रवत्यभीक्ष्णं पुनः पुनश्छिन्नमपि वर्द्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोंते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ।
मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकांजननामिका ॥ १४ ॥

असृजा ताम्रा पिटिका मुद्गमाणा वर्त्मनो मध्येंते वा कंड्वादिमती स्थिरांजननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितम् ।
सस्रावमंतरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

दोषैर्वातादिभिर्बहिः शूनं यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैश्छिद्रैरंतराचितं सस्रावं च तद् बिसवर्त्म उदकांतस्थितं सच्छिद्रं बिसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।
रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद् वदंत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

यद्वर्त्मरक्तोत्क्लेशाद्दोषत्रयोत्क्लेशाच्च ह्युत्क्लिष्टमुत्क्लेशितं सदकस्माद् हेतुं विनैव म्लानिमियाच्छुष्कत्वं यायात् तदुत्क्लिष्टं वर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुत्क्लेदशोफवत् ।

रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्म श्यावं रुजोत्क्लेदेन शोफेन च युक्तं भवति तच्छयाववर्त्म ।

क्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

क्लिष्ट एकत्र संलग्ने वर्त्मनी कंड्वादियुते श्लिष्टवर्त्मनी नाम ।

वर्त्मनोंतः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
सिकतावर्त्म

वर्त्मनो मध्ये वालुकातुल्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्तथा रूक्षास्तत् सिकतावर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

कर्दमसदृशं कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यं ।

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

बहलैर्घनैर्मांसैः सवर्णैः समैर्न विषमैश्चीयते तद्बहलं नाम।

कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

कुकूणकः शिशोरेव न महतो जायते। यतोऽसौ दंतोत्पत्तिहेतुको भवति। तेन कुकूणकेन बाल उच्छूनताम्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्मशूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात्।

पक्ष्मोपरोधे संकोची वर्त्मनां जायते तथा।
खरतांतर्मुखत्वं च लोम्नामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि सूयते।
उष्यते चानिलादिड्विडल्पाहं शांतिरुत्धृतैः ॥ २२ ॥

पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनो संकोचो भवति। तथा खरत्वमंतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा रोमाणि जायंते। तैः खरांतर्मुखैरपूर्वैर्वा रोगस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कंटकैरिव घृष्टमक्षि सूयते। उष्यते च सांतर्दाहस्तीव्रोष्मा स्यादित्यर्थः। तथा पवनादिद्विट्। आदिशब्देनानलातपौ गृह्येते। स्तोकान्यहान्युत्धृतैरुत्पाटितैस्तैस्तैः शांतिर्भवति।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः।
ताम्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

कनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रंथिरलजीत्युच्यते। किंभूतो ग्रंथिः। ताम्रः पक्वश्चास्रस्रावी पूयस्रावी च। तथा च मुहुस्तुतः सन्नाध्मायते।

वर्त्मांतर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः।
सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

वर्त्मनोंतरे मांसपिंडाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैरर्बुदः स्यात्। किंभूतः। श्वयथुर्ग्रंथितो नीरुजः स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात्।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः।

इत्येतेन प्रकारेण चतुर्विंशतिसंख्याका वर्त्माश्रया रोगाः।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्शश्च वर्जयेत्॥ २५॥
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्छस्त्रेण साधयेत्।

एषु मध्यादाद्यः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः। ततोनंतरं द्वौ निमेषवातहतावर्शश्च वर्जयेत्। पक्ष्मरोधो यापनीयः। शेषानेकोनविंशतिं शस्त्रेणोपचरेत्।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदम्॥ २६॥
भिंद्याल्लगणकुंभीकाबिसोत्संगांजनालजीः।
पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम्।
सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सकुकूणकम्॥ २७॥

तेष्वपि शस्त्रसाध्येषु मध्ये पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेण। अर्बुदं छिंद्याद्वृद्धिपत्रादिना। लगणादीनि व्रीहिमुखेन भिंद्यात्। पोथक्यादयः कुकूणकांता एकादश विलेख्याः। उत्क्लिष्टचतुष्टयं पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म च।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

वर्त्मरोगविज्ञानादनंतरं वर्त्मरोगप्रतिषेधमारभ्यते। इत्याह।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।
कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्कांबुसाधितम्।
ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमांजनादि च॥ १॥

कृच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्कांबुसाधितं पक्कं समशर्करं योजयेत्। स्निग्धं नस्यादिकं। कुंभीकावर्त्मरोगोपक्रममाह।

कुंभीकावर्त्म लिखितं सैंधवप्रतिसारितम्।
यष्टीधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत्॥ २॥

कुंभीकावर्त्म विलिखेत्। वृद्धपत्रादिना सैंधवलवणेन प्रतिसारितं सन् मधुयष्टिकादिक्वाथेन परिषेचयेत्। कथं वर्त्म विलेखनीयमित्याह।

निवातेधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः।
बहिः कोष्णांबुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा॥ ३॥
निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतम्।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः॥ ४॥
मंडलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदांकितम्।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः॥ ५॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक्।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥ ६॥
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा।
घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा॥ ७॥
ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिंडीं च यवसक्तुभिः।
द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम्॥ ८॥
कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवान्हि पंचमे।

निवाते स्थान आप्तैरधिष्ठितस्य कृताश्रयस्य तथा शुद्धस्य वमनविरेचनादिना उत्तानं नित्यं शेते तस्य वर्त्म वासस कोष्णांबुना तप्तेन स्वेदितं सन्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीभ्यां धृतमेवं न स्रंसते न वा चलति सर्वतः। अनंतरं तद्वर्त्म तिर्यङ् मंडलाग्रेण शस्त्रपदांकितं कृत्वा तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत्। किं कुर्वन्। पिचुना

कर्पटादियोजितेन रक्तं प्रमृजन्। रक्ते स्थितेऽवहति सुलिखितं तद्वर्त्म ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वंकथितैः सैंधवादिभिः प्रतिसारयेत्। पश्चाच्चोष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सिक्तमनंतरमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ह्यूर्ध्वाधः कर्णयोर्यवसक्तुभिः पिंडीं कृत्वा बध्नीयात्। द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो यथास्वं परिषेकं कुर्यात्। चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात्। पंचमे दिवसे मुंचेदेव नान्यत्किंचित्कुर्यात्।

समं नखनिभं शोफकंडूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये।

समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात्। विपर्ययेऽस्माल्लक्षणाद्वैपरीत्ये सति तद्वर्त्म पुनर्लिखेत्।

रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनं स्रंसनाद्यतिलेखनात् ॥ १० ॥
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः।

अतिलेखनाद्रुजादीनि स्युः। तस्मिन्नतिलेखने स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो विधिः कार्यः।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः।
स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम्।

श्वेतरोध्रं नवनीतेनाभ्यज्य एरंडमूलकल्केन प्रलेपयेत्। अनंतरं पुटपाके पचेत्। स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सद्युवतीक्षीरेण छगल्या वा क्षीरमृदितं नेत्रसेचनं हितं।

शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना।
केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ १४ ॥

अतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोध्रं शालितंदुलकल्केन लिप्तं बद्धं परिष्कृतं । पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णं पोटलीकृतं चेत्यर्थः । दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं तक्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै ह्यथवा केवलेन कल्करोध्ररहितेन मस्तुना जांगलमांसाशिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनपाचनसमुदायो विकल्पार्थः ।

पिटिकां व्रीहिवक्रेण भित्त्वा तु कठिणोन्नताम् ।
निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

कठिनोन्नतां पिटिकां व्रीहिवक्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषोऽपि विधिः प्रलेपनबंधनक्षालनसेचनादिः पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कंधसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।
लिखिते स्रुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चंदनसाधितम् ।

पित्तोत्क्लिष्टे रक्तोत्क्लिष्टे च मधुरस्कंधशृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुंसः शिराविमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृतात्रिफलाविरेचनं। लिखिते स्रुतरक्ते च क्षालनं हितम् । वर्त्मनि स्रुतरक्ते सति मधुयष्टिकाक्काथः क्षालने हितः । क्षीरं चंदनसाधितं तु सेके हितं ।

पक्ष्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

पक्ष्मणां सदने सति रोमकूपान् रोममूलानि सूच्या विकुट्टयेत् । जलौ-

कोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणेक्षुरसेन वा वमनं हितं । मधुरशीतलैर्द्राक्षादिभिः पक्कं घृतं नावनं हितं ।

संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।
ताम्रे दशाह परमं पक्ष्मशाते तदंजनम् ॥ २० ॥

पुष्पकासीसं संचूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाहं सुरसारसैः समूलरसैर्भावयेत् । तदेतत्पक्ष्मशाते श्रेष्ठमंजनं ।

पोथकीर्लिखिताः शुंठीसैंधवप्रतिसारिताः ।
उष्णांबुक्षालिताः सिंचेत् खदिराढकिशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

पोथकीर्लिखिता वृद्धिपत्रादिभिः शुंठीसैंधवाभ्यां प्रतिसारितास्तथोष्णांबुना क्षालिता जलक्कथितैः खदिरादिभिः सिंचेत् । द्विनिशादिभिर्वा जलक्कथितैः समाक्षिकैः सिंचेत् ।

क्कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
सूक्ष्मैः सैंधवकासीसमनोह्वाकणताक्ष्यजैः ।
वमनांजननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

कफोत्क्लिष्टे वर्त्मनि शस्त्रेण विलिखिते सैंधवादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैर्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितं तथा वमनादि हितं । सर्वं च यत्कफजित्तच्च हितम् ।

कर्तव्यं लगणेप्येतदशांतावग्निना दहेत् ।

लगणेपीदं कार्यमेवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिंबपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैंधवैः ।

कुकूणे खदिरादिभिः पक्वं घृतं धात्री स्तनदायिनी पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाक्काथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

अभयादिकाथेनैनां स्तनदायिनीं विरेचयेत् ।

मुस्ताह्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।
धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः

मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्षपैः स्तनौ धूपयेत् ।

शुद्धां क्वाथं च पाययेत् ॥ २६ ॥
पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

शुद्धां च वमनविरेचनादिना पटोलादिकं क्वाथं तां च पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्रुतासृग्वांबुजन्मभिः ॥ २७ ॥
धात्र्यश्मंतकजंबूत्थपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलौकाभिर्वा स्रुतरक्तं धात्र्यादिपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥
तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

प्रायो बाहुल्येन क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिशूनां कफजा रोगाः स्युः । तस्माद्वमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् । तदेव वमनमाह ।

सिंधूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥
चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥
वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सिंधूत्थेत्यादिवमनं दद्यात् । वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा मदनफलं मधुयष्टीयुक्तं वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथा क्रमेण वमनत्रयमेव योज्यं । वमनं सर्वेष्वेवामयेषु शिशोः श्रेष्ठं । विशेषेण कुकूणके हितं ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिंबपल्लवैः ।
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहिनं रजः ।

कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्ताम्रचूर्णयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिर्हिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थितं चूर्णं हितं । केचित्तु समुद्रफेनचूर्णं दग्धं दुग्धमाक्षिकमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशंखोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥
वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

एलादिभिः कट्फलयुक्तैः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिर्हिता ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।
यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।
सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः ॥ ३६ ॥
बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।
नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
मधुसर्पिः कवलिकां न चास्मिन्बंधमाचरेत् ।
न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्रुजि ॥ ३८ ॥
पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
गैरिकेण व्रणं युंज्यात्तीक्ष्णं नस्यांजनादि च ॥ ३९ ॥

पक्ष्मरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रुवोरधस्ताद्द्वौ भागावुत्सृज्य विहाय पक्ष्मतो भागं हित्वा यवसंमात्रं यवस्थानं तिर्यक् छित्त्वा

क्लिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत्। रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीव्येत्। ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टे सीवनसूत्रकं नातिगाढश्लथं सूच्या विनिक्षिपेत्। अनंतरं माक्षिकघृतकवलिकां योजयेत्। न चात्र बंधं कुर्यात्। पीडायां सत्यां न्यग्रोधादिकषायैः क्षीरयुतैः सेचयेत्। पंचमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत्। तीक्ष्णं च नस्यादि युंज्यात्।

दहेदशांतौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम्।
संदंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत्॥ ४०॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः।
भिन्नस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च॥ ४१॥

एवमप्यशांतौ वर्त्मदोषाश्रयां वलीं निर्भुज्य दहेत्। अधिकं पक्ष्मसंदंशेन हृत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत्। केन। सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः। अलजीशब्दः पुंस्यपि दृष्टः। अर्बुदस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्य दाहः कार्यः।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनंतरं स्थानानुपूर्व्या संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते।

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते।

संधिश्च सितासितौ च संधिसितासितास्तेषु रोगास्तेषां विज्ञानं। शेषं पूर्ववत्। यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तावेव तावत्संधिरोगानाह।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
अश्रु स्रावयते वर्त्म शुक्लसंधेः कनीनकात् ॥ १ ॥
तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलस्रवः ।

पवनः कुपितो जलवाहिनीः शिराः प्राप्य जलाकृत्यश्रु स्रावयते । कुतः वर्त्मशुक्लसंधेः कनीनकात् । तेन जलाभस्रावेण नयनं सरुक् सरागं सशोफं च स्यात् । स च जलस्रावाख्यो रोगः ।

कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥

कफात्कफस्रवे सति श्वेतं पिच्छलं च बहलं च स्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ।

श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णादिगुणः स उपनाहाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥ ४ ॥

रक्तेन रक्तस्रावो भवति तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं वास्रं संस्रवते ।

वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

वर्त्मसंधिराश्रयो यस्याः सा वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका शूलदाहवती । ताम्रवर्णा मुद्गसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रवति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या । रक्तस्रावादनंतरमस्याः पाठाद्रक्तस्राविस्वाच्च ।

पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसंधेः कनीनकात् ।
स्रावयंति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयस्रावाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसंधेः कनिनकात् पुनः पुनः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकाद्धेतोः स्रावयंति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ।
कनीनसंधावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

पूयालसो व्रण उच्यते । कीदृक्-सूक्ष्मः । तथा शोफसंरंभपूर्वकः । क्वासौ स्यात् । कनीनसंधौ । तथाऽऽध्मायमानाहवान् । पूयास्रावी सरुक् स्यात् ।

कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीनस्यांतः शोफो रुक्तोददाहवानलजीत्युच्यते ।

अपांगे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥
पूयास्रावी क्रिमिग्रंथिर्ग्रंथिक्रिमियुतोर्तिमान् ।

अपांगे कनीने वा कंड्वादिवांस्तथा पूयास्रावी ग्रंथिरेव क्रिमियुक्तोऽर्तिमान् क्रिमिग्रंथिरुच्यते ।

उपनाहक्रिमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
शस्त्रेण साधयेत्पंचसालजी नास्रवांस्त्यजेत् ।

उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्रवान् जलास्रावादींश्चतुर अलजींचेति पंच त्यजेत् । एवं संधिगतान्नवरोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह ।

पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ।
रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

सिते नेत्रदेशे । पित्तं कर्तृ बिंदून् कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेपदिग्धदर्पणसमानं वा सर्वं शुक्लमेवमुभयप्रकाराप्ययं सदाहरुक् शुक्तिकसंज्ञो रोगः शकृद्भेदेन तृषा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्द्यधिमांसकम् ।
शुक्लार्म

कफाच्छुक्लभागे समं न तु विषमं तथा श्वेतवर्णमधिमांसकं चिरवृद्धि तच्छुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
गुरुः स्निग्धोऽबुबिंद्वाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

शोफस्तु निरुजः समानवर्णो बहलादिस्तथा जलबिंदुसमो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

बिंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

बिंदुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुच्यते यत्सवेदनम् ।
अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ।

रक्तराजीततं शुक्लं शुक्लभाग उच्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूलेपरहितं शोणिताच्छिरोत्पातः ।

उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।
कुर्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

शिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव रक्ता एव राजीर्वर्द्धयन् सिराहर्षं सास्रं कुर्यात् । तेन शिराहर्षेण लोचनं वीक्षणाक्षमं स्यात् ।

शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

शिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमुन्नतं च यद् भवति तच्छिराजालं नाम ।

शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

समं न तु विषमं तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छोणितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः ।

नीरुजः श्लक्ष्णो बिंदुः शशलोहितलोहितताम्रोऽर्जुनं नाम ।

मृद्वाशुवृद्ध्यरुङ्मांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
प्रस्तार्यर्ममलैः सास्त्रैः

मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा शीघ्राशुवृद्धि तथा नीरुक्श्यावलोहितं प्रस्तार्यर्मेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्नावार्म स्नावसन्निभम् ।

स्नावसदृशं तु स्नावार्मेत्युच्यते ।

शुक्लासृक्पिंडवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
अधिमांसार्म तद्

शुक्लरक्तपिंडवच्छावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात् तदधिमांसार्म भण्यते ।

दाहघर्षवंत्यः शिरावृताः ।
कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

पिटिकादाहादिमत्यस्तथा शिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्षपसंस्थानाः शिरासंज्ञाः । सितभागानां येषां त्रयोदशानां सोधनं सूत्रयति ।

शुक्तिहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

शुक्त्यादीन् षडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् । नवोत्थाने तानपि भेषजैरुपक्रमेत् । न केवलं पूर्वोक्तं षट्कमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पंचधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

यच्च पंचप्रकारकमर्मोक्तं शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्यर्म स्नावार्माधिमांसार्म एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मांसस्नायुशिरावृतम् चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि तद्वर्जयेन्न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।

अथ कृष्णरोगानाह ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥
छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलम् ।
पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ।

पित्तं कर्तृ कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयते । किंभूतं । तोदास्रुरागयुक्तं । किं कृत्वा । त्वचं प्रथमं पटलं छित्त्वा तेन कृष्णमंडलं पक्वजंबूसदृशं निम्नं च क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यं । द्वितीयपटलव्यधात्तु याप्यं स्यात् । तत्र द्वितीयपटलव्यधे तोदादीनां बाहुल्यं । तथा सूचीविद्धोपमकृष्णमंडलत्वं च । तोदादिभूयस्त्वेन । सेवनीविद्धोपमकृष्णमंडलतया च द्वितीयपटलव्यधोनुमीयत इत्यर्थः । तृतीयपटलच्छेदात् व्रणैर्निचितमसाध्यं क्षतशुक्रकं ।

एवं क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे ।

शंखशुक्लं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

शंखवच्छुक्लं शुद्धशुक्रकं तच्च कफाज्जायते ।

आताम्रपिच्छलास्रस्रुद्राताम्रपिटिकातिरुक् ।
अजाविट् सदृशोच्छ्रायकार्ण्यविज्यासृजाजका ॥ २६ ॥

आताम्रमीषत्ताम्रवर्णं पिच्छलं चास्रं स्रवति या सा आताम्रपिच्छलास्रसृत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽतिपीडावती तथाऽजाविट्सदृश उच्छ्रा-

यः कार्ष्ण्यो यस्याः सैवमजकाख्या रक्तेन स्यात्। सा च वर्ज्याऽसाध्यत्वात्।

शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलम्।
सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुक् च तत्त्यजेत्।

सरक्तैर्मलैः शिराशुक्रं स्यात्। तेन शिराशुक्रेण जुष्टं कृष्णमंडलं शिराभिरवतन्यते। किंभूताभिः। सतोददाहताम्राभिः। अनिमित्तमकस्मादस्मिन् कदाचिच्छीतं कदाचिदुष्णमच्छं घनं वाऽस्रं स्रवति तच्च त्यजेदसाध्यत्वात्।

दोषैः सास्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति।
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ २९ ॥
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम्।

दोषैः सरक्तैः सकृदेकहेलयैव कृष्णमंडलं शुक्लरूपतां नीयते। किंभूतं। धवलाभ्रोपलिप्ताभं। तथा निष्पावार्द्धदलस्येवाकृति यस्य तदेवं। तथा तीव्रवेदनारागदाहश्वयथुना पीडितं। तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुजं वर्जयेन्नोपक्रमेत्।

यस्य वाऽऽलिंगनाशोंतःश्यावं यद्वासलोहितम् ॥ ३० ॥
अत्युत्सेधावगाढं वा सास्रुनाडीव्रणावृतम्।
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम्।

यस्य शुक्रस्य लिंगनाशोंतर्दृष्टिविनाश इत्यर्थः। यच्च श्यावमंतर्यच्च किंचिल्लोहितं। तथाऽत्युन्नतमवगाढं वा। सास्रनाडीव्रणावृतं वा। तथा पुराणं वत्सरातीतम्। तथा विषमसंस्थानम्। तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं तत्सर्वं वर्जयेत्।

पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ २१ ॥

कृष्णमंडल इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंच रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः सुखग्रहधारणार्थं संख्योपादानम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं संधिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिषिध्यते निराक्रियत चिकित्स्यत इति प्रतिषेधश्चिकित्सा । शेषं पूर्ववत् । जलास्रावकफास्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह ।

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मंडलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसिंधूत्थैर्बध्नीयात्पूर्ववत्ततः ।
पटोलपत्रामलकक्काथेनाश्चोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

वैद्यो मंडलाग्रेणोपनाहं संधिरोगं लेखयेत् । किंभूतं । स्विन्नं वर्त्मरोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा व्रीहिमुखेन भिन्नं ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । अनंतरं पूर्ववत् । प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा । घृतेन सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यवसक्तुभिः पिंडीं दत्त्वा बध्नीयादिति । तथा पटोलपत्रामलकक्काथेन चाश्चोतयेत् ।

पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसंधित्रिभागतः ।
वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽर्द्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैंधवप्रतिसारिता ।

पर्वणी बाह्यसंधित्रिभागे बडिशेन गृहीता सती वृद्धिपत्रेण वर्ध्या छेदनीया। कुत्र भागेऽर्द्धेत्याह । अर्द्धेऽतोन्यथा अधिकच्छेदनादश्रुगतिः स्यात् । चिकित्सा चेयमर्मवत् । तत्र चैवमुक्तं । सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैंधवप्रतिसारितं । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा । बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च । करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणेति ।

पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

पूयालसे शिरां विध्येदनंतरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्तं चाशेषं कर्म यथाविधि कुर्वीत ।

सैंधवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥
चूर्णांजनं प्रयुंजीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

सैंधवादिभिश्चूर्णांजनं प्रयुंजीत । सैंधवादिभिरेव माक्षिकयुतै रसक्रियां वा ।

कृमिग्रंथिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैंधवैः प्रतिसारयेत् ।

कृमिग्रंथिं भित्त्वा त्रिफलाभिः प्रतिसारयेत् । किंभूतं । करीषेण गोमयादिना स्विन्नं तथा व्रीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यंदवच्छुक्तिं

शुक्त्याख्यं रोगं पित्ताभिष्यंदेन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासग्राह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
कफाभिष्यंदवन्मुक्त्वा शिराव्यधमुपाचरेत् ।
बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलांजनम् ॥ ८ ॥

बलासग्रथितं पिष्टकं च शिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यंदवदुपाचरेत् । तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फलमंजनं हितम् ।

जातीमुकुलसिंधूत्थदेवदारुमहौषधैः ।
पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ॥ ९ ॥

जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ।

रक्तस्यंदवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

शिरोत्पातशिराहर्षशिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यंद इव कार्या ।

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥
शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसांजनम् ।
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्च्योतनं हितम् ॥ ११ ॥
स्फटिकः कुंकुमं शंखो मधुको मधुनांजनम् ।
मधुना चांजनं शंखः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनं हितं । शिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णं घृष्टं रसांजनं । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्च्योतनं हितं । स्फटिकादिमाक्षिकेणांजनमथवा सौवीरांजनं मधुना संहितं । शंखो वा समुद्रफेनो वा शर्करया सह हितः ।

अर्मोक्तं पंचधा तत्र तनु धूमाविलं च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

अर्म पंचप्रकारमुक्तं । तेषु मध्ये यत्तनुधूमवदाविलं च तथा रक्तं रक्तवर्णं दधिसदृशं च यत्तस्यार्मणः शुक्रसदृशमौषधं । अथार्मणः शस्त्रचिकित्सामाह ।

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिंधूत्थेन चांजितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
अपांगमीक्षमाणस्य वृद्धेऽर्मणि कनीनकात् ।
वली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलंबितम् ॥ १६ ॥
नात्यायतं मुचुंड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समंतान्मंडलाग्रेण मोचयेद्वथ मोक्षितम् ॥ १७ ॥
कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिंद्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
वृद्धेऽर्मणि तथाऽपांगात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोस्तिरदेकमक्षि स्वित्रं कृतस्वेदं च । तथा बीजपूररसेन सैंधवान्वितेनांजितं निमील्य स्थगयित्वा त्रिर्दयेन्मलयेत् । अनेन प्रकारेण संरोषिताक्षस्य सतोऽर्माधिमांसे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं धृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपांगं पश्यतो यत्र वली स्यात् तत्रार्मबडिशेनावलंबितं नात्यायतं नातिदीर्घं यथा भवति तथाऽवलंबितं । ततोनंतरं मुचुंड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत् । यथा मोक्षितं च विच्छेदितं च सत्कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितं मंडलाग्रेण छिंद्यात् । व्यवहितानामत्र पदार्थानां योग्यतावशादेव संबंधोऽत्र योज्यः । कनीनकं रक्षेत् । कनीनकव्यधादस्रनाडी चाक्षिण प्रवर्तते । अपांगप्रदेशाच्चार्मणि वृद्धे तथा कनीनकं वीक्षमाणस्य छिंद्यात् ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैंधवप्रतिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करंजबीजासिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ २१ ॥

सक्षौद्रैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
कुरंटमुकुलोपेतैर्मुंचेदेवान्हि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः प्रतिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं माक्षीकसर्पिषाऽभ्यक्तं बध्नीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्त्वा क्षीरेण करंजबीजसिद्धेन सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च क्वथितैः शीतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्तमे दिने मुंचेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्गदान् ।
सेकांजनप्रभृतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ २३ ॥

सम्यक् छिन्नेऽर्मणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् गदान् सेकांजनाद्यैर्यथायोगं लेखनबृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलैलेयलवणोत्तमनागरम् ।
अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्द्धं च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥
अंजनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ।

सितादिभिरर्द्धकर्षान्वितैः रसांजनं द्विकर्षोन्मितं मधुद्रुतमंजनं श्लेष्मतिमिरादिजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रीण्येतान्यंजनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

त्रिफलायामेकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य त्वचं पानीयकल्कितां शरावपिहितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव त्रिफलायाः पृथक् शेषौषधरसैः पृथगेव चैकैकं भाविता सा मषी शोषिता पुनः पेष्या । लवणद्वययुता त्रीण्येतान्यंजनानि परं लेखनानि तिमिरघ्नानि निमिर्वक्ति ।

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।
न सित्ध्यंत्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

शिरा जाले याः शिराः कठिना लेखनौषधैर्न सिध्यंति तासामर्मवच्चिकित्सा । पिटिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वराघृतम् ।
तिक्तमूर्द्धमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥

शुक्रेषु दोषवशात्कदाचिद्रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा घृतं तिक्तं मूर्द्धमसृक्स्रावो रेकसेकादि चेष्यते ।

त्रिस्त्रिवृद्वारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।
शिरया तु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
सासितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
रागाश्रुवेदनाशांतौ परं लेखनमंजनम् ।

त्रिवृत्काथेन त्रीन् वारान् घृतं पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चाच्छिरया रक्तं नयनाद्वा जलौकोभिर्वा तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सशर्करेण सेचनं हितम् । अथवोत्पलादिक्कथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशांतौ सत्यां लेखनमंजनं हितम् ।

वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचंदनैः ॥ ३२ ॥
प्रसादयंति पित्तास्रं घ्नंति च क्षतशुक्रकम् ।

जातिमुकुलादिभिर्वर्त्तयः पित्तास्रं प्रसादयंति । क्षतशुक्रं च घ्नंति ।

दंतैर्दंतिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
सशंखमौक्तिकांभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥

गजाद्युद्भवैर्दंतैः शंखमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचैः क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमिति ।

तमालपत्रं गोदंतशंखफेनोस्थि गार्दभम् ।
ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

तमालपत्रादिभिर्वर्तिर्गोमूत्रेण सर्वशुक्रहृत् ।

रत्नानि दंताः शृंगाणि धातवस्त्र्यूषणं त्रुटिः ।
करंजबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमंजनम् ।

रत्नानि मौक्तिकादीनि दंता गजादीनां शृंगाणि छागादीनां । धातवो गैरिकाद्याः । त्र्यूषणादीनि । तथा व्रणसादि भेषजं स्वर्णक्षीर्यादि । एतदंजनं सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसांजनैः ॥ ३७ ॥
सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

निम्नं शुक्रकं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुजं नीरुजं च तर्पणपुटपाकेनोन्नमयेत् ।

शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशाबरांभसा ॥ ३८ ॥
सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णांभोमग्नयाऽथवा ।

शुद्धशुक्रे हरिद्रादिक्वाथेन सेचनं हितम् । अथवा रोध्रपोटल्या कोष्णांबुमग्नया ।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैंधवनागरैः ॥ ३९ ॥
धात्रीफलांबुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥

बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टैस्ताम्रभाजनं लेपितं यवादिभिर्धूपयेत्। अनंतरं तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात्। एताश्च महानीला इति प्रथिताः परं शुक्रघ्नाः।

स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोपहरेदसृक्।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः॥ ४२॥

स्थिरे शुक्रे घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्तं मोक्षयेत्। शिराविरेकादीन् पुटपाकांश्च पुनः पुनः कुर्यात्।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैंधवैः।
घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा॥ ४३॥

मरिचादिभिर्घर्षणं कुर्यात्। त्रिफलाक्वाथपीतेन सैंधवेन वा।

कुर्यादंजनयोगौ वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ।
शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः॥ ४४॥
सुरादंतार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः।

इमौ श्लोकार्द्धोक्तौ योगौ घर्षणाय कुर्यात्। शंखादिभिर्माक्षिकांतैरेको योगः सुरादिः कुसुमांतैरन्यः।

धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लांगलिकोद्भवः॥ ४५॥
उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

धात्र्यादिरसे क्षारो लांगलिकज उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टा शंखक्षौद्रसमा युताः॥ ४६॥
सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वीक्षात्समाक्षिका।

शंखमधुयुता मुद्गा निस्तुषाः पिष्टा अंजनम्। मधुकात्सारो मधुयुतोऽञ्जनम्। अथवा बिभीतकान्मज्जा वा माक्षिकान्विता।

गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः॥ ४७॥

वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।

गवादिदंताः शंखः समुद्रफेनः पार्थजलेन पिष्टा वर्तिर्हृष्टशुक्रहरा ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥

उत्सन्नं वा सशल्यं शुक्रं वा वालशाकपत्रादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

सिराशुक्रे पुनरदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुंड्रयष्टयाह्वकाकोलीसिंहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥
कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।
धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ॥ ५० ॥

पुंड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्टं ससर्पिष्कैर्यवैरामलपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिर्नेत्रांजनं परम् । ॰

अशांतावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

अशांतौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधे ॥ ५१ ॥
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ।
कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

असाध्यायामजकायां शुक्रे चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं स्नेहपानादिभिर्विदधीत । बीभत्सतां निंद्यतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥
चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

नारिकेलास्थ्यादिजं भस्माद्भिः स्रावयेत्। ताभिरद्भिः करभास्थिजं चूर्णं भावयेत्। तच्चूर्णमंजनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यहरं। शीलितं चेत्तदेव शुक्राणां साधनायालं श्रेष्ठं।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम्।
समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत्॥ ९९॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च।
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे॥ ९६॥
स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा।
तथापि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम्॥ ९७॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम्।

अजकां पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निस्राव्यानंतरमंगुष्ठेन समं वसया द्रवीकृत्य व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत्। बद्धं बद्धं विमुच्य च। सप्तरात्राद् व्रणे रूढे सति तथा कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहांजनं च कर्तव्यं। क्षीरघृते च नस्यं। एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिकां क्रियां युक्त्या कुर्यात्। यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेर्निमज्जनं स्यात्।

नित्यं च शुक्रेषु सृतं यथास्वं पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात्।
न हीयते लब्धबला तथांतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः॥ ९८॥

शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं पक्वं पानादौ विदध्यात्। किमित्याह। तथा घृतपानेन सेचनेन लब्धबला दृगंतमांततः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णांजनैर्न हीयते हानिं न यायादिति। उपजातिवृत्तम्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिरं लिलक्षयिषुराह।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

दोषे वाताद्यन्यतमे सिरानुसारिणि तथा प्रथमं बाह्यं पटलं श्रिते सत्यव्यक्तं रूपं पश्यति व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमंतरेण पश्यति । एष तिमिराख्यरोग इति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥
दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
दृष्टेरभ्यंतरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।
पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥ ५ ॥

द्वितीयं पटलं प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति । न केवलं भूतम् । भूतं तु यत्नेन पश्यति । तच्चासन्नमेव दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरांतिकस्थं च रूपं वैपरीत्येन मन्यते । दूरस्थं निकटस्थं निकटस्थं दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मंडलसंस्थाने द्वितीयपटलाश्रिते । एवं मंडलानीवालोकते । दृष्टिमध्यस्थे दोष एकमेव वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधा स्थिते दोष एकमेव वस्तु बहुप्रकारं पश्यति । दृष्टेरभ्यंतराश्रिते दोषे ह्रस्वं वृद्धं च तयोर्विपर्ययः । ह्रस्वं च महांतं महांतं च ह्रस्वमिति वैपरीत्येन पश्यति।अधः स्थिते दोषे समीपस्थं पदार्थं नेक्षते । उपरिष्टात्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्वस्तिमिरसंज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तृतीयं पटलं श्रिते दोषे काचत्वं प्राप्नोति। तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः। तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृशं दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते। यथा वातेन श्यावेत्यादिक्रमेण च दृष्टिर्हीयते।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
लिंगनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमंडलम् ।

एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीयं पटलं मुक्त्वा चतुर्थपटलं गतो मलो दोषो लिङ्गनाशं दृष्टिनाशं कुर्वन् दृष्टिमंडलं छादयेत्। इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
सलिंगनाशो

तत्र तिमिरेषु मध्ये पवनतिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति। तथा चलं च धूमाविलमरुणाभासं पुनः प्रसन्नं चावलोकते। प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति पवनस्य चलरूपत्वात्। तथा जालादीनि मुहुः पश्यति। आस्यं मुखमनासिकं नासिकारहितं पश्यति। तथा चंद्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव मन्यते। वृद्धः काचो रजोधूमावृतामिव दृष्टिं च कुर्यात्। तथास्पष्टाऽरुणाऽऽभां

यस्यास्तां तथापि विस्तीर्णां सूक्ष्मां च तथा हतदर्शनां च। एवंभूतो लिंगनाशः। इति वातजास्तिमिरलिंगनाशा उक्ताः। अधुना वायुसामान्याद् गंभीरां दृष्टिं व्याचष्टे।

वाते तु संकोचयति दृक्शिराः।
दृग्मंडलं विशत्यंतर्गंभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

वाते तु दृक् शिराः संकोचयति। दृष्टिमंडलमंतः प्रविशति। सा गंभीरा दृष्टिः स्मृता मुनिभिरिति शेषः।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम्।
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति।
अर्केंदुपरिवेषाग्निमरीचींद्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
भृंगनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना।

पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपितं। तथा मयूरतित्तिरिपत्राभं प्रायेण नीलं च पश्यति। काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात्। तादृगेव काचनीलाभा संपश्यति। तथाऽर्केंदुपरिवेषादीन् पश्यति। लिंगनाशाद् दृष्टिश्च भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात्। तेन ह्रस्वसंज्ञा दृष्टिः स्यात्। सा च ह्रस्वसंस्थाना तथाऽल्पदर्शिनी ह्रस्वदर्शिनी पित्तविदग्धसंज्ञा दृष्टिः पीतवर्णा स्यात्। तथा पीताभं दर्शनं यस्याः सा पीताभदर्शना।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
शंखेंदुकुंदकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्।
काचे तु निःप्रभेंद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु लक्ष्यते।
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥

बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
शंखकुंदेंदुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्धं शुक्लं चालोकते । तथा शंखादिभिरिवाचितं पश्यति । काचे तु निःप्रभैर्क्रादिभिरिवाचितं पश्यति । दृक् शुक्लाभा स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते । मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाशनश्च । जलस्येव बिंदुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ बिंदुः संकुचति । छायायां प्रसरति । तथा शंखादिशुक्लिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
लिंगनाशेऽपि तादृग् दृङ् निःप्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभं तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता वा कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । दृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति । लिंगनाशेच तादृशी काचदृष्टिस्तथा निःप्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणान् ।
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणांस्तिमिरकाचलिंगनाशान् विद्यात् । तथाऽकस्मान्निमित्तमंतरेण तैः संसर्गसन्निपातैर्व्यक्तं स्पष्टं कदाचिदाकुलमीक्षणं दर्शनं यस्य स एवंभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयोः काचलिंगनाशयोर्दृष्टौ चित्ररागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥
नकुलांधः स तत्रान्हिश्चित्रः पश्यति नो निशि ।

यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता द्योत्यते । देदीप्यते । स नकुलांधस्ततो नकुलांधे दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि रजन्यां ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ २४ ॥
स्थगयंति दृशं दोषा दोषांधः सगदोपरः ।
दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनम् ।

अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तंभं प्राप्ता दोषा दृशं छादयंति । स एवंभूतो दोषांधो नाम रोगो दिवा रूपं पश्यति । इत्यत्र युक्तिमाह । मला अह्नि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिपथाद्भ्रष्टा विलीनाः संतोऽत्र राज्यंधे स्पष्टदर्शनम् ददति । दिवाकरस्पृष्टा इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

उष्णेन तप्तस्य सहसा झटित्येव शिशिरजलनिमज्जनात् त्रिदोषरक्तसंपृक्त उष्मोर्ध्वमक्षिणि याति । तत ऊष्मण ऊर्ध्वगमनादक्षिण दाहोषे भवतः शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि दिन आविलं दर्शनं जायते । रात्रौ चांध्यं । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।

भृशमम्लाशनाद्दोषैः सास्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
सक्लेदकंडूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।

अत्यंतमम्लाशनादम्लभक्षणाद्दोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता क्लेदकंडूकलुषान्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेन दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

शोकादिसंतप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शिनीं दृष्टिं कुर्युः । स धूमरो नाम रोगः ।

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।
कुर्वंति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।
औपसर्गिक इत्येष लिंगनाशो

सहसैवातर्कितस्य पुंसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भास्करमकारं पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शनां वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहितां कुर्वंति । किं कृत्वा । तेजः संशोष्य । इत्येष औपसर्गिको लिंगनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
विना कफाल्लिंगनाशान् गंभीरां ह्रस्वजामपि ।
षट् काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

वातपित्तसंसर्गसन्निपातरक्तजौपसर्गिकान् षड्वर्जयेत् । गंभीरां ह्रस्वजामपि वर्जयेत् । वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातजाः षट् काचा नकुलांधः सप्तम एते याप्याः । अत्रैषु मध्ये कफाद्विना लिंगनाशाद् वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति षट् । सप्तमः कफेन च लिंगनाशः । अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः। नवमो दोषांधः। दशम उष्णविदग्धा । एकादशो विदग्धाम्ला । द्वादशो धूमरः । इत्येवं दृष्टिमंडले रोगाः सप्तविंशतिसंख्याः कथिताः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते ।

अथातास्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

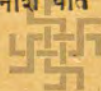
ननु दृष्टिरोगविज्ञानानंतरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेधः । इतितिमिरप्रतिषेधारंभ एव युक्तः । काचादीनां स्वल्पवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो लिंगनाशस्येति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोप्यांध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ १ ॥

तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति काचोप्युपेक्षित आंध्यं गच्छति। अतः कारणान्नेत्ररोगेषु मध्ये तिमिरं दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥
प्रपौंडरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैंधवैः ।
शताव्हामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
द्राक्षाचंदनमंजिष्टाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
सिताशतावरीमेदापुंड्राव्हमधुकोत्पलैः ।
पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
हंति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

जीवंत्याः पलशतमपां द्रोणे पादावशेषितं पचेत् । तत्क्वाथे घृतप्रस्थं द्विगुणक्षीरं प्रपौंडरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः कल्कितैर्विपाचयेत् । निशि पीतं

तत्परं तिमिरापहम् । तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः कर्षांशैर्जाङ्गस्य पुराणघृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हंति ।

पटोलनिंबकटुकादार्वीसेंव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायंती पर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेन्नल्वणेंभसि ॥ ७ ॥
तदाढकेर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्तभूनिंबयष्टयाव्हकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्टनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तांध्योष्णाम्लदाहनुत् ।

पटोलादिकं पर्पटांतं पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वणे द्रोणेंभसि क्वाथयेत् । तदाढके मुस्तादिभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः कल्कितैरर्द्धपलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तच्चै घृतं घ्राणादिरोगजित् । विद्रध्यादिरोगजित् । विशेषेण शुक्रादिघ्नं । एतत्पटोलाद्यं घृतं ।

त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढके पादशेषं क्वाथ्यं। तेन क्वाथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्वः शर्करया माक्षिकेण वा युतं तत्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तद् युक्तं त्रिफलाक्वाथं दोषदूष्यादिवशात् पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥

मर्हात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।

यष्ट्यादिभिः पालिकैः सहसिताद्राक्षैरजाक्षीरादिभिः पृथक्स्वरसैः समैः प्रस्थप्रमाणैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्महात्रैफलं सुष्ठु दृष्टिविकारजित् ।

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।

त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफलां यष्टीयुक्तां माक्षिकेण च परिप्लुतां रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं पिबन् गारुत्मतं चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ।

ताप्यायोहेमयष्ट्याव्हसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ।

ताप्यादिभिः संयोजिता त्रिफला यथाकामं वरा तिमिरघ्नी स्यात् ।

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
अपूपसूपसक्तून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

अथवा त्रिफलाक्वाथं ससर्पिष्कं तिमिररोगहरमभ्यसेत् । अपूपादीन् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् शीलयेत् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

पायसं त्रिफलायुतं वा शीतं समधुशर्करं प्रातरद्यात् । भक्तस्य पूर्वं वा हरीतकीं वा मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः पृथक् पृथग् युतामनारतं तिमिरातुरोऽद्यात् ।

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकांचनैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरंधमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥
रसस्कंधकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
वैडूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णांजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स्रोतोजाच्च चतुःषष्टिमंशांस्ताम्रादिभिः प्रत्येकमेकांशैर्युतानंधमूषोदरस्थितान् ध्मापयित्वा सम्यगावर्तितं शिलायां ततोनंतरं मधुरादिगणक्काथेषु तं निषेचयेत् । पृथक् सप्त वारान् ततो वैडूर्यमुक्तानां शंखानां त्रिभिर्भागैर्युतमेतच्चूर्णांजनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुंजीत ।

मांसीत्रिजातिकायःकुंकुमनीलोत्पलाभयातुत्थैः ।
सितकाचशंखफेनकमरिचांजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥
चंद्रेश्विनीसनाथेसुचूर्णितैरंजयेद्युगुलमक्ष्णोः ।
तिमिरार्मरक्तराजीकंडूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चंद्रेश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममंजयेत् तिमिरादिशांतिमिच्छन् । आर्ये मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

मरिचसैंधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौभागौ सौवीरांजनस्य भागा नव एतच्चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।
पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥
तच्चूर्णितं स्थितं शंखे दृक्प्रसादनमंजनम् ।
शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

द्राक्षादिरसेषु पृथक् पृथग् दिव्ये जले स्रोतोंजनं सप्तकृत्वो नि-षेचयेत् । तच्चूर्णीकृतं शंखे स्थितं दृष्टिप्रसादकृत् । अंजनं सर्वाक्षिरोगेषु श्रेष्ठं विदेहपतिनिर्मितं ।

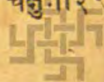
निर्दग्धं खादरांगारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ।
क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषांतर्ध्मातचूर्णितम् ।
हंति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बादरांगारैस्तुत्थं निर्दग्धं पूर्ववत्क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निषेचितं तस्मान्निर्दग्धाच्च तुत्थात्पलद्वयं ताप्यादिभिः कार्षिकैर्यष्टीपलेन च युक्तं मूषांतर्ध्मापितं चूर्णितं काचादीन् हंति । सुसेवितोयं भास्करश्चूर्णो वि-शेषेण तिमिरं हंति । यथा रविरंधकारमित्युपमाश्लेषोलंकारः ।

त्रिंशद्भागा भुजंगस्य गंधपाषाणपंचकम् ॥ ३१ ॥
शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वंगस्यैकोंजनात्त्रयम् ।
अंधमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमंजनम्
तिमिरांतकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

भुजंगस्य सीसकस्य त्रिंशद्भागा गंधपाषाणस्य पंचकं शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ भागौ वंगस्य त्रपुण एको भागः । अंजनाद्भागत्रयमंधमूषाध्मातं विपक्वमंजनं । द्वितीयो भास्करो लोके तिमिरांतकरः । भुजंगादीनां शोधि-तानां प्रयोगः । नतु मारितानां ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकांजिके च स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं तत्कुर्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः॥३३

तत्तुल्थं नरस्य गरुडतुल्यं नयनं कुर्यात् । कतमं यद्दीप्तं तत् । गोमूत्रादिष्वनेकशः सप्तकृत्वो निषिक्तं । महार्षिणी ।

श्रेष्ठाजलं भृंगरसं सविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥
तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता सांजिनानंजना वा ।
तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैछं कंडूं जाड्यं रक्तराजीं च हंति ॥३५॥

यत्सीसं तप्तं तप्तं त्रिफलायाः क्वाथादिकं पृथक् पृथक् सप्तकृत्वः पायितं तस्य सीसस्य शलाका इयमिति प्रथिता नयने युक्ता सहांजनांजनने रहिता वा तैमिर्यादीन् हंति । शालिनी ।

रसेंद्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथांजनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥
योगृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।
निर्दग्धं समघृतमंजनं च पेष्यं योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रं ॥३७

पारदसीसकौ समांशौ तयोः सममंजनं षोडशांशकर्पूरयुतमिदमंजनं तिमिरापहं भवति । यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्य समयमृतस्यास्यं मुखं गोशकृद्भिर्गोमयकरीषैर्निर्दग्धं भस्मसात्कृतं तस्य सममंजनं श्रोतोजं समघृतं समभागं पेष्यं चूर्णयितव्यं । अयं योगो नयनयोर्बलं गार्ध्रं गृध्रतुल्यं करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमंजनमनिसृतधूमम् ।
चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमंजनमनिसृतधूमं दग्धं मांसीपत्रविमिश्रितं चूर्णितमुपयुक्तं सच्चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन शक्त्यतिशयमस्याह । ननु भिन्नतारस्य कथंचिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवं विधो न्यायोयमनुसरणीयः । स्वागतावृत्तम् ।

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।
क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुकुटं पुष्णीयात् । तस्य कुकुटस्य पुरीषेणांधोप्यंजनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीरांजनमियं रसक्रिया द्रागेवांधानां दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्याचुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्टयाः ।
क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विद्माक्षिकादर्द्धं कर्षं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्षः । एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।
छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयंति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिका छाययैव परिशुष्का न चातपेन तिमिराणि लघु नाशयंति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंडूहंता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । षण्माक्षिक इति कोर्थः । कीदृशः समासः । ब्रूमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तंत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते। षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः। तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते। गीतिरार्या।

रत्नानि रूप्यं स्फाटिकं सुवर्णं स्रोतोंजनं ताम्रम... सशंखम्।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णांजनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णांजनं। रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि। लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं। केचित्तु लोहितं कुंकुममाहुः। एतच्चूर्णांजनमशेषदृष्टिरोगहरं। उपजातिः।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः क्वाथ इत्यायसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति। आर्या।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्रविस्रावणरेकनस्यैः।
उपाचरेदंजनमूर्द्धबस्तिबस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥४७॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेनं नेत्ररोगिणमुपक्रमेत्। मूर्द्धबस्तिगंडूषादिविध्युक्तः। बस्तिर्बस्तिविध्युक्तः। उपजातिवृत्तं।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु।

इदमनंतराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनंतरं प्रतिदोषं साधनं शृणु। किं तदित्याह।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतम् ॥ ४८ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः।
त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥
एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम्।

तेषु तिमिरादिषु वातोत्थे तिमिरे दशमूलक्वाथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे

त्रिफलाकल्कपक्वं पिबेत् । अनंतरं त्रिफलापंचमूलानां क्वाथं क्षीरेण संयुतमेरंडतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवंतीतुलां द्रोणेंऽभसः पचेत् ॥ ९० ॥
अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समं ।
बलात्रितयजीवंतीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ९१ ॥
यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ९२ ॥
वातपित्तामयान् हंति तद्विशेषाद् दृगामयान् ।
केशास्यकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदम् ॥ ९३ ॥

मूलजालयुताया जीवंत्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽष्टभागशेषे क्षीरतुल्यं तैलप्रस्थं बलात्रयादिभिः पलोन्मितैर्मधुयष्टिकापलैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभांड एव मासं स्थितं तन्नस्येनोर्द्ध्वजत्रुजान् रोगान् हंति । विशेषेण दृष्ट्याश्रयान् वातपित्तरोगान्निराकरोति । केशादिषु पुष्टिलावण्यकांतिकरम् ।

सितैरंडजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।
घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ॥ ९४ ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

शुक्लैरंडमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगादिजित् ।

वसांजने च वैय्याघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ९५ ॥
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

वैयाघ्री वाराही वा वसांजने शस्यते । गृध्रसर्पकुक्कुटोत्था वा वसा पृथङ् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यंजने च स्रोतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ९६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

प्रत्यंजने च स्रोतोंजनं-मांसरसादिषु क्रमेण निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं । एतच्च परं तिमिरहरं ।

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यद्येवं तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ।

शताह्वाकुष्टनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
प्रपौंडरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताह्वादिभिर्घृतमष्टगुणक्षीरं पक्वं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वदैणेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥
उत्थितं साधितं तेजो मधुकोशीरचंदनैः ।

तथैव कृष्णहरिणात् मेदसो दुग्धे सिद्धात् खजेनालोडितात् तेज उद्धृत्य मधुकोशीरचंदनैःसह पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

श्वाविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरबर्हिणाम् ॥ ६० ॥
पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

श्वाविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

पुटपाकं प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणपुटपाकविध्युक्तं प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वातजे तिमिरे पीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्वं सर्पिः पाययित्वा ततः स्निग्धस्य सतः शिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युंज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युंज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचंदनैः ॥ ६४ ॥
वर्तिः शस्तांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
पंचांशं पंचांशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्कियत्प्रमाणमित्याह । पंचांशमित्यादि । तदेवं पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य। शृंग्यामलकानांभागास्त्रयः । स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिरहृत् । गीतिरार्येयम् ।

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्काथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
क्काथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरां विध्येत् । विरेचनं च पूगादिभिः क्काथं दद्यात् ।

ह्रीबेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।
द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्कं च नावनम् ॥ ६९ ॥

ह्रीबेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलक्काथे तैलं पकं नावनं हितं।

शंखमनःशिलानेपालीकटुत्रिंकफलत्रिकैः ।
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
कृष्णलोहरजोव्योषसैंधवैत्रिफलांजनैः ।

शंखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिर्हिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशगोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनकम् ।
पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दंता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुक्रे हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः॥७३॥
सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसन्निपातोत्थे यथा दोषोदयं क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे सन्निपाते तिमिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधूककृमिजि मरिचामरदारुभिः ।
सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

मधूकादिभिः सक्षीरं तैलं सिद्धं नावनं हितं । मधूकादिभिरेव जलेन पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानंतायष्ट्याव्हसुनिषण्णकैः ।
साधितं नावने तैलं शिरोबस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

नतादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोबस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहेचूर्णितं कणसैंधवम् ।
तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत्॥ ७७ ॥
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽजनम् ।

उशीरक्वाथे पिप्पलीसैंधवं रजीकृतं दद्यात् । तच्च शृतं सद् घृतान्वितं पुनः पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतच्च सर्वोत्थातिमिरे हितमंजनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥
स्रोतोजांजनयुक्तानि वहत्यंभसि वासयेत् ।
मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥
समेषशृंगीपुष्पाणि सयष्ट्याव्हानि तानि तु ।
चूर्णितान्यंजनं श्रेष्टं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥

रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोंजनयुक्तानि जले वहति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चादुधृत्य शोषयेत् । तानि च मेषशृंगीपुष्पैर्युतानि मधूकेन च चूर्णितानि सन्निपातिके तिमिरेंजनश्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा शिरां यंत्रनिपीडिताः ।
आंध्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥

काचेऽप्येषा पूर्वोदिता क्रिया शिरां हित्वा । यंत्रेत्यादि । शिरोपयोगियंत्रनिपीडिता मला आंध्याय यतः स्युः । स्राव्ये तु रक्ते जलौकसो दद्यात् ।

गुडः फेनोजनं कृष्णा मरिचं कुंकुमाद्रजः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमंजनम् ॥ ८२ ॥
गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेयं काचयापनमंजनम् ।

नकुलांधे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।
नकुलांधे त्रिदोषजे तिमिरे विहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ॥ ८३ ॥
ताक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशांध्ये हितमंजनम् ।
घृतादिद्रुते रसांजनादिभिर्निशांध्ये रसक्रिया हितमंजनम् ।

दध्ना विवृष्टं मरिचं राव्यंध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्येंऽजनं श्रेष्ठम् ।

करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजकेसरैः ।
पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषांध्यनाशिनी ॥ ८५ ॥
करंजिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्तांध्यहृत् ।

अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्रोतोजसैंधवैः ।
अजामूत्रेण पिष्टैः कौंत्यादिभिर्वा वर्तिर्निशांध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥
सफेनाश्छागदुग्धेन राव्यंध्ये वर्तयो हिताः ।
कालानुसार्यादयोऽजाक्षीरेण पिष्टा वर्तयो निशांध्ये हिताः ।

सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीर्दहन्पचेत् ॥ ८७ ॥
ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशांध्ये श्रेष्ठमंजनम् ।
पिप्पलीर्यकृन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । ततः पिप्पल्यः शुष्का मधुघृष्टा राव्यंधे परमंजनम् ।

खादेच्च क्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

माहिषे च प्लीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवंत्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।
तथातिमुक्तकैरंडशेफालयभिरुजानि च ॥ ८९ ॥
भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

जीवंत्याः पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुंजीत । तथाऽतिमुक्तकादीनि पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः सर्पिः सिद्धं पाने च पूजितं ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो विदग्धश्चाम्लपित्तोष्णविदाहो धूमराख्यश्चाम्लपित्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्यः शोकज्वरादीत्यादिलक्षणः । भृशमम्लाशनादित्यादिनाम्लविदग्धा भवेत्पित्तविदग्धाख्येति पित्तविदग्धा । उष्णतप्तस्येत्यादिना उष्णाविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णैर्विदाहेऽति पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं शीतैर्विशोधयेत्। शीतैश्च सर्वतो लेपयेत्।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेंजनम् ॥ ९१ ॥
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

गोशकृदादिभिर्विपक्वमंजनं शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो यस्यां ता एवंविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशाबरकानंतामंजिष्ठाद्वार्वियष्टिभिः ॥ ९२ ॥
क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

मेदादिभिः क्षीराष्टांशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितं ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥

क्षीराद्भवं तत्सर्पिस्तर्पणं हितं । एवमशाम्यति शिराव्यधः कार्यः ।

चिंताभिघातभीशोकरौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ।
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

चिंतादिभिस्तिमिरवानपि तिमिररोगवत्पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

तस्मिंश्च तिमिररोगसदृशदर्शने यथायोगं दोषदूष्यदेशादीन् वीक्ष्यौषधं प्रयुंजीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथांजनं हेमघृतेन घृष्टम् ९६

सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि संतर्पणं कार्यं। आदिशब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रहः। सुवर्णं च घृतेन घृष्टमंजनं हितं।

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै
र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिंदिवानां
पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषित्वं । यस्मादंधानां तुल्यरात्रिंदिवानां पुंसां विद्यमानेऽपि धने लोकएव निरर्थकः स्यात् । रात्रिंदिवशब्दोत्रऽचतुरादिसूत्रे निपातितः । वैश्वदेवी वृत्तं ।

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरंजनं च नस्यम् ।
शकुनाशनतासपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥९८॥

त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदानिवृत्तिर्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम्॥९९॥

अहिताहारस्य सततं निवृत्तिः । अतिभासुराद्यालोकनाच्चोपरतिरित्येत-न्निमिनाम्ना मुनिना परमं नृणां नयनस्य रक्षणमुदितं । औपच्छंदसिकं वृत्तं।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिंगनाशस्तिमिरप्रतिषेधात्पृथगुच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् ।

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिंगनाशं कफोद्भवम् ।
आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

सुजातं सुष्ठु घनीभूतं लिंगनाशं निःप्रेक्षं कफोद्भवं विध्येत् । शेषास्तु लिंगनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्वक्ष्यमाणः षड्भिरुपद्रवैर्विवर्जितं सुजातं । कस्माद्विध्येदित्याह ।

सोऽसंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥

स लिंगनाशो यस्मादसंजातो विषमो न समसंस्थानः। तथा दधिमस्तुसदृशस्तथा तनुर्नघनः शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वं प्रवर्त्तते । तीव्रां रुजं करोति । पुनरपि कृतव्यधोऽपि सन् भूयोऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्मलैराहारैराशु पूर्यते । सोपरैश्च श्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवैश्चिरात्पूर्यते ।

श्लैष्मिको लिंगनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

यस्माच्छ्लैष्मिको लिंगनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः । तस्य लिंगनाशस्यान्यदोषेण वातादिनाऽभिभवादानीलता भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता ।

तत्र तेष्वावर्तक्यादिषु मध्य आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला तथाऽरुणाऽसिता च स्यात् ।

शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥

शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेव तथातिघना स्यात् ।

राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।

राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चंद्रकी चंद्रकाकृतिः ।

चंद्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चंद्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

छत्राभाऽनेकवर्णा छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।
नाजीर्णिभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अशिरार्हादीनां नराणां लिंगनाशं न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मनः ।
देशे प्रकाशे पूर्वाण्हे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥
यंत्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
अंगुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

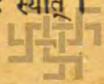

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कंपं मूर्ध्नि धारिते ।
कृष्णादर्धांगुलं मुक्त्वा तदर्द्धार्द्धमपांगतः ॥ ११ ॥
तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।
दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वादूर्ध्वमामंथयन्निव ॥ १२ ॥
सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरत् ।
विध्येत्

अथेति मंगलार्थः । कृतमंगलस्य शुद्धस्य तथा संभोजितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाण्हे जानुतुल्यासनस्थितो वैद्य आतुरस्य यंत्रितोपविष्टस्य तथा स्विन्नेऽक्षिणी यस्य तस्य स्विन्नाक्षस्य कैर्मुखवायुभिस्तथांगुष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुत्प्लुतमुद्गतं दृष्ट्वा स्वां नासिकां वीक्ष्यमाणस्य मूर्द्धनि निष्कंपधारिते सति कृष्णमंडलादर्धांगुलं हित्वाऽपांगाच्चांगुलचतुर्भागं मुक्त्वा तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलां यथा भवति तथा धृतां दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् । ऊर्ध्वमालोडयन्निव सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चांबुलवच्छ्रुतिः ॥ १३ ॥
सांत्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमंडलम् ॥ १४ ॥
अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
उच्छिंघनाच्चापहरेद्दृष्टिमंडलगं कफम् ॥ १५ ॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिबाह्यतः ॥
अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षं शाययेत्ततः ।
विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
निवाते शयनेभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽरुग् जललवस्य च स्रुतिः स्यात् ।

सांत्वयन् रोगिणमनुपश्चान्नेत्रं स्तन्येनासेचयेत्। ततोनंतरं शलाकाया अग्रेण दृष्टिमंडलं निर्लिखेत्। कथमपीडयन्। तथा शनैर्नासां प्रतिकफं नुदन्। ततः उच्छिंचनाच्च दृष्टिमंडलगं कफं हरेत्। दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षि-बाह्यतोतिस्वेदयेत्। अनंतरं रूपेषु वस्तुषु दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामप-कर्षेत। ततो घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा पट्टिकया बध्वाक्षि विद्धादन्येन पार्श्वेन शाययेत्। द्वयोरक्ष्णोर्व्यधे सति तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पादं हिते रतं शाययेत्।

क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमंभसः ॥ १८ ॥
अधोमुखास्थितिं स्नानं दंतधावनभक्षणम्।
सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यंत्रणा ॥ १९ ॥

क्षवथ्वादीन् सप्ताहं नाचरेत्। अत्र च स्नेहपीत इव यंत्रणा।

शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा।
सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥
विलेपीं वा त्र्यहाच्चास्य क्काथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत्।
वातघ्नैः सप्तमे त्वन्हि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

शक्त्यनुसारेण च तं लंघयेत्। पीडायां सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको हितः। यथा व्योषामलकयुक्तं वाट्यं द्रवं सघृतं त्र्यहं भुंजीत। विलेपिकां च। त्र्यहादनंतरं नयनं मुक्ता क्काथैर्वातघ्नैः सेचयेत्। सप्तमे तु दिने सर्व-थैवाक्षि मोचयेत्।

यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

दृष्टेश्च यंत्रणां कुर्यात्। अतिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थः स्थैर्यला-भो यावदक्ष्णि स्यात्। स्थिरीभूतायामपि दृशि सूक्ष्माणि रूपाणि भासु-राणि च सहसा नावलोकयेत्।

शोफरागरुजादीनामधिमंथस्य चोद्भवः ।
अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमंथस्य चोद्भूतिः । तांश्च यथायोगमुपाचरेदुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशांतये ॥ २४ ॥

दूर्वादयः सघृताः कल्किता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुग्रागशमाय ।

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुंगरसाप्लुताः ।
पयस्यासारिवानंतामंजिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

तिलाः सर्षपयुक्ता बीजपूररसाप्लुताः पूर्वगुणाः । पयस्यादिभिश्छागक्षीरान्वितैः सुखोष्णो लेपः परं सुखकृत् ।

रोध्रसैंधवमृद्वीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥
सृतमाश्चोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

रोध्रादिभिरजाक्षीरं सृतमाश्चोतने योज्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्टैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

मधुकादिभिर्वा शृतमजाक्षीरमाश्चोतनं हितं । वातघ्नशृते क्षीरे चतुर्गुणे सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
मंथोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेंजनं मृदु ॥ २९ ॥

एवमप्यनुपशांतौ स्निग्धस्विन्नस्य शिरां मोक्षयेत्। मंथोक्तं चोपक्रमं युंजीत। व्यधे रूढे सति मृद्वंजनं हितं।

आढकीमूलमरिचहरितालरसांजनैः।
विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्तिर्योज्या दिव्यांबुपेषिता ॥ ३० ॥

आढक्यादिभिः सगुडा वर्तिर्दिव्यांबुपिष्टा विद्धनयने योज्या।

जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्पवैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम्।
आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ३१
पिंडांजनं हितमनातपशुष्कमक्षिण विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः।

जात्यादिकमजाक्षीरेण श्लक्ष्णं पिष्टमेतेन च ताम्रं प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहात्पुनरजाक्षीरेण पिष्टं पिंडांजनं छायाशुष्कं विद्धे नयने प्रसादजननं हितं। दृष्टेश्च बलकृत्।

श्रोतोजविद्रुमशिलांबुधिफेनतीक्ष्णैरस्यैवतुल्यमुदितंगुणकल्पनाभिः ३२

श्रोतोजादिभिरजाक्षीरपिष्टैः पिंडांजनं पूर्ववदिति। वसंततिलकं वृत्तं।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने लिंगनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४

पंचदशोऽध्यायः।

अधुना क्रमप्राप्तं सर्वाक्षिरोगविज्ञानं वक्ति।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥

वातेन नेत्रेऽभिष्यंदे नासानाहोऽल्पशोफता।
शंखाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमश्रुचलारुजः ।
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं

नेत्रे वातेनाभिषण्णे नासानाह इत्यादिना लिंगनिर्देशः । स्निग्धैश्चोपशमनं सुखमित्युपशयनिर्देशः ।

सोभिष्यंद उपेक्षितः ॥ ३ ॥
अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।
अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

वाताभिष्यंदो मोहादुपेक्षितोऽधिमंथो भवेत् । तत्राधिमंथे कर्णनादादिकं स्यात् । अरणिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः ।

हताधिमंथः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
अनेकरूपा जायंते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

अधिमंथोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमंथो भवेत् । तेन हताधिमंथेनानेकरूपा वेदना जायंते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।
व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्त्तयेत् । नयनं संकोचयति। किंभूतं । पैच्छिल्यरागशोफरहितं । तथा पर्यश्रु । स अन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्ममूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

तद्वदन्यतो वात इव जिह्मं नेत्रमूनं हीनं वातविपर्यये स्यात् ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।
अंतःक्लेदोश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

दाह० इत्यादिपित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभम् ॥ ९ ॥
अधिमंथे भवेन्नेत्रं

अधिमंथे ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यंदे तु कफसंभवे ।
जाड्यं शोफो महान् कंडूर्निद्रान्नानभिनंदनम् ॥ १० ॥
सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।
अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलम् ॥ ११ ॥
प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

कफजे त्वभिष्यंदे जाड्यादिकं स्यात् । अधिमंथे कृष्णमंडलं नतं शुक्लमंडलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमंडलदर्शनम् ॥ १२ ॥
रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणम् ।

रक्तस्यंदेन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यंदलक्षणं च ।

मंथेऽक्षि ताम्रपर्यंतमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥
रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

मंथे सति ताम्रपर्यंतं तथोत्पाटनेन समानरुग् यस्य तदेवं भूतं नयनं स्यात् । बंधूकपुष्पतुल्यरागं । तथा ताम्यति स्पर्शनाक्षमं । लोहितनिमग्ननिंबाभं । कृष्णं पावकसदृशं दर्शनं स्यात् ।

अधिमंथा यथा स्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः ।
शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥

अधिमंथाश्च यथास्वं सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुकराः ।

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥
विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षे दारुणे च वर्त्मनी यस्मिंस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यस्मिंस्तथाक्षिसंकोचनं शुष्कत्वं तथा शीतेच्छा शूलपाकेन युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥
सरक्तैस्तत्र शोफोतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ।
पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलम् ॥ १८ ॥
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छलाच्छघनं मुहुः ।

त्रिभिर्मलैर्दोषैर्वातादिभिः सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र सशोफे शोफोऽतिरुग् दाहः ष्ठीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लं मंडलं पक्वोदुंबरसंकाशं जायते । अश्रु च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि घनं च ।

अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥
अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषाश्रुता ।
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकात्ययउपलक्षते । आद्यंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्याऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किंभूतः । तथा तेन प्रकारेण परैः शुष्कपाकाक्षिपाकोक्तैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । तस्मिन्न-

क्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमंडलं कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमंडलं प्रक्लेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्शनस्य संरोधो वेदनाश्चलाः स्युः । अम्लोषितं लक्षयति ।

अन्नसारोम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥
शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥
अम्लोषितोऽयम्

पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्यावलोहितं नयनं करोति तथा शोफादियुतं । भृशं चास्पष्टदर्शनं । इत्ययमम्लोषितः।

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

इत्येवं षोडश सर्वगा रोगा उक्ताः । प्रकृतत्वात्सर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमंथं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ।
रक्तोत्पन्नो हंति तद्वत्त्रिरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं हंति मिथ्याचारात् । मिथ्याचारादिति सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमंथः सप्तरात्रेण दृष्टिं हंति । रक्तजश्चाधिमंथस्त्रिरात्रेण दृष्टिं हंति । पैत्तिकश्चाधिमंथो मिथ्याचारात्सद्य एव दृष्टिं हंति । शालिनीवृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
प्राग्रूप एव स्यंदेषु तीक्ष्णगंडूषनावनम् ।
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स्यंदेषु पूर्वरूपावस्थायां तीक्ष्णमेव गंडूषादिकमुपवासं च स्यंदवंतं कारयेत् । वातोत्थं कोपं मुक्त्वा ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशांत्यै विडालकम् ।
कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥
सरसांजनयष्ट्याह्वनतचंदनसैंधवैः ।
सैंधवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मंडेन सर्पिषः ॥ ३ ॥
वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥
मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।

दाहादिशांत्यै विडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्यंदे पत्रैलादिभिः सैंधवांतैर्विडालकं कुर्यात् । सैंधवादित्रयमंडेन भृष्टं वा पवनजे घृतभृष्टं वा रोध्रं योज्यं । मांस्यादिभिः पित्तरक्तयोर्विडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्यंदे सर्वैः पूर्वोक्तैर्मिलितैर्विडालकं कार्यं ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह्वं द्विरष्टशाबरकम् ।
संचूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुंठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

चतुर्भागप्रमाणा मनोह्वा यस्मिन् द्विरष्टशाबरकं तेन सितमरिचस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोध्रस्य षोडश भागान्संचूर्ण्य एतत्सूक्ष्मवस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रे सद्यः प्रकुपिते नयनेऽवगुंठनं हितम् । गीतिर्मुखचपला ।

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः सुस्विन्नानखवितुषीकृताः कुलत्थाः।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम्॥६॥

आरण्याः कुलत्थाश्छगणरसे गोशकृद्रसे पटावबद्धाः सुस्विन्नास्तथा नखैर्वितुषीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनात् सद्य एव नेत्राणां कोपं विधमति जयति। प्रहर्षिणीवृत्तम्।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैर्मूतीसमसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः।
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्तिरर्तिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥७॥

घोषादिभिः सूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैर्मूतिपोटलिकाताम्रस्थकांजिकनिमग्नमूर्तिःपीडां नानाविधां नेत्रे धारिता जयति। इंद्रवज्रा।

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटंकटेर्याः सिद्धम्।
सेकोष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

दार्व्याः पलं जलपलैः षोडशभिः सृतमष्टभागशेषः सेको मधुयु... सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः। आर्या गीतिः।

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम्।
शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

एकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधां पीडां शीघ्रमेक एव शोभांजनकरसः सक्षौद्रो जयति। रथोद्धता वृत्तं।

तरुणमुरुबकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे।
वाताभिष्यंदरुजं सद्यो विनिहंति सक्तुपिंडिका चोष्णा ॥१०॥

एरंडस्य तरुणं पत्रं मूलं च विभिद्य संक्षुद्य छागदुग्धसिद्धं वाताभिष्यंदपीडां सद्य एव निहंति। दोषादिवशात्सक्तुपिंडिका उष्णा वा रुजं हंति। आर्या गीतिः।

आश्च्योतनं मारुतजे क्काथो बिल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सहैरंडजटाबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
न्हीबेरवक्रशार्ङ्गेष्टोदुंबरत्वक्षु साधितम् ।
सांभसा पयसाजेन शूलाश्च्योतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
मंजिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षार्द्धिमधुकोत्पलैः ।
क्काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

वातजेऽभिष्यंदे बिल्वादिभिरेरंडमूलादिभिः सह क्काथः कृतः कोष्णो हितमाश्च्योतनं । न्हीबेरादिषु साधितं । सजलेनाजेन पयसा उत्तमं शूलश्च्योतनं प्रसादनं भवेत् । न्हीबेरं वालकं । वक्रं तगरं । मंजिष्ठादिभिः क्काथः ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्टयाव्हरजस्तांतवे शिथिलं स्थितम् ।
अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यंदेऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥

कसेरुकादिरजो वस्त्रे शिथिलं स्थितं दिव्यजले क्षिप्तं स्यंदे रक्तपित्तजे हितं ।

पुंड्रयष्टीनिशामूतीः स्रुताःस्तन्ये सशर्करे ।
छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

पुंड्रादिभिर्मूर्तीस्त्रीक्षीरे सशर्करे स्रुता छागदुग्धे वा दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पित्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिंबवासारोध्ररसं कफे ।
कोष्णमाश्च्योतनं

नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्च्योतनं कोष्णं हितं ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सान्निपातिकेऽभिष्यंदे मिश्रैरौषधैस्तैरेवानंतरोक्तैराश्चोतनं कोष्णं हितं।

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
स्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पवने पुराणं घृतं हितं। पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं। कफे व्योषसिद्धं घृतं। यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्रावयेत्। भूयः स्निग्धं ततो विरेचयेत्।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं। शूले सति दाहे तु सति क्षीरघृतान्वितैः शीतैः प्रलेपः कार्यः।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युंज्यात्।

अयमेव विधिः सर्वो मंथादिष्वपि शस्यते ।

एष एव विधिरशेषेषु मंथादिष्वपि शस्यते।

अशांतौ सर्वथा मंथे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

सर्वथैवाशांतौ मंथे भ्रुवोरुपरि दाहयेत्।

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिंपेन्नीलत्वमागते ।
शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

रूप्यं गोदध्ना रूक्षेण लिंपेत्। तस्मिन् दध्नि नीलत्वमागते शुष्के च मस्तुना वर्तिर्वाताक्षिरोगनाशिनी।

सुमनः कोरका शंखस्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सुमनःकलिकादयोवर्तिर्दिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तहृत् ।

सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

सैंधवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौंडरीकं यष्ट्याह्वं दार्वी चाष्टपलं पचेत् ।
जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्के घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
पुष्पांजनाद्दशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।
कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदसंभवान् ॥ २६ ॥
हंति रागरुजावर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

प्रपौंडरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः शृते घने च पुष्पांजनाद्दश पलानि मरीचात्कर्षं च क्षिपेत् । कृतचूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदोत्थान् रोगादीन् हंति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यं ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥
परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैंधवम् ।

शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितं । अणुना तैलेन नस्यं हितं । अत्र च क्षीरं कोष्णं सैंधवयुतं परिषेको हितः।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥
वसा चानूपसत्त्वोत्था किंचित्सैंधवनागरा ।

नागरं स्तन्यपिष्टं घृतान्वितमंजनं हितम् । आनूपप्राणिजाता वा वसा किंचित्सैंधवशुंठीयुता शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसंपुटे ॥ ३० ॥
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

केशान्घृताक्तान् दर्पणघृष्टान् मल्लकसंपुटे दग्ध्वा घृतभ्रष्टा लोहपात्रस्था सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥
रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्काथत्रिवृद्घृतैः ।

सशोफेऽल्पशोफे वा स्निग्धस्य शिरां विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादिभिर्विरेकः ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तांतवास्थितम् ॥ ३२ ॥
उष्णांबुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं वस्त्रस्थितमुष्णांबुना मृदितं सेकः शूलहरः परं ।

दार्वीप्रपौंडरीकस्य क्काथो वाश्च्योतने हितः ॥ ३३ ॥

दार्वीप्रपौंडरीकयोश्च क्काथ आश्च्योतने हितः ।

संधावांश्च प्रयुंजीत घर्षरागाश्रुरुग्घरान् ।

संधावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुंजीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैंधवाभ्यां वरिष्ठः॥३४॥

लोहभांडे ताम्रं गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्धूपितं नेत्रे प्रयुक्तं पीडाहृत् । गव्यदधिसरस्ताम्रघृष्टः कृष्णासैंधवयुक्तो नेत्रप्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्नः संधावः ।

शंखं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हंति संधावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम्॥३५॥

शंखं स्तन्येन ताम्रघृष्टं शमीपत्रैर्यवैश्च घृताक्तैर्धूपितं तत्संधावसंज्ञं नेत्रे प्रयुक्तं शीघ्रं घर्षं वेदनामतिदारुणां हंति । शालिन्यौ वृत्ते ।

उदुंबरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।
साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

उदुंबरफलं लोहे स्तन्येन घृष्टं घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपितं दाहादिजित् ।

शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ।
घृतेन धूपितो हंति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

शिग्रुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे घृतेन धूपितः शोफादीन् हंति ।

तिलांभसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।
निंबपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

मृत्कपालं तिलांभसा कांस्ये घृष्टं तथा निंबपत्रैर्घृताक्तैर्धूपितं नरस्य घर्षादिजित् ।

संधावेनांजिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
स्तन्येनाश्च्योतनं कार्यं त्रिःपरं नांजयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

संधावेन नेत्रेऽजिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्च्योतनं हितं कार्यं । त्रीन् वारांस्तैश्च संधावैः परं त्रिभ्यो वारेभ्यो नांजयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजांजनैः ।
जातीमुकुलकासीससैंधवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥
ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।
मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥
ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकंडूविनाशनाः ।

तालीसपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्। ततः सप्ताहादूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकाः कुर्यात् । ताश्च छायाविशोषिताः स्तन्यघृष्टा घर्षादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥
शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

व्याघ्र्यादि[illegible]जाक्षीरकल्कितं शम्याफलपत्रैर्घृतान्वितैर्धूपितं शोफरुक्प्रणुत्।

अम्लोषिते प्रयुंजीत पित्ताभिष्यंदसाधनम् ॥ ४३ ॥

अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचिकित्सितं कार्यं ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो बिसः ॥ ४४ ॥
पोथक्यम्लोषितोल्पाख्यस्यंदमंथाविनानिलात् ।
एतेष्टादश पिल्लाख्या दीर्घकालानुबंधिनः ॥ ४५ ॥
चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिल्लाख्या दीर्घकालानुबंधिनः । एतेषां पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता । अथ चिकित्सा पिल्लीभूतेषु सामान्येन भणिष्यते ।

पिल्लीभूतेषु सामान्यादथ पिल्लाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥
स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहृतासृजः ।
विरिक्तस्य च वर्त्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

अथ पिल्लाक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धशिरस्य विरिक्तस्य वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
पिल्लानपिल्लान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत्सेकेनोपदेहांस्तु कंडूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥

तुत्थकस्य पलंविंशतिर्मरिचानि श्वेतानि सौभांजनबीजानि कांजिकपलै-स्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । तत्सेकेन पिल्लान् बहुवर्षोत्थितानपि अ-पिल्लान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करंजबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।
संक्षुद्य साधयेत्क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
अंजनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

करंजबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत् । क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया अंजनं पिल्ले औषधं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

रसांजनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।
अंजनं मधुना पिष्टं क्लेदकंडूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

रसांजनादिकं मधुना पिष्टमंजनं परं क्लेदकंडूहृत् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।
भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

हरीतकीक्वाथपिष्टं तगरं परं पिल्लघ्नं । देवदारु सस्नेहं बस्तमूत्रेण भावितं तद्वत् ।

सैंधवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशंखनाभयः ।
सताम्ररजसो वर्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥

सैंधवादिभ्यो वर्तिः पिल्लशुक्रहृत् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।
ताम्रे दशाहं तत् पैल्लपक्ष्मशातजिदंजनम् ॥ ५५ ॥

पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदंजनं पैल्ल्यपक्ष्मशातनं। सुरसा मूर्वा।

अलं च सौवीरकमंजनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम्।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि॥ ५६॥

हरितालं सौवीरांजनम् ताभ्यां द्वाभ्यां तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्ममेष-चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति। उपजातिः।

लाक्षानिर्गुंडीभृंगदार्वीरसेन श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः।
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थे मषी सा।

लाक्षादिरसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्त वारान् भावितं तेन कार्पासेन सर्पिषा दीपः प्रज्वाल्यस्तत्समुत्था मषी पिल्लानां रोपणार्थे श्रेष्ठा। वैश्वदेवी वृत्तम्।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम्।
पुनः पुनर्विरेकं च नित्यमाश्चोतनांजनम्॥ ५८॥
नावनं धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत्।
पूयालसे त्वशांतेतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया॥ ५९॥

पिल्लरोगी वर्त्मावलेखादिकं पुनःपुनर्भजेत्। पूयालसे पुनरशांते सत्यं-तः सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः।

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः।
परस्परमसंकीर्णाः कार्त्स्न्येन गदिता गदाः॥ ६०॥
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोपि नयनप्रियः।
पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान्॥ ६१॥
मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान्।
शाकं चैवं विधं मांसं जांगलं दाडिमं सिताम्॥ ६२॥

सैंधवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

इत्येवमक्ष्णश्चतुर्नवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यमसंकीर्णाः कार्त्स्न्येनोक्ताः। स्वस्थोऽपि नयनवल्लभः सन् सदैव पुराणयवादिकं निषेवेत्। एवंविध च कफपित्तघ्नं शाकं च विधिवद् विधिर्विधीयते यस्मिंस्तच्छोधनं विरेचनं दोषशोधनं च भजेत् ।

वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥
विदाहि विष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

वेगसंरोधादिकं वर्जयेत् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ताम्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयंति ॥ ६५॥
मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयंते नयनानि दुष्टाः ।

द्वे पादमध्ये पृथुरूपे शिरे ते च बहुधा नेत्रगते । ताः शिरा बहुधा अभ्यंगादीन्पादप्रयुक्तान्नेत्रं प्रापयंति । ताश्च मलोष्णादिभिर्दुष्टा नयनानि दूषयंते ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजनधावनानि॥६६

यत एवं यस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यंजनादीनि भजेत् । उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठउत्तरस्थानेऽक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः।

नयनामयादनंतरं दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह। यथा हि चक्षुर्दूरदेशस्थमपि पश्यति। तथा श्रोत्रं दूरस्थमपि शृणोतीत्याह।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंडूयनैर्मरुत्।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः॥ १॥
प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत्।
अर्द्धावभेदकं स्तंभं शिशिरानभिनंदनम्॥ २॥
चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत्।
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत्॥ ३॥

प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि सर्वनिदानैः कुपितः श्रोत्रशिराः प्राप्य स्रोतसि कर्णविवरे शूलं वेगवत् कुर्यात्। तथार्द्धावभेदकं शिरोरोगं स्तंभं कर्णस्यैव तथा शीतस्यानभिनंदनं चिरेण च पाकं कुर्यात्। पक्वं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत्। अकस्माच्छून्यं स्यात्संचारविचारवच्च स्थगितास्थगितं च यथा स्यात्।

शूलं पित्तात्सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम्।
आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिकास्रुतिः॥ ४॥
सालसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च।

पित्तेन शूलं दाहान्वितं स्यात्। तत्रोषाप्रादेशिकः संतापो दाहः सर्वांगिणस्तीव्रोष्मा। सदाऽरतिमांस्तथाऽऽशुपाको यस्मिंस्तदेवं। तथा प्रपक्वं च सपीतलसिकास्रुतिः स्यात्। सा च लसीका यद्यदंगं स्पृशेत् तत् तत् पाकं गच्छति।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मंदतारुजः॥ ५॥

कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघना स्रुतिः ।

कफाच्छिर आदिगौरवं जायते । रुजो मंदत्वं कंड्वादि च स्यात् । पाकाच्छ्वेता घना च स्रुतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥—
रक्तं पित्तसमानार्ति किंचिद्वाधिकलक्षणम् ।

रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किंभूतं रक्तं । पित्तेन समा पीडा यस्मिंस्तदेवं । किंचिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।
पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

समुदितैः सन्निपातिभिर्दोषैः शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणोष्णशीतेच्छस्रुतिजाड्ययुक्तं च पक्वं सितासितारक्तघनं पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदंति तम् ॥ ९ ॥

शब्दवाहिनीषु शिरासु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणोति । तं कर्णनादं वदंति ।

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितोऽचिकित्सितः कर्णे श्रोत्र उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं श्रवणं कुर्यात् । क्रमेण बधिरत्वं बाधीर्यं कुर्यात् ।

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतोलिंपेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानं च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिंपेत्। ततस्तद्गौरवं तस्य स्रोतसो गुरुत्वं स्यात्। स्थगनं च। सप्रतीनाहसंज्ञको गदः।

कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ।

कफात् कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञकौ कंडूशोफाख्यौ भवतः।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम्।

कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनुगतार्थं कुरुते।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स क्रमिकर्णकः।

वातादिभिः श्रोत्रं दूषितं जंतवो भक्षयंतो मांसादिक्लेदजां तीव्रां रुजं कुर्युः स क्रमिकर्णकाख्यः।

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात्। निदाने ह्येवमुक्तं। यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः। वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिरिति। तद्वदिह विद्रधिसामान्यात्कर्णविद्रधिरेक एवोक्तः।

शोफोर्शोर्बुदमीरितम्।
तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

अर्शोर्बुदं च तदीरितमिति कर्णार्शः कर्णार्बुदमिति। तत्र ह्युक्तं। अर्शोधिमांसं वर्त्मांतः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक्। रक्तं रक्तेन तच्छ्रावि छिन्नं छिन्नं विवर्द्धत इत्यर्बुदस्य लक्षणं। वर्त्मांतर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितो

रुजः । सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चल इति । तेष्वर्शोर्बुदेषु रुग् बाधते पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।

गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

वाताद्गर्भेऽभ्यंतरे संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः ।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमानः

मांसांकुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते कर्णपिप्पलीत्यर्थः । स च मांसांकुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वयथुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः स उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सा च विदारिका रूढा सती निश्चलं कर्णशष्कुलीं संकोचयति ।

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते ।

कृशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वातेन तंत्रिका ॥ १९ ॥

वातेन पाली कृशा दृढा च तंत्रीव स्यात् । सा तंत्रिकेत्युच्यते ।

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।
कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥
परिपोटः स पवनाद्

सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात्सहसैव न शनैः प्रवर्धिते श्वयथुः पाल्यां सरुक् तथा लोहितः परिपोटवांश्च। परिपोटः स्फुटनं। स वातात्परिपोटसंज्ञः स्यात्।

उत्पातः पित्तशोणितात्।
गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसंयुतः।

पित्तशोणितात्स एवोत्पातसंज्ञो गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपितात् पित्तशोणिताच्छोफो रुगादिमान् स्फोटादिसंयुतः शावोऽनुगतार्थः।

पाल्यां शोफोनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥
स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मंथो गल्लिरश्च सः।

वातकफात्पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः कंडूयुत उन्मंथ उच्यते। स एव गल्लिराख्यः।

दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः।

कर्णे दुर्विद्धे सति कंड्वादियुतः शोफः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥
लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः।

कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कंड्वादियुता लेह्याख्याः पिटिका यस्मात्ता उपेक्षिताः पालिं लिह्युः।

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारी कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥
एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकान्यांस्तु साधयेत्।
पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगाः। एषां मध्येऽसाध्या तंत्रिका याप्या। अन्यांस्तु विंशति रोगान्साधयेत्। इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिरामया

विभागेनोक्ताः । अनेनान्यतंत्रकृतां संकीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । संख्यानं च सुखस्मरणार्थमत्र कृतम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरंडजन्मनाम् ।
तैलसिंधूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निशि पिबेत् । कर्णं च स्विन्नं सत् पृथगश्वत्थादीनां पत्राणां तैलसैंधवदिग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूलकस्य रसेन स्योनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥
महास्नेहो द्रुतं हंति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

वातहरे गणेऽम्लेषु मूत्रेषु च गोमूत्रादिषु विपाचितो महास्नेहो द्रागेव सुदारुणामपि पीडां जयति ।

महतः पंचमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।

महतः पंचमूलस्य एकैकतमात् काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् तैलसिक्तात् प्रज्वलितात् ग्राह्यः स्नेहः स कर्णे निषिक्तः सद्यो रुजं हंति ।

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

एवमनेनैव विधिना देवदारुकाष्ठात् कुष्ठात्सरलकाष्ठाच्च च्युतः स्नेहो रसो योज्यः ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहितं भेषजं तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीतांभःपानमन्ह्यपि ॥ ६ ॥

शिरसा सह स्नानं वर्जयेत् । शीतजलपानं दिवापि न कार्यं । रात्रौ तु सर्वथा वर्जमेवेत्यर्थः ।

पित्तशूले सितायुक्त घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

पित्तशूले सितान्वितघृतेन स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्त्रीक्षीरं कर्णपूरणं हितम् ।

यष्ट्यनंताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालबिसमंजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यंजनैरिदम् ॥ ९ ॥
निहंति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभिः कल्कैर्मधुककाथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च संयुतं तैलकुडवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यंजनैरिदं शूलादीन् हंति । केवलं क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सवृतैः कर्णौ दिह्यात्समंततः ॥ १० ॥

यष्ट्यादिभिः पूर्वोक्तैः ससर्पिष्कैः कर्णौ च परितो लिंपेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमनावनगंडूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

कफोत्थे पिप्पल्यादिकघृतस्निग्धं वामयेत् । धूमादींश्च कफघ्नान् विदध्यात् ।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरुंग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णः श्रेष्ठः ।

अर्कांकुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान् ।
संनिधाय स्नुहीकांडे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

अर्कांकुरानम्लेन कांजिकेन पिष्टांस्तैलेन रूक्षितान् लवणान्वितान् स्नुहीकांडे कोरिते सन्निधाय तस्याः स्नुह्याः पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेदयेत् । स रसः परं शूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन पूरयेत् । अथवा सूक्तेन पूरयित्वा समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिंगुतुंबरुनागरैः ।

अथाजामूत्राभ्यां वंशत्वचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्षपं तैलं हिंगुतुंबरुशुंठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्यं । शीघ्रं च शिरां विमोक्षयेत् ।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगंडूषनावनम् ।
युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज्यं नाडीविधानं च योज्यं । दुष्टव्रणघ्नं यत्तच्च योज्यं ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
सुरसादिगणक्काथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
पिचुवर्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं प्रपूरयेत् । द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणक्काथकृतां फाणिताक्तां पिचुवर्तिं च योजयेत् । सुसूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिगणैरवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

शूलादीनां निवर्तको विधिरेषः ।

प्रियंगुमधुकांबष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
मंजिष्टालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्रावं निगृण्हात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

प्रियंग्वादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवस्रावं निर्हरति।

नादबाधीर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबंधे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् । श्लेष्मानुबंधे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरंडशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥

यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहंति तत् ।
नादबाधीर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ २४ ॥

एरंडादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हंति ।

पक्कं प्रतिविषाहिंगुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।
ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्कं पूरणाद्रुजादिजित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

सर्षपोत्थं तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखंडानां क्षारो हिंगु महौषधम् ॥ २६ ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसांजनम् ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैंधवम् ॥ २७ ॥
भूर्जग्रंथिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुंगरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥
पक्कं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
कंडूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतीकर्णं च रुक्कृमीन् ॥ २९ ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदंतामयेषु च ।

शुष्कमूलकखंडक्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुक्तं सूक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्वरसश्चतुर्गुणस्तैरेतैस्तैलं पक्कं पूरणात्सुकृच्छ्रानपि कंड्वादीनाशु जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदंतरोगेषु च श्रेष्ठं ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

यदि कर्णौ सुप्ताविव स्यातां तदाऽस्त्रं हरेत् ।

सशोफक्लेदयोर्मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

कर्णयोः सशोफक्लेदयोर्मंदश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुंज्यात् ।

बाधीर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

बाधीर्यं बालवृद्धयोश्चिरजातं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

समुक्तसैंधवमधोर्मातुलुंगरसस्य वा ।

शोधनाद् रूक्षतोत्पत्तौ घृतमंडस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चात्तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ पूरयेत् । तैलस्येति संबंधमात्रे षष्ठी । मातुलुंगरसस्य वा सुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्यां घृतमंडस्य पूरणं हितं ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कंडूं कफापहम् ।

नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णे मलेन पूर्णेप्ययं प्रतिनाहोक्तः क्रमः कार्यः । कंडूं तथा कफघ्नं नस्यादिशोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितं ।

कर्णस्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिणकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

पूतिकर्णे कृमिकर्णे च कर्णस्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । कृमिकर्णके विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितं ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।

कर्णविद्रधौ वमनपूर्वा विद्रधिक्रिया शस्ता ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥

क्षतविद्रधिं पित्तोत्थं कर्णशूलोक्तं कर्तव्यं ।

अर्शोर्बुदेषु नासावद्

अर्शोर्बुदेषु नासाचिकित्सितं ।

आमा कर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

कर्णविदारिकाऽपक्वा कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या यथादोषोदयेन च ।

पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वहयगंधायवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यंगं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

पालीशोषे वातश्रोत्रशूल इव नस्यादिस्वेदं च कुर्यात् । पालीं च स्विन्नां तिलैः प्रियालबीजादियुक्तैरुद्वर्तयेत् । ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्यं साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

शतावर्यादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

जीवंत्यादिगणजेन कल्केन क्षीरे आनूपमांसक्वाथे तैलं पाचितं पालीपोषणं पालीवृद्धिकृच्च ।

पालीं छित्वातिसंक्षीणां शेषां संधाय पोषयेत् ।

पालीमतिसंक्षीणां छित्त्वा शेषां संधाय संवर्द्धयेत् ।

याप्ये तंत्रिकाख्यापि परिपोटेप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

याप्येतं तंत्रिकासंज्ञा परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्याख्यः।

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौकोत्हृतशोणिते ।

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैर्लेपः ।

जंब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
सधान्याम्लैः समंजिष्टैः सकर्दबैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

जंब्वादिभिः सिद्धतैलमभ्यंजने हितं । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि च।

उन्मंथेऽभ्यंजनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगंधार्कबाकूचीतिलसैंधवैः ॥ ४५ ॥
सुरसालांगलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।

उन्मंथे तैलं गोधाकर्कवसायुक्तं तालपर्णादिभिः सिद्धमभ्यंजने हितं। तथा सुरसालांगलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतजंब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥
तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमंजिष्टाप्रपुंड्राव्हनिशोद्भवैः ॥ ४७ ॥
लाक्षाविडंगसिद्धं च तैलमभ्यंजने हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतकादिक्वाथेन सेचितां पालीं तैलेन स्वभ्यक्तां मधुकादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडंगसिद्धतैलमभ्यंजने हितं ।

स्विन्नां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
विडंगसारैरालिंपेदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।
कौटजेंगुदकारंजबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥

अथाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
पुनिबपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥

परिलेहिकां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः स्विन्नां विडंगसारैरुरभ्रीमूत्रकल्कितै-रालिंपेत् । कौटजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कल्कितैरालिंपेत् । अथवा तैरेव कौटजादिभिः कटुतैलं निंबादिभिः सह विपाचयेल्लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बंधमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धास्त्रं लागयेल्लग्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥

कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बंधमालोच्य लागयेत् । लग्ने कर्णे सद्यश्छिन्ने विशोधनं विरेकादि ।

अथ ग्रथित्वा केशांतं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य संधिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥५२ ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुंठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलं बध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥
शोणितस्थापनैर्व्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥

अथ कर्णरोगविधानमाह । केशांतं ग्रथित्वा छेदनं लेखनं कृत्वा संधि-सुषमं निवेश्य न निम्नं नचोन्नतं सुषममिति । सुषमादिषु चेति षत्वं । अ-भ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुंठितं। सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा । शोणितस्थापनैर्मधुकगैरिकादिभिरवचूर्णयेत् । ततो व्रणहितमाचरेत् । सप्ता-हादूर्ध्वमामतैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुतेप्युक्तम् । न कर्णे शोफ-रागादियुक्ते संधानमिष्यते । न चस्मरस्य नात्युष्णनाविशुद्धतनोरपीति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमास्थिरम् ।
सुवर्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्धयेत् । वर्ष्मरूपमुच्यते ।

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
अश्वगंधाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
छुच्छुंदरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
जंतूका जलजन्मा च तथा शाबरकंदकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्कं सुतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यंगात्कर्णवर्द्धनम् ।

जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिषं घृतं खरपाकमभ्यंगात् कर्णवर्धनम् । जलशूकः शैवालः । रूपिकः अर्कः । छुच्छुंदरी मूषिकाभेदः । सा च कालेन मृता नतु व्यापादिता स्वयम् । जंतूका चर्मचटिका । जलजन्मा जलौका । शबरकंदको लशुनः ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
छिद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
सीव्येद् गंडं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
कपोलबंधं संदध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
आमतैलेन सिक्त्वा तु पतंगमधुकांजनैः ।
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वा चारिकमादिशेत् ।
ज्ञात्वावस्थांतरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
छिद्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपांते च चर्मवत् ।
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

. अथेति मंगले कृतमंगलस्य वयस्थस्य शुद्धस्य नासिकां छिन्नां कुर्यात् । कथमित्याह । नासातुल्यं पत्रं छिद्यात् । तेन पत्रेण तुल्यं कपोलाच्छिद्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मांसं रक्षंस्तत्पत्रं तनुतां नयेत् । अनंतरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते तत्त्वचमुपरिवर्त्यकपोलबंधं संदध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अतर्मध्येनासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत्सुखोच्छ्वासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सिक्त्वा पतंगमधुकांजनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि शिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनंतरं माक्षिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकं स्नेहं विध्युक्तमादिशेत् । अवस्थांतरं च ज्ञात्वा सद्यो व्रणप्रतिषेधविधिं कुर्यात् । ततो रूढे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिंद्यात् । अनंतरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत्। हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेप्ययं विधिः ।

सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निविशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासंधानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

नाडीयोगमंतरेणोष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासंधानतुल्यो विधिः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं नासारोगविज्ञानं विभणिषुराह ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यंबुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥
जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्वातोल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानतां घनत्वं प्राप्ताः प्रतिश्यायं जनयंति । किंभूतं विवर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ।
कीटका इव सर्पंति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।

तेषु वातपित्तकफोत्थेषु मध्ये वातात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः। भ्रुवौ परितः कीटकाः सर्पंतीव मन्यते । भ्रुवौ परित इत्यभितः परित इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ ५ ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ।

पित्तात्प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवंति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपिटिकास्तासां संभवः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
माधुर्यं वदने कंडूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।

कफात्प्रतिश्याये सति कासादयो भवंति ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशांतिमान् ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतोऽकस्मान्निमित्तं विना वृद्धिमांश्छांतिमांश्च ।

दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

रक्तं दुष्टं नासाशिराः प्राप्तं प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुरसः सुप्तत्वं ताम्रनयनादिकं पित्ताभिहतं लक्षणं स्यात् । अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्ससर्वेंद्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
कुपत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गंध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।
मूर्छंति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं यांति-स तु दुष्टपीनसो यथोक्तोपद्रवाणां मुखशोषादीनामधिक्याद्धेतोः सर्वेंद्रियतापनो नासाचक्षुरादीनां खेदकः । अग्निसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति। मुखदौर्गंध्यादिकरस्तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिंडितश्लेष्मस्रुतिः । अत्र च कृमयो मूर्छंति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्वलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ १३ ॥

तेषु प्रतिश्यायेषु पक्वलक्षणानि तद्यथा । अंगस्य शरीरस्य लाघवं स्यात्। क्षुतेश्च शमः। कफः सचिक्कणः पीतो रसगंधयोश्च ज्ञानमिति । भृशक्षवाख्यं लक्षयितुमाह ।

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेत्यर्थं क्षवथुं स भृशंक्षवः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णस्य मरीचादेर्घ्राणात्सिहनात्तथा रत्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासातरुणास्थिनि विघट्टिते सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत् । सन्निवृत्तः सन्नत्यंतं छिक्कां कुरुते स भृशं क्षव उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकाशोषः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥
निःश्वासो श्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये रोगे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्वमापूरमिव जायते । श्लेष्मरूपिणा रुद्धेन वातेन निश्वासो श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी संवृते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥
स घ्राणपाकः

पित्तं कर्तृ नासापुटे त्वङ्मांसं सदाहशूलं पचेत् । स घ्राणपाकाख्यः ।

स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ।
अच्छोजलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

स्रावस्तु तत्संज्ञो घ्राणस्रावाख्यः स च कफादेव केवलाद्भवति । अच्छो जलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते । विशेषेण रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्यात्स घुर्घुरं श्वासं पीनसवत्अधिकवेदनम् ॥ २० ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं घनम् ॥ २१ ॥

कफो नासायां प्रवृद्धो रुध्वा स्रोतांस्यपीनसं घुर्घुरश्वासयुतं पीनसाधिक-रुजं कुर्यात् ।(पीनसाधिकरुजं कुर्यात्)। तेनापीनसेनास्य रोगिणो मेष-स्येवानवरतं प्रक्लिन्ननासिकापिच्छिलादियुक्तं नस्ताकफं सिंघाणकं स्रवति ।

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यांतः स्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यतोंतश्च स्पर्शनं न सहते । तथा धूमोपमोच्छ्वासाद्दहतीव च । सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनास्यं वदंति तम् ॥ २३ ॥

तालुदेशे मूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत् तं पूतिनासं वदंति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

ससंनिपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्रवेत् । तत्पूयरक्तसंज्ञं शिरोदाहरुजाकरमाख्यातं ।

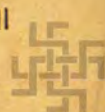
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं सशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धो वायुरंतर्नासायां शोषयेत्कफं । सच कफः शुष्कपुटतां प्राप्नोति । पुटकं तदुच्यते ।

अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिंगैर्यथायथम् ।

अर्शोर्बुदानि च दोषलिंगैर्यथास्वं जानीयात् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।

सर्वेष्वर्शःस्वर्बुदेषु च कृच्छ्रादुच्छ्वसनं। तथा पीनसोऽनवरतं क्षवस्तथा सानुनासिकभाषित्वं तथा पूतिनासः शिरोव्यथेति स्युः।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

एषामष्टादशानां पीनसानां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेद्।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

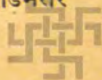
विंशोऽध्यायः।

अधुना नासाचिकित्सितं भणनावसर इत्याह।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत्।
स्नेहनस्वेदवमनधूमगंडूषधारणम् ॥ १ ॥
वासो गुरूष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम्।
लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम्।
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः।
कवोष्णं दशमूलांबु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥
जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाऽजाज्युपकुंचिकाः।

पीनसेष्वखिलेष्वपि निवातवेश्मस्थितः सन् स्नेहनस्वेदनवमनधूमगंडूषधारणं च सेवेत। तथा वस्त्रमुष्णस्वभावं कौशेयाविकादिभिर्मूर्द्धः परिवेष्टनं सुघनं भजेत्। तथा भोजनं लघ्वादिगुणं भजेत्। दाडिमं श्रेष्ठं दाडिमसरं

दधिदाडिमसाधितमिति केचित्पठंति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थोत्थश्च यूषः पूजितः । दशमूलांबु कोष्णं प्रसन्नां वा पुराणां पिबेत् । चोरकादीनि जिघ्रेत् ।

व्योषतालीसचविकातिंतिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साग्न्यजाजीद्विप्रलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाद्गुडात्तुलार्द्धेन पक्केन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

व्योषादिकं पृथक्द्विपलद्वयं त्वगादिकं द्विकार्षिकं पुराणगुडेन पंचाशत्प्रमाणेन पक्केन वटकीकृतमेतत्पीनसादिहृत्परं रुच्यादिकृत् ।

शताव्हात्वग्बलामूलं श्योनाकैरंडबिल्वजम् ॥ ७ ॥
सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।
अथवा सघृतान्सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ॥ ८ ॥

शताव्हादिकं वसादियुक्तं धूमं पिबेत् । मल्लकसंपुटे वा सक्तून् ससर्पिष्कांशं धूमं कृत्वा पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स्नानादीनि त्यजेत् । इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
पटुपंचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

वातप्रतिश्याये वातघ्नैरास्नादिभिः साधितं घृतं पिबेत् । सैंधवादिभिः पंचलवणैर्वा सिद्धं । विदारिपंचांगुलेत्यादिना सिद्धं घृतं पिबेत् । तथाऽऽर्दितोक्तां चिकित्सां स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः सृतम् ।
परिषेकान्प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातव्यम् । परिषे-कादीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिबिल्वकैः ।
क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

धवत्वगादिभिस्तैलं क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वितं नावनं पचेत् ।

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।
सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
बस्तांबुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजीरकैः ।

कफजे लंघनं हितं । तथा शिरसो गौरसर्षपैर्लेपः । घृतं सयवक्षारं पीत्वा वमेत् । छागमूत्रेण पिष्टैः सैंधवादिभिर्नस्यं हितं ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिकं प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनसे ।

दुष्टपीनसे पाययेद् यक्ष्महरं कृमिहरं च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योषोरुबूककृमिजिद् दारुमाद्रीगदं गुदम् ॥ १५ ॥
वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।
अग्निमंथस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥
अश्वविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः ।
क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

व्योषादितुरगविड्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतःशिग्रुफलांतानि पिष्टानि क्षौमगर्भां कृतां वर्तिं नासया मुखेन पिबेत् ।

क्षवथौ पुट काख्येस्तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

क्षवथौ पुट काख्येरोगे तीक्ष्णैः प्रधमनं हितं ।

शुंठीकुष्टकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुंठ्यादिकल्कक्वाथैस्तैलं घृतं च साधितं नस्यं क्षवपुटं च हंति ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेप्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलतैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेप्येष एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संसृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितं । संसृतौ स्रावे तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमरिचवेल्लहिंगुकणागुडैः ॥ २१ ॥
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिरुरभ्रमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिग्रुसिंहीनिकुंभानां बीजैः सव्योषसैंधवैः ॥ २२ ॥
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिग्र्वादीनां बीजैर्व्योषादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितं ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥
अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चास्मिन्नाडीव्रणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वर्शोर्बुदेषु च ।

निकुंभकुंभसिंधूत्थमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥
कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् ।
शिग्र्वादि नावनं चात्र पूतिनासोऽदि तं भजेत् ॥ २५ ॥

अर्शोर्बुदेषु दग्धेषु निकुंभादिभिः कल्कितैर्घृतमध्वक्तां घ्राणे वर्तिं प्रवेशयेत् । शिग्र्वादिकं च नस्यं पूतिनासोक्तं भजेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठउत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मुखरोगविज्ञानंविभणिषुराह ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥
अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दंतधावनम् ।
धूमच्छर्दनगंडूषानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वंत्यंतर्मुखे गदान् ।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितादिभजतो दंतधावनं द्विषतः सेवमानस्य धूमादिकं चोचितं द्विषतः शिराव्यधं च द्विषतः श्लेष्मोल्बणा दोषाः क्रुद्धा मुखस्यांते गदान् कुर्वंते ।

तत्र खंडौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादोष्ठो द्विधा कृतः खंडौष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पवनादोष्ठकोपे ओष्ठौ स्तब्धौ महारुजौ दाल्येते तथा परिपाट्येते इव । तथा परुषौ कृष्णौ रूक्षौ दृश्येते ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाकौ

पित्तेनोष्ठौ तीक्ष्णं न महते पीतौ च स्यातां । तथा च सर्षपाकृतिभिः पिटिकाभिश्चितौ । बहुक्लेदौ शीघ्रपाकौ च ।

कफात्पुनः ॥ ५ ॥
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

कफेन शीतासहौ गुरू । शूनौ सवर्णैः पिटिकैराचितौ स्यातां ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्रावपिच्छलौ ॥ ६ ॥
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।

सन्निपातादोष्ठौ नानावर्णपिटिकैराचितौ दुर्गंधस्रावपिच्छलौ । सहसैव म्लानौ कदाचित्संशूनौ सरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेर्बुदं भवेत् ।

रक्तेन युक्तं रुधिरं स्रवंतौ रक्तप्रभौ च । क्षीणे रक्ते खर्जुराकारमर्बुदमोष्ठे स्यात् ।

मांसपिंडोपमौ मांसात्स्यातां मूर्छत्कमीक्रमात् ॥ ८ ॥

मांसेन मांसपिंडोपमावोष्ठौ ततश्च मूर्छत्कृमयो जायंत इत्यर्थः । क्रमेण मूर्छत्कृमी स्यातां ।

तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकंडू मेदसा मृदु ।

मेदसा तैलाभः शोफः क्लेदश्च ययोस्तावेवं तथा कंडूयंतौ मृदुचोष्ठौ स्याताम् ।

क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कंडूलौ दशनच्छदौ ।

क्षतजावसकृदीर्येते भेद्येते परिपाट्येते इव ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्यातां सकंडूलौ ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

वातकफाद् बुद्बुदाकारं जलार्बुदमोष्ठे स्यात् । इत्येकादश ओष्ठे ।

गंडालजी स्थिरः शोफो गंडे दाहज्वरान्वितः ।

स्थिरः शोफो गंडप्रदेशे दाहज्वरयुतो गंडालजीत्युच्यते । इत्येको गंडे ।

वातादुष्णसहा दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
दाल्यंत इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।

वातेन दंता उष्णसहाः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः शूलेन दाल्यंत इव चासौ शीतदंतसंज्ञो दालनश्चोक्तः ।

दंतहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥
भवंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ।

दंतहर्षे प्रचंडवातस्याम्लशीतभक्ष्यस्यासहाद् द्विजास्तथाम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव च स्युः ।

दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

दंतभेदे दंतास्तोदादियुताः स्युः ।

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

चालाख्यो रोगो दंतैश्च चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥

सुकरालानां दंतानां समुद्भवः करालाख्यो रोगः ।

दंताधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ।
जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधिकोदंतोऽधिदंतसंज्ञो रोगो वर्धनः स एवोक्तः। जायमाने तस्मिन् दंतेऽतिपीडा जायते। जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति।

अधावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः।
पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोप्युपेक्षितः॥ १६॥

अधावनाद्दंते मलः कफो वा पवनेन शोषितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स एवोपेक्षितः शर्करा स्यात्।

शातयत्यणुशो दंतान्कपालानि कपालिका।

कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुशः स्तोकं स्तोकं शातयति।

श्यावः शावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः॥ १७॥

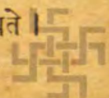
द्विजः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैः शावाख्यः।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः।
शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते॥ १८॥
पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः।
अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोसितश्चलः॥ १९॥
प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः कृमिदंतकः।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोषिते मज्ज्ञि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते। ततो निमित्तमंतरेण तीव्रार्तिरहेतुशांतिर्जायते। तथा संरंभान्वितः कृष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्तस्रावी स च कृमिदंतकः। इति दंते दशैते।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकम्॥ २०॥
शीर्यंते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च।
शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन दंतानां मांसानि पूतीनि रक्तं निर्निमित्तं वहंति शीर्यंते। किंभूतानि। मृदुक्लिन्नानि। असितानि च। असौ शीतादः कथ्यते।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥
दंतमांसानि दह्यंते रक्तान्युत्सेदवंत्यतः ।
कंडूमंति स्रवंत्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥
चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं च जायते ।

पित्तरक्तोत्थो यो दंतमांसपाक उपकुशसंज्ञस्तेन दंतमासानि दह्यंते रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कंडूयुतानि रक्तं स्रवंति । रक्ते स्थिते सत्याध्मायंते । चला दंता मंदरुजाः स्युः । पूतिवक्त्रं च जायते ।

दंतयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुप्पुटः ।

द्वयोर्दंतयोस्त्रिषु वा दंतेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते । स दंतपुप्पुटसंज्ञः ।

दंतमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥
सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दंतविद्रधिः ।

दंतमांसे बाह्येऽभ्यंतरे च दोषैः सरक्तैर्गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च भिन्नः सन् पूयास्रं स्रवेत् । स दंतविद्रधिः ।

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
लालास्रावी स सुषिरो दंतमांसप्रशातनः ।

दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्रावी स सुषिरसंज्ञो दंतमांसप्रशातनः ।

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ २६ ॥
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ।

सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्रावेनान्वितो स महासुषिराख्य उक्तः । स च विशीर्णद्विजबंधनः स्यात् ।

दंतांते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

दंतांते कीलसदृशः शोफो हनौ कर्णे च रुजां करोति । अभ्यवहृतिं प्रतिहंति । सोधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

घृष्टेषु दंतमांसेषु संरंभो जायते महान् ॥ २८ ॥
यस्मिंश्चलंति दंताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।

दंतमांसेषु दंतकाष्ठादिना घृष्टेषु महान् संरंभो जायते । यस्मिन्सति दंताश्चलंति सोभिघातजो विदर्भाख्यः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥
अंतस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्गतिम् ।
पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् साध्यानपि य उपेक्षते । तस्यांतरेषु दोषोस्रवन्सूक्ष्मां गतिं संजनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं स्रवति । त्वङ्मांसास्थीनि प्रभिनत्ति । ताश्च गतयः पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्वातादिभिर्लक्षणैः । इति दंतमूले त्रयोदश ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
जिव्हा

वातदूषिता जिव्हा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता ।

पित्तात्सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसांकुरैश्च चिता जिव्हा स्यात् ।

शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥

कफेन शाल्मलीकंटकाभैः कंटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिव्हा स्यात् ।

कफपित्तादधः शोफो जिव्हास्तंभकृदुन्नतः ।
मत्स्यगंधिर्भवेत्पक्कः सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥

कफपित्तात् जिव्हाया अधः शोफो जिव्हास्तंभकर उन्नतः पक्वो मत्स्यगंधिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मांसशातनः ।

प्रबंधनेऽधो जिव्हायाः शोफो जिव्हाग्रसन्निभः ।
सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ ३४ ॥
अधिजिव्हः सरुक्कंडूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

जिव्हायाः प्रबंधनेऽधस्ताज्जिव्हाग्रतुल्यः शोफः सहांकुरःकफपित्तरक्तैर्लालोषास्तंभयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिव्हो रुक्कंडूभ्यां युतो वाक्याहारविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिव्हस्तु जिव्हाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तादृगेवाधिजिव्हसदृश उपजिव्हो जिव्हाया उपरि स्थितः। इति जिव्हायाः षडेते ।

तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
बह्वचो घनाः स्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥३६॥

वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बह्व्यो घनाः स्रावान्विताश्च तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्सास्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलंबः पिच्छलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
कंठोपरोध तृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ।

तालुमूले कफाद्रक्तसहितात् मत्स्यबस्तिसदृशो मृदुः प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारं प्रेरयन् कंठोपरोधादिकृत् । गलशुंडिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

तालुमध्ये पद्माकारो रक्ताद्दुष्टाच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

*कफाद्दुष्टात् तालुप्रदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् स च कच्छप इत्युच्यते । श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्च यः शोफः स्यात्स पुप्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

पित्तेन दुष्टेन यस्तालुपाकः पूयास्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।

वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोफस्तालुशोषः स तदाह्वयस्तालुशोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ९।

जिव्हाप्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कंठे कंठप्रदेशे ये मांसांकुरा जिव्हाप्रबंधजा जिव्हामूलोत्था दारुणा दुःसहाः कंठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः सत्वरोद्भूता भवंति । सा शीघ्रकारिण्याशुव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते ।

कंठास्यशोषकृद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥
सा रोहिणी वातात्समुत्पन्ना कंठास्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकंठधूमायनान्विता ।
क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

---

*कफादित्यारभ्याध्यायांतं चंद्रिका व्याख्या । अरुणदत्तव्याख्यापत्राणि च वारित्रुटितानि ।

पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षिप्रजा शीघ्रोत्थाना। शीघ्रपाका । अतिरागिणी भृशलोहिता । स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ।

कफेन पिच्छला पांडुः

कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छला पांडुरा च भवति।

असृजा स्फोटकाचिता ।
तप्तांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

असृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता समंताद् व्याप्ता स्यात्। तप्तांगारनिभा वर्णतः स्पर्शतो वा कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः पित्तोत्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंगसमन्विता ।

निचयात्सन्निपाताद् रोहिणी गंभीरपाका गूढपाका स्यात् । सर्वलिंगैर्वातादिभिः समन्विता युक्ता स्यात् ।

दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥
शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ।

दोषैर्वातादिभिः कफोल्बणैः कफप्रधानैः कंठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः शूककंटकवत् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ।

वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाहं ज्वरं च करोति स नाम्ना वृंद इत्युच्यते ।

हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ।
पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ ४७ ॥

कंठप्रदेशे शोफः कार्पास्याः फलसन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुंडिकेरिकेत्युच्यते ।

बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।
गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

कंठे श्वयथुर्बाह्यांतर्घोरो दुस्तरो गलमार्गार्गलोपमः । स इव जायते । मूर्द्धगुरुतादीन् प्रददाति । स गलौघ इत्युच्यते ।

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

गले यः शोफो नातिरुगायतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते । तद्वदेव गलौघवच्छोफो नातिरुगथवा तद्वदेव वलयाकृतित्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गलायुकः ।

दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो मूले पृथुर्विस्तीर्णः । कृच्छ्राद्दुःखेन उच्छ्वासाभ्यवहृतिर्यस्य स तथाविधो व्याधिर्गलायुक इत्युच्यते ।

भूरिमांसांकुरवृत्ता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥
शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।

भूरिभिः प्रभूतैर्मांसांकुरैरावृता परिवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृता या वर्तिः सा शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्संचयं प्राप्ता शतघ्नीवत् सातिरुक्करी । शतघ्नी शस्त्रविशेषः ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
पूतिपूयनिभस्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।

व्याप्तः सर्वगलः कंठो येनेत्येवं विधो यः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको महारुजः पूतिदुर्गंधिपूयसदृशं स्रवति मलं स गलविद्रधिरित्युच्यते ।

जिव्हावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलार्बुदम् ।

जिव्हावसाने पर्यंते कंठादौ श्वयथुमपाकं स्थिरं रक्तं नीरुजं मला दोषा जनयंति । तद्गलार्बुदं स्मृतं कथयंत्याचार्याः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडोभवेद्बहिः ।
वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ५३ ॥

दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगंडो नाम व्याधिर्भवेत् । स च कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लंबते ।

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ।
वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४॥

स गलगंडो वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः कृष्णराजिमान् स्यात् । स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।
वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

कफात्प्रकुपिताद् गले गलगंडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यतां मधुरवक्त्रत्वं च कुर्यात् ।

मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृध्योः सोऽनु विधीयते ।
देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगंडः कफवल्लक्षणैर्भवेत् । स च देहं शरीरं हानिवृद्धयोरनुविधीयते । अनुकरोति। तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत् । देहस्य क्षयात् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं स्वरे चाल्पतां कुरुते ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः ।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥५७॥

श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य वायोर्गती रुद्धा भवेत् । येन व्याधिना पुरुषः शुष्ककंठो हतस्वरः स्यात् । ताम्यन् तमोगच्छन् तमः प्रविशन्

प्रकर्षेण सक्तं श्वासं मुंचति । स व्याधिरनिलाद्वातात् स्वरहा स्वरभ-न्नाम्ना भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यांतर्व्रणान्सर्वसरोऽनिलः ।
संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥
जिव्हा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकाचिता ।
विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अनिलो वायुः सर्वसरः सर्वतः प्रसरन् सन् । सर्वतो वदनस्यांतर्व्रणान् संचारिणोऽरुणान् रूक्षांश्च करोति । तथोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ । जिव्हा शीतासहा शीतस्पर्शाऽक्षमा गुर्वी स्फुटिता कंटकैराचिता स्यात् । स च मुखं कृच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
यात्यूर्ध्वं वक्त्रदौर्गंध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

अर्शोगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्त्रदौर्गंध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति स ऊर्ध्वगद इति संज्ञितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।
क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्

पित्तजे पित्तोद्भवे मुखपाके दाहोषे भवतः । तथा तिक्तवक्त्रता तिक्तास्यत्वं भवेत् । क्षारेणोक्षितं यत् क्षतं व्रणस्तेन समाना तत्समरुजा व्रणा भवंति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

रक्तजे पाके मुखस्यांतः पित्तजपाकवल्लक्षणानि भवंति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

कफजे पाके मधुरास्यत्वं मधुरमुखत्वं स्यात् । तथा कंडूमत्पिच्छलाश्च व्रणा भवंति ।

अंतःकपोलमाश्रित्य श्यावपांडुकफोर्बुदम् ॥ ६२ ॥
कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

कफो वृद्धोंतःकपोलमाश्रित्यार्बुदं शावं पांडु च कुर्यात् । तच्चार्बुदं पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

मलैर्वातादिभिः सर्वैस्त्रिभिः सास्त्रैः सरक्तैर्मुखपाको भवेत् । स च सर्वाकृतिः सर्वलक्षणः स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः ।

दंतकाष्ठविद्विषिणो नरस्य तैरेव दोषैः पूत्यास्यता पूतिवक्त्रत्वं स्यात् ।

ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिंव्हायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ।
एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

ओष्ठ एकादश । एको गंडे । दंते दश । दंतमूले त्रयोदश । जिंव्हायां षट् । तालुन्यष्टौ । गलेष्टादश । वक्त्रेष्टावामयाः । एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरामया आख्याता उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।
करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि मलाद्विना ॥ ६६ ॥
कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।
स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्यावः शतघ्नीवलयालसाः ॥ ६७ ॥
नाड्योष्ठकोपोनिचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।
दशने स्फुटिते दंतभेदः परिगोपजिव्हिका ॥ ६८ ॥

गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।
याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

ओष्ठामयेषु मध्येऽनुपक्रमा असाध्याः। करालो नाम दंतरोगः। महासुषिरो दंतरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगदो वक्ररोगः । शतघ्नीवलयो कंठरोगौ । अलसोधिजिह्वारोगः । निचयात्सन्निपातात् नाडीदंतमूलजा । ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपाताज्जाता रोहिणी । दंतभेदो दशने स्फुटिते । पक्वोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः । याप्यस्तु हर्षो भेदश्च दंतहर्षौ दंतभेदश्च द्वावेतौ याप्यौ । शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वक्ष्यमाणैः ।

इत्यष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
खंडोष्ठस्य विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

खंडोष्ठस्य छिन्नौष्ठस्य स्निग्धस्विन्नस्य ओष्ठप्रांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा सद्यो व्रणवदुपचारं कुर्यात् । शतधौतघृताभ्यक्तां व्रणस्योपरि कवलिकां दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥
पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितम् ॥ २ ॥

वातहरमधुरौषधसाधितं तैलं नस्यं प्रयोज्यम् ।

महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

सर्जरससिक्थकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धेन महास्नेहेन सर्पिर्मज्जवसातैलाख्येनाक्तः पिचुर्वातोष्ठे वातज ओष्ठकोपे हितः ।

यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

तेनैव महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वा तोष्ठे वा प्रतिसारणं हितं ।

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैः ॥ ४ ॥

ओष्ठं वातौष्ठं दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत् ।

खंडोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

खंडोष्ठविहितं खंडोष्ठोक्तं नस्यं प्रयोज्यम् । तथा तस्य मूर्ध्नि तर्पणं शिरोभ्यंगः कार्यः ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

पित्तजमभिघातजमोष्ठकोपं जलौकोभिरुपाचरेत् । चिकित्सेत् । अभी रक्तं स्रावयेत् ।

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

पित्तोत्थेऽभिघातजे चौष्ठकोपे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितं ।

गुडूचीयष्टिपत्तंगसिद्धमभ्यंजने घृतम् ॥ ६ ॥

गुडूच्यादिभिः कल्कितैर्घृतं सिद्धमभ्यंजने हितं ।

पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया

अत्र तयोः पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्रधिवत् क्रिया चिकित्सा कार्या ।

शोणितजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

शोणितजे रक्तोत्थेऽप्योष्ठ इदमेव कर्म कार्यं भवेत्।

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥
पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्रे प्रतिसारणम्।
धूमनावनगंडूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

कफोत्तर ओष्ठे हृतास्रे हृतरक्ते पाठादिभिः प्रतिसारणं हितं। तथा धूमादयः कफघ्ना हिताः।

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना।
प्रियंगुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

मेदोजमोष्ठकोपं स्विन्नं भिन्नं विदारितं गतमेदसं संतमग्निना दहेत्। प्रियंग्वादिभि. प्रतिसारयेत्।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे।
अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

तीक्ष्णाः पिप्पलीमरिचादयः समाक्षिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणं। अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽग्निरथवा चिकित्सितं। क्षारेणाग्निना वा दहेदित्यर्थः।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे शोफवदाचरेत्।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे कपोलेऽलजीं रोगं शोफवदुपक्रमेत्।

स्विन्नस्य शीतदंतस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥
तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैंधवैः।
दाडिमत्वग्वराताक्ष्यकांजिकांब्वास्थिनागरैः ॥ १२ ॥
कवलः क्षीरिणां क्वाथैरणुतैलं च नावनम्।

शीतदंतस्य स्विन्नस्य पाली व्रीहिमुखेन शस्त्रेण विलिखितां तैलेन दहेत्। दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्या च। क्षीरिणां क्वाथैः कवलो हितः। नस्यमणुतैलं हितम्।

दंतहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूषधारणम्।

दंतभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता। तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूषधारणम्।

सस्नेहं दशमूलांबु गंडूषः प्रचलद्द्विजे ॥ १४ ॥
तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तंगपटुघर्षणम्।
स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

प्रचलद् द्विजे दशमूलांबु सस्नेहं गंडूषस्तुत्थादिभिर्घर्षणम् स्निग्धा नस्यादयोऽवस्थावशादभ्यसनीयाः।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम्।
कृमिदंतमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरं तदा कृमिदंतं यथोत्पाट्य तथैवोपक्रमेत्। अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव चिकित्सा कार्या। तस्मिन् अधिदंतक उत्पाटिते रक्तेऽनवस्थिते सति तस्मिन् स्थाने दग्धे पश्चाद्व्रणवच्चिकित्सा कार्या।

अहिंसन् दंतमूलानि दंतेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत्।

दंतेभ्यः शर्करां हरेद्दंतमूलान्यहिंसन्नपीडयन् रक्षन्। ततोनंतरं शर्करां विलिख्य दंतलेखनकेन शस्त्रेण क्षारचूर्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत्।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

कपालिकायामप्येवमेष एवोपक्रमः कार्यः । दंतहर्षोक्तं च समाचरेत् । दंतशर्करोक्तं सर्वं तदाचरेत् ।

जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकम् ।
स्निग्धैश्चालेपगंडूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥
गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

कृमिदंतकं स्विन्नमचलं विस्रावणैर्विस्रावयेत् । तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपादिभिर्गुडेन पूर्णं सुषिरं मदनेन दहेद्वा गुडेन पूर्णं मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन वा पूर्णं कुब्जशलाकया तप्तया दहेत् । सप्तपर्णार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितं । तत् कृमिशूलजित् । सप्तच्छदक्षीरेणार्कक्षीरेण यत्सुषिरपूरणं तत्कृमिशूलनुत्स्यात् ।

हिंगुकट्फलकासीसस्वर्जिकाकुष्टवेल्लजम् ।
रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥

हिंग्वादिकं चूर्णं वसनस्थितं तांतवबद्धं दंतस्योपरि स्थापितं दंते धृतं रुजांहृत् ।

गंडूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।
क्राथैर्वा युक्तमेरंडद्विव्याघ्रीभूकदंबजैः ॥ २२ ॥

एभिरेव हिंग्वादिभिः सिद्धं तैलं गंडूषं रोगिणं ग्राहयेत् । एरंडादिजैः क्राथैर्युक्तं तैलं गंडूषं धारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशांतरुजं भृशम् ।
दृढमप्युद्धरेद्दंतं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥
संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन वा ।
तैलं सयष्ट्याह्वरजो गंडूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥

इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशांतपीडं दंतं सुदृढमपि पूर्वं मूलाद्विमोक्षितं लघुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यंत्रेण वोद्धरेत्। अनंतरं तैलं मधुयष्टीचूर्णयुतं गंडूषं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुयष्टीचूर्णयुतं ।

ततो विदारियष्ट्याव्हशृंगाटककसेरुभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युंजीत नावनम् ॥ २५ ॥

ततो विदार्यादिदशगुणक्षीरं तैलं पक्कं नस्यं युंजीत ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
नोद्धरेच्चोत्तरं दंतं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥
एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् । उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो बहूपद्रवकरः । एषामपि दंतैरुद्धृतैः स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

विस्राविताम्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः ।
तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

विश्राविते रक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् । तेषां मुस्तादीनां क्वाथः कवलो मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दंतमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः ।
मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमंडमधुद्रुतैः ।
लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
सकुष्टशुंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः ।
सुखोष्णो घृतमंडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

उपकुशे दंतमांसानि स्विन्नान्युष्णांबुगंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत्। ततो लाक्षादिभिर्घृतमंडमधुद्रुतैः प्रतीसारणीयानि। अनंतरं सुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा कवलग्रहः। मधुरैर्मधुरौषधैः कल्कक्काथीकृतैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोर्हितम्।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
यष्ट्याह्वस्वर्जिकाशुंठीसैंधवैः प्रतिसारणम्।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम्।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः।
रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाट्यो दाह्योवगाढकः ॥ ३४ ॥

विद्रधौ दंतविद्रधौ कटुकादिभिः कवललेपनं हितम्। कट्वादिभिर्घर्षणं हितम्। हिमैः शीतवीर्यौषधैः शीतलैः पाकं रक्षेत्। पक्वः पाटनीयः। अग्निना दाह्योवगाढः।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम्।
रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठातार्क्ष्यपत्तंगकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गंडूष इष्यते।
यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिवागरुचंदनैः ॥ ३६ ॥
सगैरिकसिताम्बुद्रैः सिद्धं तैलं च नावनम्।

सौषिरे छिन्नलिखिते च रोध्रादिभिर्माक्षीकयुतैः प्रतिसारणम्। तैरेव कषायैर्गंडूषश्च स्यात्। यष्ट्यादिभिः पक्वं तैलं नावनम्।

छित्त्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः।
पटोलनिंबत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

अधिमांसकं छित्त्वा वचादिजैश्चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्। पटोलादिक्काथः कवलो हितः।

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत्।
क्षारं युंज्यात्ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत्। क्षारं युंजीत ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलम्। शीतवीर्यसाधितम्।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः।
नाडीं दंतानुगां दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥
कुब्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा।
धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकंटकैः ॥ ४१ ॥
क्षीरिवृक्षांबुगंडूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम्।

उभयत ऊर्ध्वमधश्च कायं मूर्द्धानं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दंतानुगामुपचरेत्। दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत्। कुब्जां नैकगतिं पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत्। जात्यादिभिर्धावनं हितम्। क्षीरिवृक्षांबुगंडूषस्तत्पक्कं च तैलं नस्यम्। क्षीरिवृक्षाणां मधुराणां काथेन गंडूषस्तत्कृतं क्षीरिवृक्षसिद्धं तैलं नस्ये योज्यम्।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कंटकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥
जिव्हायां

वातोत्थेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं जिव्हायां कुर्यात्।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते।
प्रतिसारणगंडूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

पित्तजातेषु जिव्हाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरे स्रुते प्रतिसारणादिमधुरैर्हितम्।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः।

कफोत्थेष्वप्येवं कफजेषु जिव्हाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरे सृते तीक्ष्णैः सर्षपादिभिः प्रतिसारणादि हितम् । आदिशब्दाद् गंडूषो नावनं च ।

नवे जिव्हालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

नवे च जिव्हालसे एष एवोपक्रमः । एषो वेति । तीक्ष्णैरौषधैः प्रतिसारणादयो योज्याः । किं तु शस्त्रेणैनं न स्पृशेत् । एतद् युक्त्या च पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजज्ञौ ।

उन्नम्य जिव्हामाकृष्टां बाडिशेनाधिजिव्हिकाम् ।
छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

अधिजिव्हिकां बडिशेनाकृष्टां मंडलाग्रेण छेदयेत् । किंकृत्वा । उन्नम्य जिव्हां । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यं ।

उपजिव्हां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

उपजिव्हां शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वाऽगुलिशस्त्रेण परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुंडिका साध्या नस्यगंडूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

शुंडिकाकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

ऐर्वारुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।
अग्रे निविष्टं जिव्हाया बडिशाद्यवलंबितम् ॥ ४७ ॥
छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।
छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

वृद्धायां गलशुंडिकायां सत्यां जिव्हाया अग्रे निविष्टं कृष्णदीर्घं कर्कटिकाबीजसदृशं बडिशादिनाऽवलंबितं मंडलाग्रेण छेदयेत् । कथं नातिशयेन प्रांते न चातिशयेन मूले यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीनाच्छिन्ने सति व्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटंनटैः ।
छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
कटुकातिविषापाठानिंबरास्नावचांबुभिः ।

सम्यक्छिन्नायां शुंडिकायां मरिचादिभिः ससैंधवक्षौद्रैर्घर्षणं । कवलः कटुकादिक्काथेन ।

संघाते पुप्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

संहतौ पुप्पुटके कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण शस्त्रेण विलेखनं कृत्वा समाचरेत् ।

अपक्के तालुपाके तु कासीसक्षौद्रतार्क्ष्यजैः ।
घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

अपक्के तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् । शीतकषायमधुरौषधैः कवलः।

पक्केऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
वृषनिंबपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

पक्के तालुपाकेऽष्टापदवद्भिन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टापदं चतुरंगपिटम् । तद्वल्लेखाभिर्भेदो मंडलाग्रेण कार्यः । शस्त्रेणाष्टपिदवद्भिन्ने सति वृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् । आद्यशब्दात् जातीकरवीरगुडूचीकटुकाहरिद्राद्वयवेत्राग्रकंटकारिकाक्वाथौ मधुतैलं च ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
कणाशुंठीशृतं पानमम्लैर्गंडूषधारणम् ॥ ५३ ॥
धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् । पिप्पलीशुंठीभ्यां शृतं जलपानम् । अम्लैः कांजिकादिभिर्गंडूषधारणम् । धन्वमांसरसाः स्निग्धास्तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कंठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

क्राथः पानं च दार्वीत्वग्निंबतार्क्ष्यकलिंगजः ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ९५ ॥

कंठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः शिरादिभिस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगंडूषादि च दार्वीत्वगादीनां क्राथः पातव्यः । हरीतक्या क्राथः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वीह्रीपिरसांजनैः ।
सपाठातेजिनीनिंबैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ९६ ॥
कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

श्रेष्ठादिभिः सूक्तगोमूत्रसाधितैः कवलो गुटिका चात्रास्मिन् क्राथे परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ९७ ॥
वचा दंती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्तिशोफहा ।

निचुलादिभिर्लेपः कोष्णो रुजाशोफघ्नः ।

अथांतर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ९८ ॥
अंगुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।
पंचमुलांबुकवलस्तैलं गंडूषनावनम् ॥ ९९ ॥

अथेति मंगले । मंगलपूर्वकां वातजां रोहिणीकामंतर्बाह्यतश्च स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेणाथवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेक लिखेत् । पंचमूलक्राथः कवलस्तैलं गंडूषो नस्यं च ।

विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।
घर्षेत्सरोध्रपत्तंगैः कवलः क्वथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
द्राक्षापरूषकक्राथो हितश्च कवलग्रहे ।

पित्तजां रोहिणीं विस्राव्य रक्तं निर्हृत्य सितादिभिर्घर्षयेत् । तैश्च सितादिभिः क्वथितैः सरोध्रादिभिः कवलो द्राक्षापरूषकयोः क्राथः कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसंभवाम् ॥ ६१ ॥

रक्तजां रोहिणिकां प्रत्याख्याय पित्तजामिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
नस्यगंडूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
अपामार्गफलश्वेतादंतीजंतुघ्नसैंधवैः ।

कटुकैः कटुवर्गोक्तैः सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् । अपामार्गादिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूषयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृंदशालूकतुंडकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

तद्वच्च कफरोहिणीवदेव चिकित्सा वृंदादिषु ।

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यगैरिकैः ।
सरोध्रपटुपत्तंगकणैर्गंडूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

विद्रधौ शस्त्रेण स्राविते श्रेष्ठादिभिर्गंडूषादि हितम् ।

गलगंडः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ।
तिलैर्बीजैश्चलट्वामाप्रियालशणसंभवैः ॥ ६५ ॥
उपनाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।
शिग्रुतिल्वकेतकारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कांजिकेन वा ॥ ६७ ॥

गलगंडो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्रस्तिलैर्लट्वादिबीजैश्च उपनाह्यः । रूढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया कांजिकेन वा पिष्टैः। एकैषिका त्रिवृत् ।

गुडूचीनिंबकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।
साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

गुडूच्यादिभिः सकृष्णादेवदारुभिः कल्कितैर्गलगंडिनमातुरं पक्वं तैलं पाययेत्।

कर्त्तव्यं कफजेप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति।

कफोत्थेप्येतद् वातगलगंडोक्तं चिकित्सितं कार्यं। किंतु स्वेदविम्लापने चात्यर्थं कार्ये।

लेपोजगंधातिविषाविशल्यागविषाणिकाः॥ ६९॥
गुंजालाबुशुकाव्हाश्च पलाशक्षारकल्किताः।

कफजे गलगंडेऽजगंधादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत्॥ ७०॥
साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपंचकैः।
कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत्॥ ७१॥

हठो मिमिणिस्तस्य क्षारं गोमूत्रे शृतं पक्त्वा क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन। पेषणालोडने वारीति वचनात्। किंभूतः सन्। कोद्रवभुक्। वत्सकादिभिर्वा तैलं साधितं हितम्। कफघ्नान् धूमकादीन् शीलयेत्।

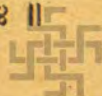
मेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत्।
असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत्॥ ७२॥

मेदोभवे गलगंडे शिरां विध्येत्। कफघ्नं च विधिं सेवेत्। असनादिचूर्णं चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत्।

अशांतौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत्।

अशांतौ सत्यां पाटयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत्।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः॥ ७३॥
क्वथितास्त्रिफलापाठामृद्वीका जातिपल्लवाः।
निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा॥ ७४॥

मुखपाकेषु समाक्षिका मुखधावनाः क्वथितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः। अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेव्या भुक्त्वा निष्ठीवेत्। कुठेरादिगणो वा हरीतकवर्गोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेव्यः।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्वेलाः प्रतिसारणम्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः॥ ७५॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णादयः प्रतिसारणम्। वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितम्।

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधिः कफे च कफघ्नत्।

लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिणाः स्थिराः॥ ७६॥

पिटिकाः कठिनाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत्।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम्।

सन्निपाते सन्निपातोद्भवे मुखपाके यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात्।

नवेर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम्॥ ७७॥
स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः क्वाथो गंडूष इष्यते।
गुडूचीनिंबकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः॥ ७८॥
यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगांस्तथाचरेत्।

अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणम् स्वर्जिकादिभिः क्वाथो गंडूष इष्टो गुडूचीनिंबकल्कोद्भवो मधुतैलयुक्तस्तथा यवान्नभोजी तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगानाचरेत्।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः॥ ७९॥
समंगाधातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम्।
धावनं वदनस्यांतश्चूर्णितैरवचूर्णनम्।
शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत्॥ ८०॥

पूतिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यं । समंगादिजलेन वदनस्यांतः क्षालयेत् । एतैरेव मुखांतरं चूर्णितैरवचूर्णयेत् । शीतादोपकुशोक्तं च नस्यादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।
मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्लकाम्लाग्निमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥
अश्वत्थजंब्वाम्रधनंजयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।
क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥
ता धारिता घ्नंति मुखेन नित्यं कंठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।
विशेषतो रोहिणिकास्यशोषगंधान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

त्रिफलादीनां द्रव्याणां क्वाथेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिफलादिरजसान्विता गुटिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कंठादिरोगान् दारुणानपि घ्नंति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः । अम्लाग्निमवेतसोम्लवेतसः । अत्राद्ये वृत्ते उपजाती । अंत्यमिंद्रवज्रा ।

खदिरतुलामंबुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
चंदनजोंगककुंकुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥
सुरतरुरोध्रद्राक्षामंजिष्ठाचोचपद्मकविडंगैः ।
स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतंगैः ॥ ८५ ॥
तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगंडूषैस्तत् ।
हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गार्ध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ८६

खदिरपलशतं जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितेन जलेन पिष्टैश्चंदनादिभिः कर्षांशैस्तैलप्रस्थं पचेत् । तच्च पाननस्यगंडूषैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान् जित्वा गृध्रदर्शीं दृष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं विधत्ते । आर्या गीतिः ।

उद्वर्तितं च प्रपुन्नाटरोध्रदार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्त्रम् ।
निर्व्यंगनीलीमुखदूषिकादि संजायते चंद्रसमानकांति ॥ ८७ ॥

मपुन्नाटादिभिरुद्वर्तितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यंगादिरहितं चंद्रतुल्यकांति संजायते । उपजातिः ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः ।
खदिरजंबूयष्टयानंताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः । ८८ ॥
तैलप्रस्थं पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।
रोगान्सर्वान् हंति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दंतपंक्तेश्चलायाः॥८९

नीलसहचरात्पलशतं जलघटे पक्त्वा तस्मिन् रसे द्विकार्षिकैः खदिरादिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दंतपंक्तेश्चलायाः स्थैर्यकृच्च । शालिनी ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।
घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्राथनाद् घने ॥९०॥
आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्यांबुपत्तंगगैरिकम् ।
चंदनद्वयरोध्रपुंड्राह्वे यष्टयाह्वलाक्षांजनद्वयम् ॥ ९१ ॥
धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोंगकम् ।
मुस्तमंजिष्टान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥
पद्मकैलेयसमंगाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।
जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवंगकंकोलकाम् ॥ ९३ ॥
स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः ।
कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः॥ ९४ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले तुलां चारिमेदसो वल्काज्जलघटचतुष्टये पचेत् । पादावशेषिते पूते तस्मिन् पुनःक्राथनाद् घनीभूते कार्षिकाणि सुश्लक्ष्णचूर्णानि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते जातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपेत् । श्रेष्ठतमो ज्वलकर्पूरकुडवं चात्र क्षिपेत् । अनंतरं गुटिकाः कारयेत् । एताः सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहराः ।

क्वाथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।
सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दंतस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥९५

क्वाथौषधयोः खदिरसारारिमेदसोर्व्यत्यययोर्वैपरीत्यमरिमेदसो वल्कलाद् द्वे तुले प्रयोज्ये । खदिरसारात्तुलां । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्देयं तैलं पचेदनयैव कल्पनया तत् तैलं सर्वमुखरोगघ्नं । दंतस्थिरकृच्चेदमेव प्रधानमाहुः। इंद्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।
अनु शीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति॥९६॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदरिमेदसा प्रथितं । द्वयमप्येतत्प्रतिदिनमभ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदार्ढ्यकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायैः ।
क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्त्रगतान्निहंति॥९७॥

क्षुद्रादिभिः कषायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हंति । इंद्रवज्रा ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमंगातिक्तापीतांगारोध्रतेजोवतीनाम् ।
चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्तिकंडूपाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥९८॥

पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्यादीनां घर्षणेन नाशनः । वैश्वदेवी ।

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।
मुखदंतगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥९९॥

गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः । आर्या गीतिः ।

दार्वीत्वक्सिंधूद्भवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
धार्यः पीतकचूर्णो दंतास्यगलामये समध्वाज्यः॥ १०० ॥

दार्व्यादिभिः पीतकाख्यश्चूर्णो दंतामये समधुघृतो धार्यः । गीतिरार्या ।

> द्विक्षारधूमवरापंचपटुव्योषवेल्लगिरिताक्ष्यैः ।
> गोमूत्रेण विपक्का गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०१ ॥

द्विक्षारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्का एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी भवति ।

> गोमूत्रक्वथनविलीनविग्रहाणां पथ्यानां जलमिशिकुष्टभावितानाम् ।
> अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशंत्यनर्थाः २

गोमूत्रक्काथेन विलीनशरीराणां पथ्यानां बालकशतपुष्याकुष्टैर्भावितानां भक्षयितारं नरं स्वल्पा अपि रोगा न स्पृशंति । अनर्थाः श्रोतारं नृपमिवेत्युपमालंकारः । प्रहर्षिणी ।

> सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
> यष्ट्याव्हराजद्रुमचंदनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य॥३॥

सप्तच्छदादिभिः क्वाथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

> पटोलशुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
> पीतः कषायो मधुना निहंति मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥४

पटोलादीनां कषायो मधुमान् पीतो मुखेऽवस्थितो गंडूषो धारितो मुखगदानशेषान्निहंति ।

> स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः ।
> आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

दार्व्या रसः क्वथितो घनीभूतः सगैरिकः क्षौद्रो मुखस्थो वक्त्रपाकादिघ्नः ।

> पटोलनिंबयष्ट्याव्हवासाजात्यरिमेदसाम् ।
> खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पना कार्या।

खदिरपयोवरापार्थमदयंत्यहिमारकैः।
गंडूषोऽबुसृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशांतये ॥ १०७ ॥

खदिरादिभिर्जलशृतैर्गंडूषो द्विजदार्ढ्यकृद्धार्यः। अहिमारकोऽरिमेदकः।

मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतस्तस्माद्धेतोस्तेषां दुष्टं रुधिरं पुनः पुनर्विस्रावयेत्।

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

कायशिरसोर्विरेकादिकं बाहुल्येन तेषां शस्तं। कफरक्तहरं च यत्कर्म तत् शस्तं।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः।
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

तेषां मुखदंतरोगाणां भक्तं भोजनं यवतृणधान्यं क्षारोषितैः क्षारोदके उषितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृता यूषा भक्ष्याश्च हिताः स्नेहरहिताः। अन्यदपि श्लेष्मनाशाय भवति तदत्र शस्तं।

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुंधते प्रमादवतः।
कंठामयाश्चिकित्सितमतोद्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमपि निरुंधंति यतः। अतोऽस्माद्धेतोस्तेषु रोगेषूपक्रमं प्राग् विदधीत। आर्याश्चतस्रः।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं शिरोरोगविज्ञानमाह ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषारांबुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।
उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥
अत्यंबुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।
उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥
असात्म्यगंधदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।
जनयंत्यामयान् दोषास्

धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयंति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥
निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इवमुच्यते ॥ ५ ॥
स्फुरत्यतिशिराजालं कंदराहनुसंग्रहः ।
प्रकाशासहता घ्राणस्रावोऽकस्माद्व्यथाशमौ ॥ ६ ॥
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ।
शिरस्तापोऽयम्

तत्र तेषु मध्ये वातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीचेति घूर्णस्तुदादिः । अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्द्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोक्षिदहनं मूर्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अर्द्धं तु शिरसोर्द्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव चिकित्सितं विनोपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् । शिरोभितापेत्यादि । शिरसोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायनं ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
शिरानिस्पंदतालस्यं रुग्मंदान्ह्यधिका निशि ॥ १० ॥
तंद्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकंडूयने वमिः ।

कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मंदा भवति । विभावर्यामधिका तथा तंद्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

रक्तोद्भवे मूर्द्धतापे पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
कोपिते सन्निपाते च जायंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ १२ ॥
शिरसस्ते पिबंतोस्रं घोराः कुर्वंति वेदनाः ।
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
कपाले तालुशिरसोः कंडूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
ताम्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ।

संकीर्णैराहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरे मांसे च सन्निपाते च कोपिते क्रमयो मूर्ध्नि जायंते । तेच मूर्ध्नो रक्तं पिबंतो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशकारिणीर्जनयंति ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कंड्वाद्याः स्युः । तथा ताम्राच्छसिंघाणकत्वं कर्णनादश्च क्रमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

वाताधिका दोषाः शिरःकंपं शिरःकंपाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणितैः ।
तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥
तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ।
त्रिरात्रात् जीवितं हंति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शंखे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शंखकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्तं तिक्तस्वादमास्यं यस्मिन् शंखके सः । एवमन्यदपि योज्यम् । स चानुपक्रांतस्त्रिरात्रेण जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
रुजं सस्यंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥
आमध्यान्हं विवर्धिष्णुः क्षुद्वतः सा विशेषतः ।
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
सूर्यावर्तः स

पित्तानुरुद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्यंदनां कुर्यात् । किंभूतां रुजं । अनुसूर्योदयं उदयो यस्याः सा तां । आमध्यान्हं मध्यान्हं मर्यादीकृत्य वर्द्धनशीला सा पीडा बुभुक्षितस्य विशेषेण । तथाऽनियतशीतोष्णसुखा । अतो मध्यान्हात् परं शमं गच्छति । स इत्येवं सूर्यावर्त्त उक्तः ।

इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।

दशैते मूर्द्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येवं च वक्ष्यंते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यंते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमानवर्णो जायते । तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात् ।

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।

पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ब्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ २२ ॥
कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

कपाले क्लेदबहुलाः पितासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पिटिका अरुंषिकाः स्युः ।

कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ।

कंड्वादिकृत् त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं यत् तद्दारुणकं कफवाताभ्यां विंद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ॥ २४ ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणत्त्यस्य तेनान्येषामसंभवः ॥ २५ ॥
तदिंद्रलुप्तं रूढ्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ततः

श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्येंद्रलुप्तवतोऽन्येषां रोम्णामनुत्पत्तिः । तदेतदिंद्रलुप्तं रूढयां चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः । किंतु खलतौ क्रमेण केशानां शातो न त्विंद्रलुप्त इव सहसा ।

सा वाबादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ।
कफाद्घनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥
दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

सा खलतिर्वातादग्निदग्धाभा स्यात् । पित्तात् स्विन्नशिरावृता स्यात् । कफेन घनत्वक् । त्वचि वर्णांश्च यथादोषं निर्दिशेत् । सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणा खलतिः। नखप्रभाऽसावसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्यरोमरहिता सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ २९ ॥

शोकादिभिरुद्गतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । अतः पलितं जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं शावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
पित्तात्सदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

तच्च पलितं वातात् स्फुटितादिगुणं स्यात् । पित्तेन सदाहं पीतवर्णं । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च । सर्वैस्तु दोषैः संकीर्णलक्षणं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

शिरोरुजोत्थं नापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात्।

अ॒साध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

खलतिः सन्निपातेनासाध्या। पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि। दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेवेदं तु वचनं स्पष्टार्थमेवेति मन्ये। तथा सान्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनम् ॥ ३१ ॥

शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षंत इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात्।

घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
माषान् मुद्गान् कुलत्थान्वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
पिंडोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

अभ्यक्तशिरा रात्रौ घृतं पिबेत्। पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत्। माषादीन् घृतान्वितान् खादेत्तद्वदुष्णपयोनुपः सन् तिलानां तैलं कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत्। पिंडस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः। वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम्। स्निग्धं च नस्यादिकं हितम्।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत्।
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥

वरणसैर्यकेत्यादिगणे जर्जरिते क्षीरमर्धोदकं पचेत्। तत्क्षीरावशिष्टं शितीभूतं मथित्वा सारमाहरेत्। अनंतरं तद्धृतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं श्रेष्ठम्।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम्।

अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सशर्करं पेयम्।

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम्।

कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजाघ्नं नस्यम्।

शर्कराकुंकुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
प्रलेपः सघृतैः कुष्टकुटिलोत्पलचंदनैः।
वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
इत्यशांतौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम्।

शर्कराकुंकुमशृतं सर्पिः पित्तासृगुत्थे हितम्। कुष्टादिभिः सघृतैः प्रलेपः। कुटिलं तगरम्। अस्मिंश्च वातोद्रेकभयाल्लोहितं नावसेचयेत्। एवमप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः। कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम्।

अर्द्धावभेदकेप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

अर्धावभेदकेप्येषा एव क्रिया दोषान्वयाद्दोषानुरोधाच्च यथास्वं कार्या।

शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं बिडान्वितम् ।
स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ॥ १० ॥

शिरीषबीजादिभिर्नस्यं स्यात् । शालिपर्णीक्वाथो वा नस्यम् । प्रपुन्नाट-बीजमम्लेन पिष्टं लेपः ।

सूर्यावर्ते तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।

सूर्यावर्तेप्येष एवोपक्रमः । तस्मिंश्च शिरया रक्तं स्रावयेत् ।

शिरोऽभितापे पितोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनबस्तयः ।
जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

मूर्द्धाभितापे पित्तसंभवे स्निग्धस्य सतः शिरां मोक्षयेत् । तथा शिरोमुखालेपादयः शीता हिताः । जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेप्येतत् प्रत्याख्याय च शंखके ।

रक्तजेप्येतच्चिकित्सितं कार्यम् । शंखके च प्रत्याख्यायैष एवोपक्रमः कार्यः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
शस्यंते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा शिरोऽभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् । स्वेदादयो रूक्षादिद्रव्यैः शस्यंते । उपवासश्चात्र हितः । निचये मिश्रमाचरेत् । सन्निपाते मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्छंति जंतवः ।
मत्ताः शोणितगंधेन निर्यांति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

क्रमिज्ञे शोणितं नस्यं देयं । तेन शोणितेनास्य जंतवो मूर्छंति । रक्तगंधेन च मत्ता घ्राणेन वक्रेण च निर्गच्छंति । अनंतरं तीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां तेषां क्रमीणां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडंगस्वर्जिकादंतीहिंगुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
कटुनिंबेंगुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

विडंगादिभिः साधितं सर्षपतैलं निंबतैलमिंगुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक् पृथक् नस्यं हितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्ये क्रमिजित् क्रमिजित्परम् ॥ १७ ॥

क्रमिजिद्विडमजामूत्रेण द्रुतं नस्ये प्रयुक्तं क्रमिजित्स्यात् ।

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

क्रमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

अत्र च रक्तं न विस्रावयेत् । कुतो हेतोरित्याह । क्रमिभिः पीतरक्तत्वात् ।

वाताभितापविहितः कंपे दाहादिना क्रमः ।

कंपे वाताभितापोक्तो विधिर्दाहादिना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
वातव्याधिक्रियां पक्के कर्मविद्रधिचोदितम् ।

उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पक्के विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपक्के यथायोग्यं विद्रधीपिटिकार्बुदे ॥ २० ॥

आमे पक्के च विद्रधौ पिटिकायामर्बुदे च यथास्वं कर्म कुर्यात् ।

अरूंषिकाजलौकोभिर्हृतास्रा निंबवारिणा ।
सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिंपेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥
पटोलनिंबपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।
गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

अरुंषिका जलौकाभिर्निःस्रुतरक्ता निंबजलेन सिक्ता वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिपेत् । पटोलनिंबपत्रैर्निशान्वितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा । कृकवाकुः कुकुटः ।

कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
रूंषिकालेपनं कंडूक्लेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥

कुष्टं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रुंषिकालेपनं कंड्वादिहृतम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
चर्चारूंषिकयोस्तैलमभ्यंगः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

मालत्यादिप्रसाधितं तैलं चर्चारूंषिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यंगः ।

अशांतौ शिरसः शुध्यै यतेत वमनादिभिः ।

अशांतौ सत्यां मूर्ध्नः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
नावनं मूर्ध्नि बस्तिं च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ।
कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

दारुणके लालाद्यां शिरां विध्येत् । मृजां शुद्धिं नस्यं मूर्ध्नि बस्तिं च शीलयेत् । प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च लाक्षादिभिः क्षौद्रयुतैर्लेपः कोद्रवतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितम् ।

इंद्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छाय गाढं कासीसमनोव्हातुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥
वन्यामरतरुभ्यां वा गुंजामूलफलैस्तथा ।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
धत्तूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥ ३० ॥
अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकंटकैः ।

इंद्रलुप्ते यथासन्ने देशे शिरां विध्वा वारिणा प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा कासीसादिभिर्लेपयेत् । वन्यदेवदारुभ्यां वा लेपयेत् ।

तैलाक्ता हस्तिदंतस्य मषी चा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥

हस्तिदंतमषी तैलाक्ता वा चौषधं परम् ।

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।

सितरोमोद्गमे मेषविषाणजा मषी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।

वर्जयेद्वारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूतिः ।

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥

खलत्यादिषु शोधितमातुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ।

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निंबजं तैलं क्षीरभुङ्नावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥

बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्वं तैलं नस्यं हितम् । निंबोद्भवं वा तैलं मासं क्षीरभुङ् नावयेद्यतिः संयमी ब्रह्मचर्यपरः ।

नीलीशिरीषकोरंटभृंगस्वरसभावितम् ।
शेल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकांडकीसमम् ॥ ३५ ॥
पिष्ट्वाजपयसा लोहाल्लिप्तादर्कांशुतापितात् ।
तैलं स्रुतं क्षीरभुजो नावनात् पलितांतकृत् ॥ ३६ ॥

नील्यादिस्वरसेन भावितं शेल्वादीनां बीजं काकांडकीतुल्यं छागदुग्धेन पिष्ट्वा लोहाल् लिप्ताद् रविरश्मिभिस्तापितात्तैलं स्रुतं क्षीराशिनो नस्यं पलितांतकरम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
नस्यं शैलोद्भवे भांडे शृंगे मेषस्य वा स्थितः ।

क्षीरात्प्रस्थेन सहचररसात्प्रस्थेन भृंगराजरसात्प्रस्थेन सुरसारसात्प्रस्थेन तैलस्य कुडवः पक्वो मधुयष्टीपलयुतः शैले भांडे मेषशृंगे वा स्थितो नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
उत्पाटच पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण सूक्ष्मपिष्टौ पलितमुत्पाटय तत्स्थाने देयौ पलितघ्नौ ।

क्षीरं प्रियालं यष्टयाव्हं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
कृष्णाः प्रलेपो वक्रस्य हरी लोमवलीहितः ।

क्षीरादयो वक्रस्य लेप इंद्रलुप्तवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मकिंजल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृंहयेच्च रजेच्चैतत् केशान्मूर्द्धप्रलेपनात् ।

तिलादिकं शिरःप्रलेपनात् केशान् रजेत् पुष्णीयाच्च ।

मांसी कुष्टं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥४१॥
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।

मांस्यादीनि क्षीरपिष्टानि परं केशसंवर्धनानि ।

अयोरजो भृंगरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।

लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मासं स्थितं समूलं पलितं रजेत् ।

माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् ।

माषादिभिर्यवागूस्त्रिदिवसोषिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् । किंपुनः पलितं न हन्ति ।

प्रपौंडरीकमधुकपिप्पलीचंदनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यंजनेन च ।
सर्वान् मूर्द्धगदान् हंति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

प्रपौंडरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यंजनेन च सर्वान् शिरोरोगान् हंति । शीलितं पलितानि च हंति ।

वरीजीवंतिनिर्यूहपयोभिर्यमकं पचेत् ।
जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

शतावरीजीवंतिकाथेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् । तन्नस्येन सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्तुंडवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासीकृतं पान बस्त्यभ्यंजननावनैः ।

मयूरं पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणे दशमूलादिभिर्युतं जले पक्त्वा तस्मिन् जले क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । एतन्मायुराख्यं घृतम् । कल्कितैर्मधुरद्रव्यैरभ्यस्तम् सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् पानादिभिरभ्यस्तं तद्घृतं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
जीवंतीत्रिफलामेदामृद्वीकादिपरूषकैः ॥ ५० ॥
समंगाचविकाभार्गीकाश्मरीकर्कटाव्हयैः ।
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृंगाटककसेरुकैः ।
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।
मधूकाक्षोटवातामपुंजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
धात्विंद्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदम् ।

एतेनैव क्वाथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिर्जीवंत्यादिभिः कल्कैः कार्षिकैरेतन्महामयूरंमायुराद्गुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशघ्नं च । योन्यादिदोषेषु शस्तम् । वंध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

मुषिकादिभिरेवं कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशशतद्वयम् ।
परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ९७ ॥

जत्रूर्ध्वानां रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्योऽन्यमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ९८ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखं मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानंति तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेंद्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ९९ ॥

यस्मादस्मिन्नुत्तमांगे सर्वेंद्रियाणि यतश्चात्र प्राणाः संश्रितास्तस्मादुत्तमांगस्य रक्षायां यत्नवता भाव्यम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पंचविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
निजो दोषैः शरीरोत्थैरागंतुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

व्रणो द्विःप्रकारो निजागंतुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीरदोषैर्भवति । आगंतुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥
अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पांडुता कार्ष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥
पूतिमांसशिरास्नायुछन्नतोत्संगितातिरुक् ।
संरंभदाहश्वयथुकंड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥
दीर्घकालानुबंधश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

संवृतत्वादि यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विद्यात् ।

स पंचदशधा दोषैः सरक्तैः

स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः । संसर्गजास्त्रयः । सन्निपातेनैक इति । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश । रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश । ननु प्रागभ्यधायि । शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रक्ताद्रक्ताच्च पाकः स्यादित्यादि । तदिहैकदोषजत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहित्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते । काससंप्राप्तिवदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषांतरस्यानुबंधत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति । नात्र पूर्वापरव्याहतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥
श्यावः कृष्णोरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।
मस्तुमांसपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्रुतिः ॥ ६ ॥
निर्मांसस्तोदभेदाढ्यः रूक्षश्चटचटायते ।

तेषु मध्ये मारुताच्छ्यावादिगुणो मस्त्वादितुल्यतन्वल्पविस्रावस्तथा निर्मांसादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिंगलः ॥ ७ ॥
मूत्रकिंशुकभस्मांबुतैलाभोष्णबहुस्रुतिः ।
क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

पित्तेन व्रणः क्षिप्रोद्भवः पीतादिगुणो मूत्रादिसदृशबहुस्रावः क्षारोक्षित-तुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पांडुः कंडूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।
स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोल्परुक् ॥ ९ ॥

कफेन पांडुः कंडूयुतो बहुशुक्लघनस्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्नायुशिराजालस्ततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।
वाजिस्थानसमो गंधे युक्तो लिंगैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूयं स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गंधेन तथा पैत्तिकैर्लिंगैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसंकरात् ।

द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां संकरात् संसर्गजादीन् विद्यात् ।

जिव्हाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
किंचिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

जिव्हाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिषशिरास्नायुसंध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
तथास्फिक्पायुमेढ्रोष्ठपृष्ठांतर्वक्रगंडगः ॥ १४ ॥

सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यो वृत्तादिगुणस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः।

कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापांगनाभिषु ।
सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
भगंदरोंतर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यंति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः॥ १७॥

फेनादिवहः शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरोंऽतर्मुखस्तथा कट्यस्थिसंश्रितस्तथा कुष्ठिमतादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यंति । तथा येषां व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सिध्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ।

विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सिध्यंति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तुलुंगदर्शने व्रणो न सिध्यति ।

स्नायुक्लेदाच्छिराच्छेदाद् गांभीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥१९॥
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्किताद् ।
मिथ्याबंधादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।
मद्यपानाद्दिवास्वापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

स्नायुक्लेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
स्थिराश्चिपिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ।

यस्य कपोतवर्णाभाः मक्लेदवर्जिता अंतास्तथा चिपिटिकावंतोऽम्लानिमायास्तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

अत्र च व्रणे शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नमूर्ध्वमधो वा शोधनं वमनं विरेचनं वा योज्यं । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य संततम् ॥ २४ ॥
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन शीतोपचारेण कृतेन सता दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥
विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक् ।
दुष्टास्रेपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकप्रभृतिभिरस्रं हरेत् । यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
शतधौतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।
प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यंगाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

पुनः पुनः स्राविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्लक्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैर्नतु पर्युषितैस्तथा क्षीरादिद्रवैः शतधौतघृतयुक्तैर्मुहु-

रपूरैरशोषिभिर्लेपो हितः प्रतिलोमं नत्वनुलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिताः ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजम् ।
स्रुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ।। ३० ॥
आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टाद्दाहरुग्घराः ॥ ३१ ॥

वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्रुतरक्तानां शोफानां व्रणानामपि चेदृक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादिसंस्कृतानूपमांसाद्यैः स्वेदो हितः । अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दाहरुजाघ्नाः ।

स्थिरान् मंदरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तैलेनांगुष्ठकेन वा ।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

शोफान् स्थिरानल्पपीडान्वातकफघ्नैः स्नेहैर्म्रक्षयित्वा स्वेदयित्वा च वंशनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तलेनांगुष्ठकेन वा मलयेत् । यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

एवं कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते सत्यविदग्धः शोफः सन् शांतिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पच्यते ।

सकोलतिलवल्लोमा दध्यम्ला सक्तुपिंडिका ।
सकिण्वकुष्टलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

बदरादियुता सक्तुपिंडिकाऽम्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उपनाहे श्रेष्ठा ।

सुपक्के पिंडिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

शोफो सुपक्के ग्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

गुग्गुल्वादीनि तथा क्षारौषधानि क्षारविध्युक्तानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणं स्यात् । गोदंतो हरितालं ।

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्संगान्मर्मगानपि ।
निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्संगान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यंतं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखे चैनमालिंपेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यंतं समुपेक्षेत । मुखे चैनं व्रणं नालिंपेत् । तथा च एवं दोषः प्रसिच्यते निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
द्रव्याणां पिच्छलानां च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

कलायादयः पिच्छिलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्टव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

सप्तसु क्षालनादिषु क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रियाचूर्णौ वर्तिश्चेति सप्त । तेषु सुरसादिरारग्वधादिश्चेति दुष्टव्रणे भृशं योज्यौ तथा मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलीनिंबपत्रजः ।
अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिंबपत्रजः क्वाथः क्षालने हितः । विशुद्धे तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः क्वाथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दंतीनिशाद्वयम् ।
निंबपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

पटोलादिभिर्लेपः सैंधवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादंतीलांगलीमधुसैंधवैः ॥ ४४ ॥

व्रणान् सूक्ष्ममुखान्संधिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशोधयेत् ।

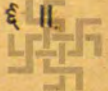
वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

वाताभिभूतान् सास्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

पित्तादिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगंधाबलातिलैः ।
अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।

व्रणे शुष्काल्पमांसे गंभीर उत्सादनं हितं । न्यग्रोधादिभिस्तथा मांसादानां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् । यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्द्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
जातीमुकुलकासीसमनोव्हालपुराग्निकैः ।

व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितं ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
व्रणान्सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ।

उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठुदुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्रवंतोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
छिन्नाश्च संधयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
शोध्यमाना न शुध्यंति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥
शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्रवंतो ये चान्ये रक्तवाहिनो येषां च संधयश्छिन्ना ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुध्यंति । तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः । यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणे योज्यं ।

अश्वगंधारुहारोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
समंगाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अश्वगंधादिकं व्रणरोपणं परं ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९३ ॥
कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९४ ॥
सक्षौद्रनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ९५ ॥

एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् । स माक्षिकनिंबपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं शोधनं । पूर्वाभ्यां क्षौद्रनिंबाभ्यां सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः शीघ्रसंरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्विदः ।

केचिद्व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छंति ।

सास्रपित्तविषागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ९६ ॥
क्षीररोपणभैषज्यसृतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ९७ ॥

सास्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपणद्रव्यपक्वेन घृतेन रोपयेत् । रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोध्राभ्यासर्जसिंदूरांजनतुत्थकम् ।
चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ९८ ॥

काच्छयादिकं सौराष्ट्रीमृतसूक्ष्मरजीकृतं तैलं मदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।

समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोध्रजैः ॥ ९९ ॥

त्वचमाशु निगृण्हंति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृण्हंति ।

लाक्षामनोऽह्वामंजिष्टाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालीरसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकृद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदंतोंतर्धूमं तैलं रसांजनम् ॥ ६२ ॥
रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।
चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मषी ॥ ६३ ॥

वारणदंतोंतर्धूमं दग्धस्तैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्भवकरस्तथैव तैलपरिप्लुता चतुष्पान्नखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिकथितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पंचमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

द्वे पंचमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः । तथा पैत्तिके न्यग्रोधादिपद्मकादी हितौ । श्लेष्मिक आरग्वधादिः कफघ्नो हितः । मिश्रे तु मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ।
चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योज्याः ।

जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-
मंजिष्टाभयसिद्धतुत्थमधुकैर्नक्ताव्हबीजान्वितैः ।
सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो
गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्ध्यंति रोहंति च ॥६७॥

जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अभयमुशीरमत्र । अनेन सर्पिषा सूक्ष्ममुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुद्ध्यंति रोहंति चेति । शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात्सद्यो व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्यो व्रणा ये सहसा संभवंत्यभिघाततः ।
अनंतैरपि तैरंगमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलंबितपातितम् ।
विद्धं भिन्नं विदलितं

अभिघातात्सहसैव ये सद्यो व्रणा जायंते । असंख्यैरपि तैर्व्रणैः शरीरं जुष्टमष्टधा कथ्यते । तानेवाष्टौ प्रकारानाह । घृष्टेत्यादि । अथैषामेव लक्षणान्याह ।

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्लोषं छेदनात् स्रवेत् ।
अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
प्रविलंबि सशेषेऽस्थ्नि पातितं पतितं तनोः ।
सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतम् ।
प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

तेषु मध्ये घृष्टं लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं स्रवेत् । छेदनात्सप्लोषं । तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् । ततोप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् । प्रविलंबि सशेषास्थि यत् पतितं यच्छरीरात् तत्पातितं स्यात् । सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं यत्तद्विद्धं कथ्यते । कोष्ठवर्जितं । अन्यत्कोष्ठे यद्विद्धं तद्भिन्नमुच्यते । विदलितं तद् गद्यते यन्मज्जरक्तपरिप्लुतं प्रहारादिभिः सहास्थ्ना पृथुतां गतम् ।

सद्यः सद्यो व्रणं सिंचेदथ यष्ट्याह्वसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

अथैवं व्रणस्वरूपतां ज्ञात्वा सद्य एवेति सद्यो व्रणं तीव्रव्यथं मधुयष्टीघृतेन कोष्णेन सिंचेत् । बलातैलेन वा कोष्णेन पुनः पुनः सिंचेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरास्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

क्षतोष्मणः शान्तये तत्कालनिर्गतस्य च कषायादयो लेपाद्याः शस्यंते ।

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिश्च युंजीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माक्षीकं सघृतं युंजीत । तथा पित्तघ्नीश्च शीताः क्रिया हिताः ।

ससंरंभेषु कर्त्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

ससंरंभेषु व्रणेषूर्ध्वमधश्च शोधनं कार्यं । तथोपवासो विधातव्यः । अवस्थावशात् पूर्वोक्तं भोजनं हितं तथा सततं रक्तस्रावणं हितं ।

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

घृष्टे विदलिते च एषः पूर्वोक्ता चिकित्सेष्यते । यस्मात्तयोर्घृष्टविदलितयोरस्रमल्पं स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु शीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहबस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहुरक्तं स्रवति । नच पाकं याति । अनंतरमत्यंतरक्तस्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहबस्तिं च वातहरौषधसाधितं कुर्वीत ।

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
सप्ताहादूगतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

इत्येवं सप्ताहिकः सद्यो व्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति प्राग्वहतेष्ठिति ठक् । सप्ताहादूर्ध्वं गते क्षोभे सति पूर्वोक्तं विधिं व्रणप्रतिषेधोक्तं कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

प्रायो बाहुल्येन सद्यो व्रण एतत्सामान्यं कर्म पृथक् पृथग् विशेषेण कर्म भणिष्यते । घृष्टे व्रणे पीडां प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

कल्कादीन्यवकृत्ते तु

अवकृत्ते पुनर्व्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नप्रविलंबिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥

विच्छिन्ने प्रविलंबिनि च व्रणे सीवनं पूर्वोक्तेन विधानेन तथा बंधनं पीडनं च पश्चाद् योजयेत् ।

अप्ताध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशांतरितेन तत् ।

स्फुटितं लोचनमसाध्यं । अस्फुटितं तु यन्नेत्रमविदीर्णं लंबते । तत् स्वे स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धशिरं पद्मपत्रांतरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

अनंतरमस्यातुरस्य घृतं छागं सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचनादौ हितं यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

गलपीडावसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्याः प्राणायामो वा । तथा क्षतनेत्रक्रिया चात्र हिता ।

कर्णे स्थानाच्च्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।

कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तैलेन स्रोतः पूरयेत् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरम् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां वातेऽपि निर्गते सति समं स्थापयित्वा स्यूत्वा च निरंतरं शीघ्रं बध्नीयात् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
उत्तानोऽन्नानि भुंजीत शयीत च सुयंत्रितः ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेकः श्रेष्ठः । उत्तानः सन् भोजनं भुंजीत । सुयंत्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
स्यूत्वा वेल्लितबंधेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
चर्मणा गोफणाबंधः कार्यश्चांसगते व्रणे ॥ २३ ॥

शाखासु हतमातुरं तिर्यक्स्थितं शरीरे सम्यक्स्थापिते स्यूत्वा वेल्लितबंधेन घनवाससा बध्नीयात् । अंसगते व्रणे चर्मणा गोफणाबंधो विधेयः ।

पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेविन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥
कार्यश्च गोफणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥

विलंबिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ प्रवेश्य सीव्येत् । कथं तुन्नसंज्ञया सेवन्या । तथा कट्यां पट्टकमासज्य गोफणाबंधं कुर्यात् । स्नेहसेकं न कुर्वीत । यतः स्नेहसेके सत्यस्मिन् व्रणः क्लिद्यति ।

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपर्प्पटैः ।
शिलादार्व्यमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यादिभिः कल्कितैः पक्कं तैलं वृषणयो रोपणं ।

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
बध्नीयात् कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

निःशेषेण छिन्नां शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्त्या कोशबंधेन बध्नीयात् । अनंतरं व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याहृते विद्धे भंगाद्विदलिते क्रिया ।
शिरसोपहृते शल्ये वालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
मस्तुलुंगस्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
मस्तुलुंगस्रुतौ खादेन्मास्तिष्कानन्यजीवजान् ।
विद्धे शल्याहृतेऽस्ति भङ्गाद्विदलितेयां क्रियासाकार्या ।

शिरसः शल्ये निपतिते सति वालवर्तिं प्रवेशयेत् । अन्यथा वालवर्तिप्रवेशान्मस्तुलुंगस्रावाद्वायुः क्रुद्ध एनं व्रणिनं हन्यात् । व्रणे रोहति सत्येकैकं कचं शनैर्नयेत् । आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुंगस्रुतावप्युपक्रममाह । मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य स्रुतावन्यजीवजान्मस्तिष्कान् खादेत् ।

शल्ये त्वद्धतेंगादन्यस्मात्स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥

अंगादन्यस्माच्छल्ये हृते सति तत्र व्रणे स्नेहवर्तिं निधापयेत् ।

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्तांश्चक्रतैलेन कोल्हकाद्युद्भवेन तैलेन सेचयेत् । किंभूतेन । सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन क्षिप्तेन ।

[redacted] कोष्टे सृजाऽपूर्णे मूर्छात्दृत्पार्श्ववेदनाः ।
ज्वरोदाहतृडाध्मानं भक्तस्यानभिनंदनम् ॥ ३२ ॥
संगोविण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगंधता ॥ ३३ ॥

भिन्ने कोष्टे रक्तेन पूर्णे सति मूर्छाद्याः स्युः ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयंत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्वमत्यप्याध्मातेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते व्यापद्यते ।

पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

पक्वाशयस्थे लोहितेशूलसहितं गौरवं भवेत् । नाभेरधो भागे शैत्यम् । छिद्रेभ्यो रुधिरस्यैवागमनम् ।

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजास्यंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

आशयो भिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिर्लोहितेन स्यंदमानेनाभिपूर्यते । पार्श्वे मूत्रेण बस्तिरिव ।

तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तेषु मध्येंऽतर्लोहितं व्रणिनं शीतपादं शीतोच्छ्वासं शिशिरकरं शीतवक्रं लोहिताक्षं पांडुवदनमानद्धं च वर्जयेत् ।

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं । पक्वाशयगते विरेचनं हितं । निरूहं च । विगतस्नेहैरुष्णैश्च विशोधनं हितं ।

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैंधवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

यवादीनां रसैः स्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत् । पेयां सैंधवान्वितां वा पिबेत् ।

अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।

अतिनिःस्रुतलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिबेत् ।

छिन्नभिन्नांत्रभेदेन कोष्टभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
मूर्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
छिन्नांत्रः संशयी देही भिन्नांत्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

छिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्टभेदो द्विःप्रकार उक्तः । प्रथमे छिन्नांत्राख्ये मूर्छादयोल्पाः किंचिदेव स्युः । द्वितीये भिन्नांत्राख्येऽतिशयेन बाधकाः स्युः । छिन्नांत्रो देही संशयी स्यात् जीवने । भिन्नांत्रो न जातु जीवति ।

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्टे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यस्य विण्मूत्रमारुता यथायथं मार्गं प्राप्ता विगतोपद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्टोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं नत्वतोन्यथा ।
उत्पंगिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदंति तु ॥ ४३ ॥

अंत्रमभिन्नं निष्क्रांतं प्रवेशनीयमंतरे । नत्वतोऽन्यथा भिन्नमित्यर्थः । अन्येत्वेवमाचक्षते । उत्पंगिलशिरसामकोटशीर्षेण ग्रस्तं भिन्नमप्यंत्रं प्रवेश्यं ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत्क्लृप्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

अंत्रं निःक्रांतं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाऽभ्यक्तं क्लृप्तनखः शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
अंगुल्या प्रमृशेत्कंठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥
तथांत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयंति च ।

शुष्कमंत्रं क्षीरेणार्द्रीकृतं बहुघृतपरिप्लुतमंगुल्या गलं प्रमृश्येज्जलेनोद्वेजयेत्। तथा एवमंत्राण्यंतः प्रविशंति तत्कालं च पीडयंति।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्टमंत्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत्।
यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत्।
वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः।
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोऽश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणाम्।

व्रणसूक्ष्मत्वादंत्रस्य बहुत्वात्कोष्टमनाविशदंत्रं जठरं वर्त्मप्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत्। यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सति पश्चाद्व्रणं सीव्येत्। स्थानाच्च्युतमंत्रं जीवितं हरति। कुपितं च तदंत्रं पट्टेन वेष्टयित्वा पश्चाद्घृतेन परिषेचयेत्। अनंतरं चित्रातैलान्वितं कोष्णं क्षीरं पिबेत्। शकृतो मृदूकरणाय पवमानस्य च प्रवर्तनाय यथोक्तां च व्रणयंत्रणां संवत्सरं यावदनुवर्तेत।

उदरान्मेदसो वर्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समम्।
दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु।
स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥
सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत्।
क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः सृतम् ॥ ५३ ॥
रुग्दाहजित्सयष्टयाह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः।
मेदोग्रंथ्युदितं तत्र तैलमभ्यंजने हितम् ॥ ५४ ॥

जठरान्मेदसो वर्तिं निर्गतां भस्मना वा मृदाऽवकीर्याथवा श्लक्ष्णचूर्णैः कषायैर्मूलैरवकीर्य ततो मूलेन समं दृढं च कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन वह्निप्रतप्तेन शस्त्रेण कुशलो वैद्यः सकृदेव वर्द्धयेत् । अन्यथा छिन्नया रुजाऽऽटोपो मृत्युर्वा स्यात् । ततो व्रणे समाक्षिके बद्धेऽन्ने च सुजीर्णे सति घृतं पिबेत् । अथवा शर्करादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा रुजाहृत् । अनंतरं पूर्वोक्तो विधिः । तत्र मेदोग्रंथिषु कथितं तैलमभ्यंजने हितम् ।

तालीसं पद्मकं मांसीहरेण्वगुरुचंदनम् ।
हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ९५ ॥
पक्कं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

तालीसादिभिः कल्कितैः पक्कं तैलं सद्योव्रणेषु रोपणं परमुक्तम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ९६ ॥
कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यंजनादिकम् ।

गूढप्रहारेणाभिहते गूढेनादृश्यमानेन प्रहारेणाभिहते पुरुषे । तथा विषमं पतिते तथोच्चकैः पतिते च वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ९७ ॥

विश्लिष्टदेहादिकं नरं तैलद्रोण्यां मांसरसाशिनं वासयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने सद्योव्रणप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः शास्यते ।

अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोऽस्थ्नां संध्यसंधितः ।
प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तता ॥ १ ॥
इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।
अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
समासादिति भंगस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भंगभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

पातादिभिरस्थ्नां भंगो द्विधा द्विःप्रकारः । संधीनां भंगो संधेर्वा संधिभंगे प्रसारण आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तता च । इतरस्मिन् संधिभंगेऽतिशोफः सर्वास्ववस्थास्वतिशयेन रुजा । अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः । पीड्यमाने च सशब्दता स्यात् । इति संक्षेपेण भंगस्य लक्षणमुक्तं । तच्च भंगभेदेनानेकधा भिद्यते । तस्य भंगस्य साधनं चिकित्सितं यथोपयोगाय स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्पर्शे शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थ्नो विदारितः ।
भग्नं यच्चाभिघातेन किंचिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याण्वः प्रभूतसूक्ष्मास्तैर्दारणानि विद्यंते यत्रास्थनि तत् प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यं । यच्चास्थिस्पर्शने स्पर्शे सति शब्दं करोति तच्च दुःसाध्यं । यत्रास्थि लेशो दारितः पाटितोऽस्थ्नां मध्यं प्रविशेत

तच्च दुःसाध्यं । यच्चाभिघातेन भग्नं । किंभूतं । किंचिदेवावशेषितं भवेत् । तच्च दुःसाध्यं । यच्चोन्नम्यमानं क्षतसमं स्यात् तच्च दुःसाध्यं । तथा यन्मज्जनि मज्जति तथा कृशादीनामपि यत्तद्दुःसाध्यं ।

भिन्नं कपालं यत् कटयां संधिमुक्तं च्युतं च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

कटयां कटिप्रदेशे यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च संधिमुक्तं यच्च संधेश्च्युतं यच्च जघनंप्रति पिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
यच्च भग्नं भवेच्छंखशिरः पृष्ठस्तनांतरे ॥ ८ ॥

ललाटमसंश्लिष्टकपालं भिन्नं चूर्णितं च नोपक्रामेत् । शंखशिरःपृष्ठस्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबंधनात् ।
संक्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिरथापि वा ।

तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्तच्च वर्जयेत् । आदितः प्रथममेव यच्चास्थि दुर्जातमसम्यगुत्पन्नं स्यात् तच्च दुःसाध्यं। अथवाऽस्थिसंधिर्यो दुर्जातः स्यात्स च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च दुर्जातं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यंते भज्यंते नलकानि तु ॥ १० ॥
कपालानि विभिद्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ।

तथा तरुणास्थीनि नासाकर्णाक्षिकोषाणि भुज्यंते कुटिलीक्रियंते । तथा नलकानि भंगं यांति । कपालानि च विदार्यंते । कपालरूपाण्यस्थीनि तानि खंडशो भिद्यंते । अन्यानि चास्थीनि बाहुल्येन स्फुटंति । एतत्सर्वं दुःसाध्यं ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
आंच्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

अथैषां भंगस्थितिं ज्ञात्वाऽवनतमस्थ्युन्नमनीयमुन्नतं चास्थ्यवपीडयेत् । अतिक्षिप्तमस्थ्यांछेत् । अधस्ताद्गतं चोपरि वर्तयेत् ।

आंछनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ १२ ॥
संधीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम्॥ १३ ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

इत्येवंप्रकारैरेतैरांछनादिभिः स्थापनोपायैः सर्वाञ्छरीरगान् संधीनचलांश्चलांश्च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्रखंडजैः पट्टैर्बहुसर्पिष्कैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽनंतरं कदंबादिजैर्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः खंडैर्विस्तीर्णैस्तथा तनुभिर्नतु स्थूलैः सुनिवेशितैस्तथा कोमलैस्तथा प्रतिस्तंभयुक्तैः कुशासंज्ञैः समं बंधं पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बंधेन संधेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयथुसंभवः ।

श्लथेन बंधेन संधेः स्थैर्यं न संपद्यते । अतिगाढेन तु बंधेन रुजाद्युद्भवः ।

त्र्यहात्र्यहाद्दतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
साधारणे तु पंचाहात् भंगदोषवशेन वा ।

उष्णे ऋतौ त्र्यहात्र्यहान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत् । साधारणे शरद्वसंताख्ये पंचाहान्मोक्षयेत् । अथवा भंगवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
तं पंचमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम् ।

ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकषायेण शीतेन सेचयेत्तं भंगसंधितम् । सरुजं पंचमूलसृतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

अवस्थादिविशेषं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं विजानता वैद्येन चाक्चारणीयम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥
प्रततं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात् ।

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

भग्नो नरो गृष्टिक्षीरं घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

सव्रणस्य भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसारणीयः । अथ शेषः क्रमो भंगकथितो विधेयः ।

लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
संदधीत व्रणान् वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

व्रणमांसानि लंबानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः संदध्यात्। कृतसंधानांश्च तान् यथास्वं बंधैर्योजयेत्।

तान्समान्सुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः।
समंगाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहंत्याशु तथा व्रणाः।

तान् व्रणान्सुस्थिरान्समांश्च विदित्वा फलिन्यादिभी रजीकृतैरवचूर्णयेत्। धातकीरोध्रयोश्चूर्णेन वा। तथैवं कृते सति व्रणा द्रागेव रोहंति।

इति भंग उपक्रांतः

इत्यनेन प्रकारेण भंगश्चिकित्सितः।

स्थिरधातौ ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा।

शीततौ स्थिरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोकदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः। अन्यथाऽतो विपर्ययेण दारुणः कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा।

पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
मासैः स्थैर्यं भवेत्संधेर्यथोक्तं भजतो विधिम्।

यथोक्तं विधिं कुर्वतां पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैर्मासैर्यथासंधेः स्थैर्यं जायते।

कटीजंघोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
यंत्रणार्थं तथा कीलाः पंच कार्या निबंधनाः।
जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा।

कटयादिभग्नानां कपाटे स्थितिर्हिता। यंत्रणार्थं च कीलाः कीलकाः पंच स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः। तेषां च स्थानान्याह। जंघोर्वोर्द्वौ द्वौ कील-

कौ। तल एकः कीलकः। श्रोण्यां भग्नस्य पृष्ठवंशे तु भग्नस्य पार्श्वयोर्द्वौ द्वावेक इति। अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि। वक्रस्याक्षकयोश्च भग्नस्य पंचैव कीलका योज्याः। विशेषस्त्वतो नोपरिष्टात् कीलको योज्यो युक्तिवशात्।

विमोक्षे भग्नसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

भग्नसंधीनां विमोक्ष एवं प्रकारं विधिं समाचरेत्।

संधींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान्।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

चिरविमुक्तसंधीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान्मृदूकृतान् यथोक्तैर्विधानैर्बुध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत्।

असंधिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते।
आपोथ्य भंगं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

असंधौ भग्ने रूढे च विषमोल्बणसाधिते सति भंगमापोथ्य भुङ्क्त्वा पश्चाद्भंगं यमयेत्। अनंतरं भग्नवदाचरेत्।

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक्।
पक्वमांसशिरास्नायुसंधिः श्लेषं न गच्छति ॥ ३२ ॥

भग्नं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात्। यतः संधिः पक्वमांसशिरास्नायुः सन् श्लेषं न याति।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत्।
चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

वातव्याधिकथितान्स्नेहांश्चतुःप्रयोगान् पाननस्याभ्यंगानुवासनैर्बल्यान् बलाय हितान् भग्नस्य योजयेत्। तथा बस्तिकर्म प्राक् स्नेह एकः पंचांत इत्यादिनोक्तमभ्यसेत्।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ।

भग्नं नरं मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिकृद्भिः संधिसंश्लेषकारिभिरविदाहिभिरुपक्रमेत् । तस्य भग्नस्य ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा ग्लानिः संधिविश्लेषं कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

भग्नो लवणादिकं रूक्षं चाहारं न सेवेत् ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्त क्षिपान्वहति वारिणि वासयेत ।
संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।
विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥
नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिप्लवकुष्टबलात्रयैः ।
अगुरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगंधभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्नांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्ररोध्रैः ।
सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥
गंधतैलमिदमुत्तममास्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

कृष्णान् तिलान् वहत्यस्थिरे जले सप्तरात्रीर्विगतरेणूंस्तथा दृढवसनसंयुतान् वासयेत् । एतांश्च प्रविरलान् विकार्य प्रतिदिनं संशोषयेत् । तथैव पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षीरस्थितानानुदिनं प्रतिसार्य शोषितान् सप्त रात्रीरेवं मधुयष्टीक्वथिते च जले वासयेद्विशोषयेच्च । वसंततिलकावृत्तं । पुनरपि च पीतक्षीरांस्तांस्तिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगततुषांस्तथा विरजसः संचूर्ण्य नलदाद्यैःसुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह । नलदेत्यादि । औपच्छंदसिकं । पद्मकादित्यादि । किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगणसहितैः सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतत् तिलापिष्टं सकलचोरकादिगंधद्रव्यसिद्धेन क्षीरेण सह पीडयेत् । ततस्तत्तैलं सैर्यकादिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतैर्दुग्धसहितैः पचेत् । इंद्रवज्रा । एतद् गंधतैलमतिवीर्यमस्थिस्थिरत्वकृदामयांश्च पवनपित्तोत्थानतिवीर्यान् व्यापिनोप्याशु जयति विविधैः पाननस्यादिभिरुपयोगैः । स्वागता ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भंगप्रतिषेधो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्रणसामान्याद् भगंदरप्रतिषेधमाचष्टे ।

अथातो भगंदरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥
अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यंगुलेऽपि वा ॥ २ ॥
पायोर्व्रणोंतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ।
बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ ३ ॥

पित्तात् पिटिका उष्ट्रग्रीवेवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ।

कफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सूक्ष्मदोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

वातपित्तोत्था पिटिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पांडुरा किंचिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

श्लेष्मपवनात् पिटिका पांडुरादिगुणा स्यात् । कफपित्तजस्तु भगंदरोऽर्शः समाश्रयेदित्याख्याग्रे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिटिका तंत्रकृता नाभिहिता ।

पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
शूलारोचकतृड्दाहज्वरछर्दिरुपद्रुता ।

सर्वैर्दोषैः पादांगुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका स्यात् ।

व्रणतां यांति ताः पक्वाः प्रमादात्

ताश्च पिटिकाः प्रमादादप्रयत्नात्पक्वाः सद्यो व्रणतां यांति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
शतपोनकसंज्ञोऽयम्

तेषु मध्याद्वातजा पिटिका शतपोनकवत् तितउवत्सूक्ष्मद्वारैश्छिद्रैः क्रमेण दीर्यते । किं कुर्वाणैः । अच्छं तनुमास्रावं सह फेनमनवरतं स्रवद्भिः । अयं शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ।

उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ।

पित्तजस्तु भगंदर उष्ट्रग्रीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

कफोत्थो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्रावी स्यात् । स च परिस्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।
जायते परितस्तत्र प्राकारमिव च ॥ १४ ॥

वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः । पुरप्राकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगंदरस्तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥
अर्शोमूले ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् ।
स शीघ्रं पक्वभिन्नोस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥
स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगंदरः ।

पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः ततस्तत्कोपादर्शो मूले शोफः कंड्वादिमान् स्यात् । स शोफः पक्वभिन्नोस्यार्शसो मूलमास्रेव क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति । स शोफोर्शो भगंदर उच्यते ।

सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥
गतयोदारयंत्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसंज्ञः शंबुकावर्तसमः स्यात् । अस्मिन्सर्वजे भगंदरे रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयंति ।

अस्थिलेशोभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥
क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गी क्षततो गतिः ।
स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायंते क्रमयस्तस्य खादंतः परितो गुदम् ।
विदारयंति न चिराद्दुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

अस्थिलवो मांसगार्ध्येन भुक्तो यदा तिर्यगुन्मार्गं निर्गच्छन् गुदं क्षणोति । तदा क्षताद्गतिः स्यात् । ततः पूयदीर्णायां गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् क्रमयो भवंति । ते च क्रमयः तस्य भगंदरिणो गुदं भक्षयंतः परितो विदारयंति शीघ्रमेव । असावुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्दाहकंड्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

तेषु भगंदरेषु व्रणनिषेधतो व्रणप्रतिषेधाद् रुगादीन् विद्यात् ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः षट् । एकदोषजान्द्विदोषजांश्च सन्निपातजं क्षतजंच त्यजेत् । प्रवाहिनीं वलिं प्राप्तं यद्भगंदरं तत्त्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
शुद्ध्यसृक्स्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

अथास्य भगंदरस्य पिटिकामेव पिटिकावस्थामेव यत्नं कृत्वा शुद्ध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
यंत्रयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगंदरम् ।
अर्वाचीनं पराचीनमंतर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

पाके तु सत्युपस्निग्धमवगाहेन च स्वेदितं ततोर्शसमिव यंत्रयित्वा सुष्ठु भगंदरं पश्येदवाङ्मुखं पराङ्मुखं वांतर्मुखं बहिर्मुखं चेत्येवं सुष्ठु निरूप्य अर्वाचीनमिति । विभाषां चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः ।

अथांतर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोष्ट्रकंधरम् ।

अनंतरमंतर्मुखमेषिण्या एषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्ट्रकंधरमुष्ट्रग्रीवं क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेत्

नाडीरेकांतराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युर्दीर्णे गुदेऽन्यथा ।

शतपोनकाख्यमेकांतरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शेषा अपि नाडीः पाटयेत् । अन्यथा एकहेलयैव गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥

परिक्षेपिणि च भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवं क्रमात्साधयेत् ।

अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।
त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
पिंडनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥२९॥

अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेदुपचरेत् क्षतजेभगंदरस्त्यक्त्वा प्रत्याख्याय चिकित्स्यः । अनंतरं शल्यवतः सशल्यस्य शल्यमाहरेत् । तथा कृमिघ्नं लेपं भोजनं च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिंडस्वेदादयः सुस्निग्धा हिताः ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
गोतीर्थसर्वतोभद्रदललांगललांगलान् ॥ ३० ॥

बहुच्छिद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरश्छेदान् गोतीर्थकादिकान् कुर्यात् । तानेव छेदानाह । गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलांगलः ॥ ३१ ॥
पार्श्वद्वये लांगलकः

शस्त्रेण पार्श्वंगतेन यश्छेदः स गोतीर्थिकाख्यः । स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः सर्वतो यश्छेदः स सर्वतो भद्राख्यः । स च सर्वतो भद्रकाव्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स च दललांगलकाख्यः । कुटासहित हलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लांगलकाख्यः संपूर्णहलाकारः ।

स... ांश्चाग्निना दहेत् ।
आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

व्रणाः सर्वांश्चास्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एवं कृते सति पुनर्विकारं व्रणो न याति ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ।

तस्य भगंदरिणः कोष्टशुद्धौचांतरांतरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे बिडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

ज्योतिष्मतीमलयुलांगलिशेलुपाठाकुंभाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।
अभ्यंजनाय विपचेत भगंदराणां तैलं वदंति परमं हितमेतदेषाम्।३४

ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यंगार्थं तैलं पचेत् । भगंदराणामेतेषामेतत् परमतिशयेन हितं वदंति । वसंततिलकं वृत्तं । वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलंबितं ।

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुसारिवाः ।
कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥
सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।
भगंदरापचीकुष्टमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुकादिभिरेतैः सबीजपूरपत्रैस्तैलं विपाचितं भगंदरादिघ्नं ।

मधुतैलयुताविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्टभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवंति ॥ ३७ ॥

विडंगसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्युः । मागधिकाकणाः पिप्पली तंडुलाः । औपच्छंदसिकं वृत्तं ।

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं पिटिकास्थभगंदरान् जयेत् ॥ ३८ ॥
मागधिकाग्निकलिंगविडंगैर्बिल्वघृतैःसवरापलषट्कैः ।
गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

अमृतादिकमिदं क्रमेण भागवृद्धया वृद्धं मधुना द्रुतं पिटिकादीन् जयेत् । वैतालीयं । मागधिकादिकैर्बिल्वघृतैः पृथक् पलमितैस्त्रिफलपलषट्सहितैः सर्वैस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भक्षितैः समस्तव्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।
त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्टभगंदरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

गुग्गुलुपलानि पंच पिप्पल्यादयः पलांशिकाः । त्वगेलयोः प्रत्येकं कर्षं तदेतन्मधुलीढं कुष्टादिघ्नं स्वायंभुवाख्यो गुग्गुलुरेष प्रसिद्धः । दोधकं वृत्तं ।

शृंगवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।
क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

तदेव गुग्गुल्वादि द्रव्यं शुंठीचूर्णयुतं दशमूलक्वाथेन सुभावितं विशेषेण वातरोगजित् ।

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ।
हंति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्टमेहपिटिकाभगंदरान् ॥ ४२ ॥

त्रिफलादिरज असनखदिरकाथेन भावितं तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं शीलयन् कुष्टादीन् हंति। रथोद्धता।

भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि।
व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात्॥ ४३

भगंदरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः शेषाणि तु व्रणानि प्रकटसाधनानि। तेषु व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात्। उपजातिः।

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम्।
साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा॥ ४४॥

भगंदरे व्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिकं वर्षं यावदधिकं वा परिहरेदिति। स्वागतावृत्तं।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भगंदरप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

ग्रंथ्यादिविज्ञानमुच्यते।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः।

कफप्रधानाः कुर्वंति मेदोमांसास्रगा मलाः।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः॥ १॥

मेदोमांसरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं कुर्वंति स ग्रथनाद् ग्रंथिः स्मृतः।

दोषास्रमांसमेदोस्थिशिराव्रणभवा नव।

ते च ग्रंथयो दोषाद्यात्मकत्वान्नव संख्याः स्युः ।

ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥
स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये वातादयामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोस्रमुष्णं स्रवति

पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरथवा रक्तशोफः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स उष्णमसृक् स्रवति ।

श्लेष्मणः नीरुजो घनः ॥ ४ ॥
शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।

कफेन नीरुजो घनः शोफः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कंडूयुतश्च स्यात् । स पक्वः पूयं घनं स्रवेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्छत्सु जंतुषु ॥ ५ ॥
शिरामांसं च संश्रित्य स स्वापः पित्तलक्षणः ।

दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रंथिर्भवेत् । जंतुषु कृमिषु वृद्धिं गच्छत्सु शिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोफः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् ॥ ६ ॥
स्निग्धं महांतं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं तद् ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं करोति ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥

वायुनां कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृति देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।

मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्धं वायुना मांसे नीतमथवा त्वचि नीतं मेदोग्रंथिं भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकारं तथा शरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयौ यस्य तं तादृशं करोति । स च ग्रंथिर्भिन्नः सन् घनं ताम्रमासितं सितं च मेदः स्रवति ।

अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
सोऽस्थिग्रंथिः

अस्थिभंगेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत्स्यात् सोऽस्थिग्रंथिः ।

पदातेस्तु सहसांभोवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते साशिराव्हयः ॥ ११ ॥

पदातेः सहसैव जलावगाहाद्व्यायामाद्वा प्रतांतस्य ग्लानस्य पवनः क्रुद्धः सरक्तं शिराजालं संपीड्य तथा संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स शिरासंज्ञः । निःस्फुरमिति । स्फुरतिस्फुलत्योरित्यादिना षत्वं ।

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बंधरहिते गात्रेश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
वातोस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरियं स्मृतः ॥ १३ ॥

अरूढे व्रणे तथा रूढमात्रे सद्यो रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्याथवा

सार्द्रे व्रणे बंधरहिते शरीरेऽश्माभिहते वा वातो रक्तमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात्। दाहादियुत एष व्रणग्रंथिः स्मृतो मुनिभिः।

साध्यादोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः।
मर्मकंठोदरस्थाश्च

दोषास्रमेदोजा ग्रंथयः साध्याः। न पुनः स्थूलाः खराश्चलास्तथा मर्मस्थाः कंठस्था उदरस्थाश्च ग्रंथयः साध्याः।

मह[illegible] ग्रथितार्बुदम् ॥ १४ ॥
तल्लक्षणं च मेदोंतैः षोढादोषादिभिस्तु तत्।
प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

ग्रंथेर्यन्महत्तदर्बुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं। कथं। दोषैस्त्रीणि। रक्तमांसमेदोभिस्त्रीणीति। तच्चार्बुदं मेदः कफबाहुल्यात् स्थिरत्वाच्च प्रायः पचनं न याति।

शिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यांतः प्रपीड्य च।
पाचयेत तदानद्धं सास्रावं मांसपिंडितम् ॥ १६ ॥
मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः।
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

शिरास्थितं रक्तं दोषो वाताद्यन्यतमः संकोच्यांतरमभ्यंतरे च प्रपीड्य पाचयेत्। तत्किं च सदानद्धं सास्रावं मांसपिंडितं मांसांकुरैश्चितं वृद्धिं गच्छति। वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्रवति। तदेवंविधं शोणितार्बुदं गद्यते। मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद् ग्रंथिलक्षणेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तं।

तेष्वसृग्मांसजे वर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत्।

तेषु षट्स्वर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत्। अपराणि चत्वारि साधयेत्।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥
दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

अधः कायं वंक्षणोरुप्रभृतिदोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निबिडं श्वयथुं शनैः शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्ष्यते ।

परिपोटयुतं कृष्णमहेतुरुजं खरम् ।
रूक्षं च वातात्

श्लीपदं वातात् परिपोटेन त्वग्भेदेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात् ।

पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥
कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्चितं मांसांकुरैर्बृहत् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् । कफेन गुरु स्निग्धं रुजारहितं मांसांकुरैश्चितं महच्च स्यात् ।

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सु परिस्रुति ॥ २१ ॥

तच्छ्लीपदं वर्षातिक्रांतं सुमहत्सु परिस्रावं च त्यजेत् ।

पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ।
श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदंति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावाज्जायते ।

मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षावंक्षणगा मलाः ।
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥२३॥
अवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यंतेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवंत्यन्येतिकंडुराः ॥ २४ ॥

नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ।
गंडमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

मेदस्थाः कंठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकारानवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते । ते च गंडाः स्तोकपीडाः पच्यंते । अन्ये च स्रवंति । अपरे चातिकंडुराः कंडुं रांति दधत इति कंडुराः । नश्यंत्यन्ये । अन्ये जायंते दीर्घकालानुबंधिनः । इयमीदृशी गंडमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव [illegible]

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।

तां गंडमालां ज्वरादियुतां त्यजेत् । अथ नाडीविज्ञानमाह ।

अभेदात्पक्कशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥
अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।
गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥
नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

पक्कशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो व्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरं व्रजति । सा दूरगमनाद् गतिरित्युच्यते । नाडीव संस्रुतेर्नाडीत्युच्यते । अन्येषां तु तंत्रकृतां मत एका नाड्यनृजुर्वक्रा नाडीत्युच्यते । सैव नाडी अनेकगतिर्गतिरित्युच्यते इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ २८ ॥

सा नाडी पृथग्दोषैस्त्रिसंख्या सन्निपातेन चतुर्थी । पंचमी शल्यहेतुः ।

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।
स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

वातात्सरुजादिगुणा ।

पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्रुर्दिवा चाति निषिंचति ।

पित्तात्तृडादिकृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्रावी दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्रावा कंडूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥
निशि चाभ्यधिकक्लेदा

कफाद् घनपिच्छिलस्रावा कंडूमती कठिना निशि चाभ्यधिकक्लेदा स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

सर्वैर्दोषैः सर्वाकारां तां च त्यजेत् ।

अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।
फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥३१॥

अंतरे स्थितं शल्यमनाकृष्टं सन्नाडीं करोति । अस्य च शल्यवतः पुंसः सा नाडी फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं वहत इति । उपजातिवृत्तं ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रंथ्यादीनां चिकित्सितं बिभणिषुराह ।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रंथिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

आमेष्वपक्केषु ग्रंथिषु यथास्वं शोफेष्विव क्रिया चिकित्सितं ।

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् । ततः शुद्धस्य कृतवमनविरेकस्य सतस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यं ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रंथिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

ग्रंथिं सम्यक्स्वेदयित्वांगुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

एषः क्रमो विशेषेण वाते कार्यः । पित्तास्रजे ग्रंथौ जलौकसः सर्वदा शीतं प्रलेपादिकं हितं । कफजे ग्रंथौ वातोद्भवग्रंथिविहितः क्रमः ।

तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

एवमप्यपक्वमेनं ग्रंथिं साधु यथाभवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्मान्न क्रियत इत्याह । यस्मात्सशेषो ग्रंथिर्निश्चयेनैव पुनराप्यायते वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी पाटयेदेवमेव च ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी एवमेव पाटयेत् ।

कार्यं मेदोभवेप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥ ६ ॥

मेदोजेप्येतत् कार्यं तं च मेदोद्भवं ग्रंथिं तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवाससा छन्नं संतं मेदोग्रंथिं पाटयित्वा तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् । अथवा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

शिराग्रंथौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।
उपनाहोनिलहरैर्बस्तिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

शिराग्रंथौ च नवे साहचरं तैलं पेयं तथा वातघ्नैरुपनाहो हितो बस्तिकर्मशिराव्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रंथिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ।

अर्बुदे ग्रंथाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यंगुले पाययेच्च तम् ।
मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
जीर्णे जीर्णान्नमश्नीयाच्छुंठीशृतपयोन्वितम् ।
त्रैवृतं वा पिबेदेवमशांतावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
गुल्फस्याधः शिरामोक्षः

श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्व्यंगुल उपरि शिरां व्यधेत् । तं च श्लीपदिनं मासमेरंडोद्भवं तैलं गोमूत्रयुतं पाययेत् । जीर्णे चैरंडतैले पुराणमन्नं शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षीरेण सहाश्नीयात् । त्रैवृत्तं वा पिबेत् । एवमप्यशांतौ वन्हिना दहेत् । तथा गुल्फस्याधस्ताच्छिरां मोक्षयेत् ।

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

शिरामंगुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।
लिंपेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां अभ्ययाथवा ॥ १२ ॥

कफजे तु शिरामंगुष्ठके विध्वा यवान्नं शीलयेत् । कषायगुणयुक्तानि द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि । तथा वर्द्धमाना द्विव्यादिक्रमेण हरी·

तक्यो हिताः। सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन च लिंपेत्। धान्यया यवासकय वा शुंठ्या लिंपेत्।

ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम्।
दंतीद्रवंतीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः॥ १३॥
शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगंडूषनावनम्।
शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण ताक्ष्यर्जम्॥ १४॥

अपच्यामूर्ध्वाधः शोधनं दंत्यादिभिः साधितं घृतं पातव्यं तथा कफमेदोहरं धूमादिकमभ्यसेत्। शिरया रक्तं हरेत्। रसांजनं गोमूत्रेणालोडितं पिबेत्।

ग्रंथीनपक्वानालिंपेन्नाकुलीपटुनागरैः।
स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत्॥ १५॥

आमान् ग्रंथीन्नकुल्यादिभिरालिंपेत्। कठिनान् ग्रंथींल्लवणपोटल्या स्विन्नान् पश्चादंगुष्ठादिना मर्दयेत्।

शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः।
लेपः पिष्टोम्लतक्रेण ग्रंथिगंडविलापनः॥ १६॥

शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैर्लेपो ग्रंथ्यादिविम्लापनः।

पाकोन्मुखान् स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत्।
अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत्॥ १७॥

पाकोन्मुखान् ग्रंथीन् स्रुतरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत्। अथवाऽपक्वानेव ग्रंथीनुद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपक्रमेत्।

सार्धश्लोकः क्षेपकः।
क्षुण्णानि निंबपत्राणि क्लिन्नैर्भल्लातकैः सह।
शरावसंपुटे दुग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः॥ १॥
एतच्छृंगांबुना पिष्टं गंडमालाप्रलेपनम्।

काकादनीलांगलिकानहिकोत्तुंडिकीफलैः ॥ १९ ॥
जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ।
पाठान्वितैः पलार्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥
प्रस्थं करंजतैलस्य निर्गुंडीस्वरसाढकैः ।
अनेन मालागंडानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥
सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यंजननावनैः ।

काकादन्यादिभिः कल्कैर्द्विकर्षोन्मितैर्विषकर्षयुतैः करंजतैलस्य प्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढके पचेत् । तेन तैलेन गंडमाला चिरोत्था पूयवाहिनी वाऽसाध्यप्रायापि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लांगलिकीकंदकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
निर्गुंडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ।

लांगलिकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचीजित् । पादमिति पाठे लांगलकीकंदकल्कः पादो यस्मिंस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः ॥ २३ ॥
मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥
पानाद्यैः शीलितं कुष्ट दुष्टनाडीव्रणापचीः ।

भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्द्धपलेन युक्तैर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्तं कुष्टादीन् शीघ्रमेव हंति।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचंदनैः ॥ २६ ॥
तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।

वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तंदुलवारिणा ॥ २७ ॥
नस्याल्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजंतुजित् ।

शरपुंखामूलं तंदुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टारुःप्रभृतीन् हंति ।

मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥
सरोध्राभययष्ट्याव्हशताव्हाह्वीपिदारुभिः ।
तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च पूजितम् ॥ २९ ॥

उत्तमकारुण्यादीनां मूलैस्तैलं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च हितम् । उत्तमैवोत्तमकेति अन्यतरस्यामिति ह्रस्वः । उत्तमका चासावरुणिश्चोत्तमकारणी । उत्तमकारुणी करंभः ।

गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।
ऐंगुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥

गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः । कृष्णसर्पो दग्ध इंगुदीतैलेन काको वा स्वयं मृत इंगुदीतैलेन लेपनं हितम् ।

इत्यशांतौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।
बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥

एवमप्यशांतौ सत्यां रोगस्यापरपार्श्वजंघासमाश्रितं बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वमेदो हृत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्ष्णितः ।
तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रंथीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥

स्थितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन पार्ष्णिप्रदेशात्तावन्मात्रं भित्त्वा तत ऊर्ध्वं ग्रंथीन् हरेदिति निमिर्मुनिः प्राज्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णि प्रतिद्वादशचांगुलानि मुक्त्वेंद्रबस्तिं च गदान्यपार्श्वे ।
विदार्यमत्स्यांडनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ३३

पार्ष्णिं लक्षीकृत्य द्वादशांगुलानि भित्त्वा इंद्रबस्तिं मुक्त्वा गदायापरपार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्यांडसदृशानि जालानि कर्षेदेवं सुश्रुतस्य वचनं। उपजातिवृत्तं।

आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य।
घ्राणार्जवेधः सुरराजबस्तेर्भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदंति ॥ ३४ ॥

गुल्फांतं यावत् कर्णादारभ्य प्राणिनः सुष्टुमितस्य कर्णानां ह्रस्वलंबत्वेनानियतस्थानत्वात् स्थाननियमं करोति। घ्राणार्जव इति। एतदुक्तं भवति नासाग्रात् कर्णं प्रतिसृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्नवमेच तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टभागं विभज्य त्यक्त्वा इंद्रबस्तेरधस्ताद्भित्त्वाऽक्षमात्रं कर्षेदित्यपरे वदंति। इंद्रवज्रावृत्तं।

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत्।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैंधवैः ॥ ३५ ॥

वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिर्लेपयेत्।

पैत्तीं तु तिलमंजिष्ठानागदंतीशिलाह्वयैः।

पैत्तीं तु पाटितां सतीं तिलादिभिः प्रदेहयेत्।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैंधवैः ॥ ३६ ॥

श्लैष्मिकीं च पाटितां तिलसौराष्ट्र्यादिभिः प्रदेहयेत्।

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम्।

शल्यजां गतिं छिन्नां शोधितां च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत्।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वांते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम्।

शस्त्रेण छेदनानर्हां गतिं सम्यगेषितामेषिण्या भित्त्वाऽते क्षारयुक्तेन सूत्रेण पुनः पुनर्दारयेत्।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥
या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गंभीरादिषु व्रणेषु यत्साधनं कथितं या वर्त्तय उक्ता यानि तैलानि तदेतच्चिकित्सितं नाडीष्वपि युज्यते ।

पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

चंचोः फलं पिष्टं लेपेन परं नाडीव्रणहृत् ।

घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्तीकृतो हंत्यचिरेण नाडीम् ॥४०॥

घोंटाफलादिकः स्त्रीक्षीरस्नुगर्कदुग्धयुत एष कल्को वर्तीकृतः द्रागेव नाडीं हंति । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलसिंधुजन्मसुपक्वघोंटाफलवेश्मधूमाः ।
आम्रातगायत्रिजपल्लवाश्च कटंकटेर्यावथ चेतकी च ॥४१॥
कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।
अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२॥

समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां च अमीष्वभ्यस्यमानेष्वविद्यमानगतिरिव गतिः शीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिर्वित्तं यथेति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

क्षुद्ररोगविज्ञानं क्रमप्राप्तमाचिख्यासुराह।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥ १॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या स्यात्।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।

ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्या यवसंज्ञा सा यवप्रख्या। यवाकारा मांसाश्रिता घना कठिना च।

अवक्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः॥ २॥
ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता।

ग्रंथयः पंच वा षड्वा। किंभूता अमुखास्तथाऽलजीव वृत्ता वर्त्तुलाः स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्युच्यते। सा च कच्छपोन्नता स्यात्।

कर्णस्योर्द्धं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥ ३॥
शालूकाभा पनसिका

कर्णस्योपरिष्टात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा पनसिकासंज्ञा।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसंधिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः॥ ४॥

शोफोल्परुजः स्थिरो हनुसंधिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः।

शाल्मलीकंटकीकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः॥ ५॥

वातकफाभ्यां शाल्मलीकंटकसदृशाः पिटिका रुजान्विता घना मेदोगर्भा-स्तरुणानां मुखे स्युस्ते च मुखदूषिकाः ।

ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ।
चीयते नीरुजैश्श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेद्याः । यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेतवर्णैर्वातकफजैः प-द्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

पित्तेन या पिटिका वर्त्तुला पक्वोदुंबरानिभा महादाहाज्ज्वरकृच्च सा विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वंतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

गात्रेष्ववयवेषु वक्त्रस्य चांतरे दाहादियुता मसूरप्रमाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महारुजा विस्फोटसंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटकैराचिता सा वातपित्ताभ्यां विद्धा स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।
मंडला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकान्विता ॥ १० ॥

ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभीसंज्ञा मंडलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना सरागपिटकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।

कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्ष्येत्युच्यते । सा च वातात्स्यात् ।

पित्ताद्भवंति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ।
घर्मस्वेदपरीतेंगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाव्हयाः ।

तादृशी लाजसदृशी महती पिटिकैका गंधनामेति स्मृता । घर्मस्वेदयुक्ते शरीरे पिटिकारुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोल्बणैर्मंदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

पित्ताधिकैर्दोषैर्मंदैर्यः शोफो विसर्प इव विसर्पति । तथाऽपाकस्तनुस्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च । स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥
कक्षाभागेषु जायंते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।
पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हंति जीवितम् ॥ १५ ॥

पित्तोल्बणैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा जायंते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पंचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हंति ।

त्रिलिंगा पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ।

त्रिदोषलक्षणा पिटिका वर्तुला जत्रुण ऊर्ध्वमिरिवेल्लिकाख्या ।

विदारीकंदकठिना विदारीकक्षवंक्षणे ॥ १६ ॥

विदारीकंदवत् कठिना कक्षायां वंक्षणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वंक्षणं च कक्षावंक्षणं तस्मिन् पाण्योरित्यादिना ऱ्हस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रंथिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ १७ ॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
दुर्गंधं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
तां स्रावयंति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

मेदः पवनकफैः स्नायुमांसशिराश्रयैर्ग्रंथिः स्यात् । स च भिन्नो वसाघृतमधुनिभं स्रवेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां कुर्यात् । ततो दोषास्तां शर्करां निचितां दुर्गंधं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं स्रावयंति । तदेवं विधं शर्करार्बुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले संधौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिस्तद्वद्बव्हणुभिर्मुखैः ।
रुग्दाहकंडूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

पाणितले पादतले संधौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रंथिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते । तद्वद् वल्मीकवद्बहूनि च तान्यणूनि च तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो रुग्दाहकंडूक्लेदबहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ।
ग्रंथिः कीलवदुच्छ्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥

शर्करादिभिरुन्मथिते पादे कंटकादिभिर्वा क्षते कीलसदृशो ग्रंथिरुत्सन्नो जायते तत्कदरं नाम ।

वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यांतर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगसंधारणादपानाश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽस्यातुरस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

पित्तानिलं कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तच्चिप्यं तथाऽक्षतरोगमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

अभिघातात्कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कंडूक्लेदान्वितांतराः ।
आंगुल्योऽलसमित्याहुस्

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कंडूक्लेदयुतांतरा आंगुल्योऽलसमिति वदंति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

तिलसदृशान्कृष्णवर्णानरुजां त्वक्स्थांस्तिलकानाहुः ।

माषांस्तानेव चोन्नतान् ।

तानेव तिलकानुन्नतान् माषानाहुः ।

माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

माषेभ्यः सकाशादुन्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलांस्तानाहुः ।

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

तक्षमाणो जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ ।

कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लांछनं समम् ॥ २७ ॥

शुक्लं कृष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरसमं लांछनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातापित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात्तनु श्यामवर्णं मंडलाकारं मुखे व्यंगं वदंति । मुखादन्यत्र नीलिका ।

परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् ॥ २९ ॥
रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।

परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यंगं वातात्स्यात् । पित्तेनाताम्रांतं किंचिन्नीलं कफेन श्वेतान्तं सकंडु च स्यात् । रक्ताद्रक्तांतं किंचित्ताम्रं शोषयुतं चिमचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकंडुरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥ ३१ ॥

पवनेन कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यत्यनंतरं त्वक् पांडुः क्रमेण च विचेतना अल्पकंडूर्विक्लेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तितः प्रसुप्तिः स्यात् ।

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ ३२ ॥
उत्कोठः सोनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्वमनेन प्रेरितः पित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मंडलान्यतिशयकंडूनि रागवंति लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् । स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगविज्ञानंनामैकत्रिंशोऽध्यायः॥३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथैषां चिकित्सितं विवक्षुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

अपक्वामजगल्लिकां जलजन्मभिर्विस्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्टमनोह्वालैर्

यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलयनार्थं प्रलेपयेद्दार्वादिभिः ।

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

पाषाणगर्दभं यावदेष विधिः । तेन ग्रंथिकच्छपशालूकपाषाणगर्दभानां पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्वान् साजगल्लिकांश्च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोध्रकुस्तुंबरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशांतौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।

मुखदूषिके रोध्रादयः प्रलेपाः । वटपल्लवयुक्ता नारीकेलशुक्तयो वा । एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च शिरामोक्षः ।

निंबांबुवांतो निंबांबुसाधितं पद्मकंटके ॥ ४ ॥
पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निंबारग्वधलेपनम् ।

पद्मकंटके निंबांबुना कृतवमनो निंबकाथपक्कं घृतं सक्षौद्रं पिबेत् । निंबकर्णिकाराभ्यां लेपः ।

विवृतादींस्तु जाल्तांतांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विवृतादीन् जालांतान्निरिवेल्लिकांश्च पित्तवीसर्पमिव चिकित्सेत् । अग्निरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

जालकगर्दभस्य लंघनादि यथावस्थं सदा कुर्यात् ।

विदारिकां स्नुते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

विदारिकां रक्ते स्नुते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

शर्करार्बुदे सुष्ठुमेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे जातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥
शुद्धस्यास्रे स्नुते लिंपेत् सपट्वारैवतामृतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदंतीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥

इतरत्पुनर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते स्नुते श्यामादिभिः सलवणकर्णिकारगुडूचीभिर्लिपेत् ।

पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

पक्के तु दुष्टमांसानि सर्वाश्च गतीः शोधयेत् । केन । शस्त्रेण । कथं । सम्यक् । पश्चात्क्षारेणाग्निना च ।

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

कदरं शस्त्रेण निःशेषमुत्कृत्य स्नेहेन दहेत् । रुद्धगुदे च चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

चिप्यं शुद्धया विरेकादिकयोजितोष्माणं संतं शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

कुनखं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिंबपत्रैरालिंपेद्

अलसे तु चरणौ कांजिकासिक्तौ कासीसादिभिः सनिंबपत्रैरालिंपेत् ।

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥
मषांश्च सूर्यकांतेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

तिलकालकान्मषांश्च सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

चर्मकीलजतूमणी शस्त्रेणोद्धृत्य तथैव सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

लांछनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।
लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगंकुरैः ॥ १५ ॥

लांछनादिषु त्रिषु लांछनव्यंगनीलिकासु यथासन्नं शिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षाणां त्वग्भिरंकुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ १६ ॥

व्यंगादिषु चायं लेपोऽर्जुनवल्कं माक्षिकपिष्टं वा । मंजिष्ठा माक्षिकसहिता वा । श्वेताश्वखुरजा मषी सनवनीता वा ।

रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्टरोध्रप्रियंगवः ।
वटांकुरा मसूराश्च व्यंगघ्नी मुखकांतिदाः ॥ १७ ॥

रक्तचंदनादयो व्यंगहरा मुखकांतिकरा लेप इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्वंति वक्त्रेंदुमपास्तव्यंगलांछनम् ॥ १८ ॥

जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचंद्रं निरस्तव्यंगलांछनं विदधति । वक्त्रमेवेंदुर्व्यंगमेव लांछनमिति रूपकालंकारः ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः ॥ १९ ॥
सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्टं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥
पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।
गौरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

मसूरा भृष्टा निस्तुषाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पिर्माक्षिकान्विता लेपः । शाल्मलीकंटकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः । 'कोलस्याम्लबदरस्य मज्जा

शशासृक्क्षौद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः। सप्ताहं बीजपूरस्यांतरस्थितं कुष्टं माक्षिकयुतं वा लेपः। मौशलीवटाशाल्मलीमूलं छागलीक्षीरपिष्टं सक्षौद्रं वा लेपः। गव्यमस्थितालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः।

जंब्वाम्रपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिंदुकम् ॥ २२ ॥

जंब्वाम्रपल्लवादिको लेपः सवर्णकरस्तिंदुकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः सवर्णकरः।

उत्पलपत्रं तगरं प्रियंगुकालीयकदंबदरमज्जा।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

उत्पलादिकमेतदुद्वर्त्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते। आर्या।

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यंगाय साधयेत्।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

एभिरेव पूर्वोदितैः पिष्टैर्मधुकं क्वाथान्वितैर्मुखाभ्यंगार्थं यथादोषं यथर्तु-स्नेहान् पाचयेत्।

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चंदनं मधु।
घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥
तदभ्यंगान्निहंत्याशु नीलिकाव्यंगदूषिकान्।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

यवादीन् दर्विलेपं यावद् गोमूत्रे पाचयेत्। एतदभ्यंगाद् द्रागेव नीलिकादीन् हंति। वक्रं शतपत्रसदृशं करोति। चरणौ पंकजपत्रतुल्यौ विदधाति।

कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचंदनम्।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमंजिष्टं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥
लाक्षापत्तंगमंजिष्टायष्टीमधुककुंकुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥
नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूषिकान् ।
हंति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

कुंकुमादिकं सनीलोत्पलमंजिष्टं पलप्रमाणं जलाढके पक्त्वा तेन पादावशेषेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्षिकैस्तैलस्य कुडवं छागीक्षीरद्विकुडवं पचेत्। तत् तैलं नस्यं शीलितं नीलिकादीन् हंति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मंजिष्टाशबरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
नेपालीहरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पांडुकटस्य चंदनयुगं कालीयकं पारदम्
पत्तंगं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षांबु चाग्नौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यंगनील्यादिनाशे वक्त्रे छायामैंदवीं चाशु धत्ते ॥३२॥

कनकस्य त्वक् कनकत्वक् तां कनकत्वचं । मंजिष्टादीनि वसा घृतं मज्जा गोक्षीरं क्षीरिवृक्षक्वाथएतदग्नौ सिद्धं पक्वं व्यंगादिनाशे सिद्धमव्याहतशक्ति । मुखस्य कांतिं चांद्रमसीं शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्रीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।

नावने नस्ये मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रसुप्तौ वातकुष्टोक्तं कुर्याद्दाहं च वन्हिना ।

प्रसुप्तौ वातकुष्टविहितं कुर्यात् । वन्हिना च दहेत् ।

उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

उत्कोठे कफपित्तविहितं कार्यं । कोठे च सर्वं कुष्टोक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधोनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायानिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनाणुरजः पथाम् ॥ १ ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ ३ ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
जनयंत्युपदंशादीन्.

वनितासंभोगान्निवृत्तस्य । सहसाऽकस्मादेव स्त्रीव्यवायं भजतः। केचित्करादिनैव व्यवायाभासं कुर्वंति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहणं । अथवेति वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियं सेवमानस्य । किंभूतां । वाताद्यधिष्ठितस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तां तथाविधां स्त्रियं । तथाऽन्ययोनिं महिष्यादींस्तथाऽनभिलषंतीं । तथाऽगम्यां भगिन्यादि । तथा नवसूतां । तथा दूषितं सविषजंत्वादिभिर्जलं स्पृशतो रतांतेष्वपि नैव वा जलं स्पृशतः । विवर्द्धयितुमिच्छया तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् वा कृत्वा गुह्ये प्रयच्छतः । तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन। तथा दीर्घातिखरस्पर्शनेन

च योनिविघट्टनान्नि तैरेव दोषा दुष्टा गुह्यं प्राप्तास्त्रयोविंशतिं वक्ष्यमाणानुपदंशादीन्कुर्वंति ।

उपदंशोऽत्र पंचधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्र एषु मध्य उपदंशाः पंचप्रकारः । कथमित्याह दोषैः पृथक् त्रयः । रक्तेन चतुर्थः । सन्निपातेन पंचमः ।

अत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

मेढ्रशोफे रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनम् ।

एषां मध्ये वातेनोपदंशे मेढ्रशोफो भवति । दारुणाः पीडाः स्तंभस्तथा त्वचः परिपोटनं ।

पक्वोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥

पित्तेन श्वयथुः पक्वोदुंबरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शीतलो गुरुः ।

श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

लोहितेन कृष्णस्फोटसंभवादयः स्युः ।

सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रारुगाशुपवनं दरणं कृमिसंभवः ॥ ८ ॥

सर्वदोषजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपाकादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सान्निपातजः ।

एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः । सन्निपातोत्थो मृत्युहेतुः ।

जायंते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः ।
पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नंति मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवम् ।

दोषैर्गुह्यरक्तमांसाश्रयैः क्रुद्धैर्मेढ्रस्यांतर्बहिर्वा कंडूला मांसकीलकाः शंकवो जायंते । तथा पिच्छिलरक्तस्राविणस्तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः। ते मांसकीला अर्शांसि गद्यंते। उपेक्षिताश्च मेढ्रे जाताः पुंस्त्वं घ्नंति । भगे जाता आर्तवं घ्नंति ।

गुह्यस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

गुह्यस्य बाह्यतोंतरे कफरक्तजाः पिटिकाः सर्षपप्रमाणाः सर्षपाकारा घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यंते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
सोवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यंते सोऽवमंथो वेदनारोमांचवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ।

कुंभीकारक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाऽशुजा ॥ १३ ॥

जांबवास्थिरूपा कुंभिका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलजीं मेहवद्विद्याद्

अलजीं प्रमेहे यथा तथाऽस्मिन्नपि विद्यात् ।

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्गाभां

उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेढ्रपिटिकां माषसमां मुद्गाभां विद्यात् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पिटिकाचिताग्या पिटिका स्यात् । तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्कटाभा तां पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे पिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।

मृदितं मलितं वस्त्रसंरब्धं वाससा क्षोभितं वातकोपान्मृदितं स्यात् ।

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

या पिटिका विषमा समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्ठीलिका गदिता ।

विमर्द्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥
पिंडितं ग्रंथितं चर्म तत्प्रलंबमधोमणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडुकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेढ्रजं चर्म सरुग्दाहं निवर्तते । क्वचित्कदाचित् पाकमपि याति । तच्चर्ममणेरधः पिंडितं ग्रंथितं प्रलंबं च स्यात् । तत्सकफं कफेन तु सह कंडूकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् ।

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

कृच्छ्रेण रोहति यच्च दुःस्फुटितं चर्म तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
श्रोतोमूत्रं ततोभ्येति मंदधारमवेदनम् ।
मणेर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

वातेन चर्म दूषितं मणौ सक्तं चेच्छ्रोतो रुणद्धि । ततो मंदधारमरुजं मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोधः । स एवं विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः ।

लिंगं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

लिंगं शूकैराकीर्णमिव स्यात्। तद्ग्रथितसंज्ञं कफजं ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः सा स्पर्शहानिसंज्ञा ।

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

यत्पुनर्मेढ्रं छिद्रैः सूक्ष्मगुखैः सर्वतः परितश्चितं वातशोणितकोपात् तच्छतपोनकं विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
मेहनं वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

ईषल्लोहितैः कृष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिंगं वेदनाश्च दारुणास्तमेवंविधं रक्तार्बुदं जानीयात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रंथ्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं । विद्रधिश्च त्रिदोषजः स उक्तो विद्रध्यादिविज्ञानीये ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यंते समंततः ॥ २५ ॥
पक्कानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

कृष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यंते पक्कानि सन्निपातेन । तानेवं प्रकारांस्तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषांश्छेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

एषां मध्ये मांसार्बुदादींश्चतुरस्त्यजेन्नोपक्रमेत् । शेषान् षोडश रोगांश्छीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायंते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

योनेर्व्यापदो विंशतिर्दुष्टाहाराद्भवंति ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुनसेवनैः
दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
योनौ क्रुद्धोनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।
पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्त्तवस्रुतिम् ।
स्रंसं वंक्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

विषमस्थांगशयनादिभिर्योनौ पवनः कुपितो रुजादीन् कुर्यात् । तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं च । तथा फेनिलादिगुणार्त्तवस्रुतिं तथा वंक्षणादौ भ्रंशं रुजां क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् । तांस्तांश्चानेकविधान् रोगान् कुर्यात् । सेवं विधा व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

सैवाऽतिचरणा श्वयथुयुताऽतिव्यवायात्स्यात् ।

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणम् ।
रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

मैथुनादतिबालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन् योनिं संदूषयेत् । प्राक्चरणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।
स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुंचति ॥ ३३ ॥
इयं व्यापदुदावृत्ता

वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीडयति । ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विसृजति । एषा व्यापत्तिरुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदानिलः ।
जातं जातं सुतं हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्नं रौक्ष्याद्दुष्टार्तवजं हंति तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ।

अतिसुहिताया विषमं स्थिताया निधुवने पवनोऽन्नेनोत्पीडितो योनेः संबंधिनि स्रोतसि स्थितो मुखं योनेरेव वक्रीकुर्यादस्थिमांसेन सह दारुणपीडं सांतर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सूक्ष्मद्वारां योनिं कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥
करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।

ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च करोति सा शुष्कसंज्ञाऽतिरुजा स्यात् ।

षडहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुङ् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

षडहेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं वमेत् सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षंढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री स्यात् । सा षंढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।
उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

पवनो दुष्टो योन्यास्यं विष्टभ्य गर्भकोष्टं च विवृतमुखीं भ्रष्टां वातिकीमिव सुदुःखामुत्सृष्टमांसां प्रकृतत्वाद्योनिं कुरुते । तां महारुजां महायोनिं वदंति ।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
सा व्यापत्पैत्तिकी

यथायोगं दूषणैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं दाहाद्यन्वितां करोति । तथा भृशोष्णादिगुणयुतार्त्तवां । सा पैत्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्रुतेः ॥ ४३ ॥

रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्रुतेः स्यात् ।

कफोभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
शीतलां कंडुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् ॥ ४४ ॥
सा व्यापच्छ्लैष्मिकी

श्लेष्माऽभिष्यंदकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादिगुणां तथा तद्विधा पांडुपिच्छिला स्रुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात्। सैवंविधा व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात्।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः।
सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

यस्यां वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते सदाहकार्श्यवैवर्ण्ययुतं सा लोहितक्षयाख्या।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात्।
पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
शूनास्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी।
बस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥
श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता।

पित्तलायाः स्त्रिया नरसंयोगात् क्षवथूद्गारधारणात् पित्तान्वितेन वायुना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा बस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रोण्यादितोदकरी स्यात् सा परिप्लुताख्या।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतापिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
उपप्लुता स्मृता योनिर्

वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्राविणी योनिरुपप्लुता स्यात्।

विप्लुताख्या त्वधावनात्।
संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

अक्षालनात्तु योनिः संभूतकृमिः कंडूयुता कंड्वा चाहेतुना सुतरां सुरताभिलाषिणी विप्लुताख्या।

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्छितः।
कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

मरुदकालवाहनात्कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधिनीं कुर्यात्। सा कर्णिनी गद्यते।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः।
यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिकी स्यात्।

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति।
ततो गर्भं न गृण्हाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान्।
असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

इति समाप्तौ। एवं योनिरोगाः कथिता इति शेषः। यैरामयैर्योनिः शुक्रं न प्रतीच्छति। ततो गर्भं नादत्ते। रोगांश्च दारुणानसृग्दरादीनश्नुते वातपित्तकफैश्चाबाधा पीडाविशेषान् प्राप्नोति।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगविज्ञानं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

अथैतच्चिकित्सां ब्रूते।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः।
मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्के तु पाटिते।

उपदंशेऽचिरोद्भूते लिंगस्य मध्ये शिरां मोक्षयेत्। शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात्। विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत। पक्के पाटिते च तिलकल्काज्यमधुभिर्लेपः।

जंब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ॥ २ ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
स क्वाथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम्।

जंब्वाद्यंकुरान्। शल्लक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफलां च जले पचेत्। स क्वाथः क्षालनं हितं। तेन क्वाथेन तैलं पक्वं रोपणं स्यात्।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसांजनैः ॥ ४ ॥
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

तुत्थादिभिर्माक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदंशव्रणहरः।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम्।

कर्परे त्रिफला दग्धा-घृतान्विता परं रोपणम्।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

सामान्यमेतत्साधनं प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम्।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम्।
पक्वैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

यथा च पाकं न याति तथाऽतियत्नः कार्यः। यतः पक्वैः स्नाय्वादिभिः प्रायेण ध्वजो मेढ्रो नश्यति।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत्।

अर्शसां छिन्नानां दग्धानां चोपदंशतुल्या क्रिया कार्या।

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

सर्षपिकाः शस्त्रेण लिखिताः कषायद्रव्यैर्जंब्वादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णैरवचूर्णयेत् । तैरेव कषायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यंजनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमंथेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

एतच्चिकित्सितमवमंथेपि कार्यं । तथैनयोः सर्षपावमंथयोरस्रं स्राव्यम् ।

कुंभीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
तिंदुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

कुंभीकायां लोहितं मोक्षयेत् । पक्वायां तु व्रणे शोधिते सति तिंदुकादिभिर्लेपः । तिंदुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलज्यां स्रुतशोणितायामेष एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिटिकां संछिद्य बडिशोत्धृताम् ॥ ११ ॥
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

उत्तमाख्यां पिटिकां बडिशोत्धृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चूर्णैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।
बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

मृदितं नाम लिंगरोगं वक्ष्यमाणेन बलातैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः कल्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः ।

अष्ठीलिकां त्वहते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

अष्ठीलिकां रक्ते हृते कफग्रंथिमिवोपक्रमेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥
त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।
स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥
मणिं प्रपीडच्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

निवृत्तसंज्ञं लिंगरोगं घृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् । त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्ममणिं समानयेत् । किं कृत्वा । मणिं शनैः प्रपीडच । प्रविष्टे मणौ चोपनाहं पुनः पुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाटचामपि क्रमः ।

अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योज्यः स्यात् ।

नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥
स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिंचेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥
स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।
सेवनीं वर्जयन् युंज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

निरुद्धे निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जतुना सृतां लिप्तां स्नेहाक्तां लिंगे न्यस्य लिंगं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिंचेत् त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां नाडीं क्षिप्त्वा स्रोतोद्वारं वृद्धिं नयेत् । एवमप्यसिद्धौ धीमान् वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत् । ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधानं युंज्यात् ।

ग्रंथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रंथितसंज्ञं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिंपेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

शतपोनकं लिंगरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णैः समाक्षिकैर्लिंपेत् ।

रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्त्तव्या ।

व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

सर्वेषु लिंगरोगेषु यथावस्थमवस्थावशाद् व्रणोपचारानंतःशुद्धिकषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णाञ्छोधनरोपणानि प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
स्नेहनस्वेदबस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सितं युक्तं स्नेहनादि वातोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

नहि वाताद्दते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

यतो वातमंतरेण योषितो योनिर्न दुष्यति तस्मात्तं जित्वा परस्य दोषस्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥२४॥
पाणिनोन्नमयेज्जिह्मां संवृत्तां व्यथयेत्पुनः ।
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

तां स्त्रियं बलातैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाह्वयं पाययेत्। तथा योनिं स्निग्धां स्विन्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत्। जिह्मां कुटिलां योनिं हस्तेन नमयेत्। संवृत्तां तु व्यधयेत्। प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च प्रवेशयेत्। विवृत्तां तु सतीं परिवर्तयेत्। यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः शल्यरूपा भवेत्।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥
सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

वमनादीनि च कर्माणि मृदून्यखराणि स्त्री कारयितव्या। सर्वतोधउपरिष्टाच्च विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म बस्त्यादिकं क्रियते।

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।
गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैर्घृतात्प्रस्थं पचेत् तद्घृतं पीतं योनिवातविकारहरं सुष्ठु गर्भदम्।

वचोपकुंचिकाजाजीकृष्णावृषकसैंधवम् ।
अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खादेद्योनिपार्श्वार्त्यादिशांतये।

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयंतिकाम् ।
पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुंचिकैः ॥ ३२ ॥

वृषकादीनि मद्यैः सलवणैः पिबेत् । तथा पिप्पलीस्थूलजीरकैर्वा मद्यैः सलवणैः पिबेत् ।

राम्नाश्वदंष्ट्राय्वषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रास्नादिभिः शृतं पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादंतीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

गुडूच्यादिभिः क्वाथैः परिषेचनं सुखोष्णं हितं प्रकृतत्वाद्योनौ ।

नतवार्ताकिनीकुष्टसैंधवामरदारुभिः ।
तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

नतादिभिस्तैलात् पक्कात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥ ३६ ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकाद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥
सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन। दुग्धसमेन सर्पिष आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैः पक्वे शीते च माक्षिकपलाष्टकं कणाष्टपलं सितापलानि च दश क्षिपेत्। तस्माच्च कर्षमात्रं लिह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च।

एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम्।
गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्वं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम्।

बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत्।
क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
जीवंतीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः।
पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत्।

बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरचतुराढके कृष्णादिभिः कल्कितैः सामान्यपारिभाषयोक्तप्रमाणैस्तद्घृतं पानेन वातरोगान् हत्वा गर्भं धत्ते। मुद्गीनां पर्ण्या प्रत्येकं संबंधो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माषपर्णीति।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
यथादोषोदयं युंज्याद् रक्तस्थापनमौषधम्।

रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबंधं च यथादोषोदयं रक्तस्थापनं भेषजं प्रयुंजीत।

पाठाजंब्वाम्रयोरास्थिशिलोद्भेदं रसांजनम् ॥ ४५ ॥
अंबष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वेत्सकत्वचम्।
बाल्हीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

शुंठीमधूकमाचीकरक्तचंदनकट्फलम् ।
कट्वंगवत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं तंदुलांभसा ।
पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
दोषा जंतुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥
चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य क्षौद्रान्वितं ज्येष्ठांभसा पिबेत् । अर्शोविषयादिषु येषु दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनिदोषादीन् हंति पुष्पानुगसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

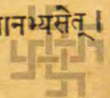
योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितं ।

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
जंब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिंदुकैः ॥ ५१ ॥
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशलाटुभिः ।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुबास्तिषु योजयेत् ।
शूनोत्तानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥५३॥
विप्लुतोपप्लुता योनिः सिद्ध्येत्सस्फोटशूलिनी ।

धातक्यादिभिः कार्षिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे क्षीरे च द्विगुणे तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तैलमभ्यंगादिषु योज्यं । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा यवान्नादिकं शीलयेत् । पिप्पल्यादिप्रयोगांश्च क्षौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजंब्वास्थिधातुकी ॥ ९५ ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।

कासीसादिकैश्चूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वकृत् ।

पलाशधातुकीजंबूसमंगामोचसर्जजः ॥ ९६ ॥
दुर्गंधे पिच्छिले क्लेदस्तंभनश्चूर्ण इष्यते ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ९७ ॥

पलाशादिजश्चूर्णो दुर्गंधादिषु स्तंभनमिष्यते । आरग्वधादिवर्गक्काथो दुर्गंधादौ परिषेकः ।

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
धारणं वेसवारस्य कृसरा पायसस्य च ॥ ९८ ॥

स्तब्धानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादिधारणं विधेयम्। वेसवारः कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमाषविशेषः । कृसरा च पायसं च कृसरापायसम् ।

दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ ९९ ॥

दुर्गंधानां योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कषायः क्काथो हितः । तत्पक्कं तैलं तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ।
पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ १०० ॥

श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुता बस्तयो हिताः । पित्ते मधुयष्टीक्षीरयुक्ता बस्तयः । वाते तैलाम्लयुता बस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदति योषितः ॥ ६१ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवमनेन प्रकारेण योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभंते । प्राकृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियम् ॥ ६२ ॥
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ।

नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येंद्रियं शुक्रं दोषाणां वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्घ्नैर्दोषघ्नैरुपक्रामेत् ।

मंजिष्ठाकुष्टतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
पयस्याहिंगुकाकोलीवाजिगंधाशतावरीः ॥ ६४ ॥
पिष्टाक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

मंजिष्टादिभिः कार्षिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्घृतं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादिगुणं परं पुंसवनं म्रियमाणगर्भाणां गर्भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धं । कुतः । यस्मात्पुष्पेऽर्तवसमये पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरवृद्धिकरं चेति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पंचत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषतंत्रमुच्यते सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यसाधर्म्यात् ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजंगमे ।
सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वंचनात्मकम् ॥ ३ ॥

समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोडयमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिद्वर्णकचो दहनतुल्यनेत्रो जातः । तं पुरुषं दृष्ट्वा भुवनं विषादं गतं । अत एवासौ जगद्विषवाद्विषसंज्ञः । ब्रह्मणा हुंकृतस्तु सन्नसौ वंचनस्वभावं स्वं रूपं हित्वा स्थावरजंगमाख्ये मूर्ती अधितस्थौ । पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कंदेषु प्रतिष्ठितम् ।
कालकूटद्रवत्साख्यशृंगीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

यद्विषं स्थिरं स्थावरं कंदेषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्बणं तत् कालकूटादिभेदभिन्नं फलादिष्वपि तद् भवति । किं तु कंदे वीर्यातिकृत् । आदिशब्देन संग्रहोक्ता भेदा गृह्यंते । यथा कालकूटं वत्सनाभं शांकुकं मालकं दामवैराटिमुस्तकं शृंगी पुंडरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं काशपुष्पकमिंद्रायुधं तथा तैलमिति भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तं तदिह विस्तरतरग्रंथशंकया नोक्तं ।

सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जंगमं विषम् ।

सर्पादिदंष्ट्रासु यद्व्यवस्थितं तज्जंगमं। तच्च दारुणं दंष्ट्रेत्युपलक्षणार्थं। नखविषाणमूत्रादीनामपि पुरा विषत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्।

स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥
कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः।
हंति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥
शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च।

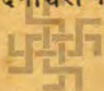
स्थावरं जंगमं चेति द्विःप्रकारं विषमकृत्रिमं। गरसंज्ञं तु कृत्रिमं। यस्मात्तत् क्रियते अतएव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवं तच्च योगवशाच्छीघ्रं हंति। तथा विविधयोगवशाच्चिराच्चिरं हंति। शोफादींश्च विधत्ते। अथ विषगुणान्निर्दिशति।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥
विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च।

तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात्। गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमुष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते। ननु रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न युज्यते रौक्ष्यादीनां गुणत्वाद्वायोश्च द्रव्यत्वात्। ब्रूमः। वायोर्ये रौक्ष्यादयो गुणास्तेषामेव विषस्थैरौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते ते च वायोरात्मभूताः। तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात्। यथा तंतुनाशे पटनाशः। तस्माद्युक्तः पवनस्थरौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः। एवं पित्तेऽपि योज्यं। कट्वम्लोष्णादिकथनमपि विषस्याव्यक्तरसत्वमनेकरससंभवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः। व्यवायित्वं चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः। तथा अपाकि। विषस्य हि मंत्रतंत्राभ्यामंतरेण पाकाभावात्। पक्वेप्यन्ने विषस्यापक्वस्यैवोपलब्धेः। अत एव शमितमपि किंचित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम्।

तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तं। तीक्ष्णाद्यैरन्वि-

तमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोजसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तरं नराणां द्रागेव जीवितं हरति । कुत इत्याह ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान्सहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥

यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति । पश्चात् कफपित्तवातानाशयसहितान् दूषयति । अनंतरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय संपद्यते । ननु विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्युगपत्त्रिदोषकोपित्वाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्त्रीन् दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तमिदिव दृश्यते । अत्र भणामः । विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते ततो युगपदेव दोषत्रयकोपस्ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि बद्धा देहोच्छेदाय प्रवर्तत इति न किंचिदत्रानुपपन्नं ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वे प्रजायते ।
जिव्हायाः श्यावता स्तंभो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः॥११॥

स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

द्वितीये वेगे वेपथ्वादयो विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
पक्वाशयगते तोदहिध्माकासांत्रकूजनम् ।

तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरुजा स्यात् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्वाशयगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे वेगे मूर्ध्नोऽतिगुरुत्वं जायते । च शब्दात्पूर्वोक्ता रसनाश्यावता-दयः स्युः । एवमग्रेपि च शब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पंचमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥

पंचमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः पूर्वोक्ताश्च पक्वाश-यव्यथाश्च ।

षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽतिशयेनातिसारश्च ।

स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

सप्तमे स्कंधादिभंगः सप्तानां धातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वांतं शीतांबुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

प्रथमे विषवेगे तु कृतवमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमा-क्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वांतं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

द्वितीये विषवेगे पूर्ववच्छीतांबुसेचितं वांतं विरिक्तं चानु पश्चादगदं पाययेत् ।

तृतीये गदपानं तु हितं नस्यं तथांजनम् ॥ १८ ॥

तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमंजनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पंचमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

पंचमे वेगे मधुयष्टिकाक्काथमाक्षिकाभ्यां युक्तमगदं हितम् ।

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिर्

षष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।
मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

सप्तमे वेगेऽवपीडो रोगानुत्पादनीयोक्तो देयः । अथवा मस्तके काकपदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निकः पाठासूर्यवल्ल्यमृताभयाः ।
शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥
पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।
एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥
युंज्याद्वेगांतरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

कोशातक्यादीनां क्वाथे यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिष्कमाक्षिकां युंज्यात्। सूर्यवल्ली करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्रसाह्वयं वटमाक्षिकं । वेगांतरे वेगमध्ये सर्वविषघ्नीं । कृतं कर्म यस्य तस्यैवं कार्यम् ।

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ २३ ॥

मधुकादिक्काथैः पेयां शीतां सघृतमाक्षिकां युंज्यात् ।

अंजनं तगरं कुष्टं हरितालं मनःशिला ।
फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥
हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुंकुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।
कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्यै कल्पयेदगदोत्तमम् ।
वैद्यश्चात्र तदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥
नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥
एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ।
नमो वैडूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥
गौरि गांधारि चंडालि मातंगि स्वाहा ।
पिष्टे च द्वितीयो मंत्रः

ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।
मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥
पाननस्यांजनालेपमणिबंधादियोजितः ।
एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

अंजनादीनि द्रव्याणि कन्या कृतोपवासा स्नाता शुक्लवस्त्रा तैः पूर्वोक्तैर्द्रव्यैर्माक्षिकसिक्तैः पुष्यनक्षत्रे विप्रान् पूजयित्वाऽनंतरमगदवरमिमं कल्पयेत् । वैद्यश्च समीपस्थो मंत्रं नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो मंत्रो हरिमायादिकोत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिषु पानादिमणिबंधादियोजितोयं चंद्रोदयो नामागदः परं शांतिः स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ।
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्गो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

